ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΟΜ. ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΙΒ΄
1973

ΔΙΠΛΟΥΝ ΤΕΥΧΟΣ 1 ΚΑΙ 2

ΑΘΗΝΑΙ

Ἐκτύπωσις
«Παπαδογιάννη» Ἐκδοτικὸν Τυπογραφεῖον
Ἀθῆναι Ἁγ. Παύλου 25 — Τηλ. 532.895

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΕΓΕΑΣ - ΝΥΚΛΙΟΥ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ παροῦσα μελέτη εἶναι καρπὸς ἐπανειλημμένων ἐπισκέψεών μου — ἀπὸ τοῦ 1917 μέχρι σήμερον — εἰς Τεγέαν, ἔνθα ἐμελέτησα α) τὰ ἐρείπια παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν — μιᾶς τῶν ὁποίων καὶ ἀπεκάλυψα δι᾽ ἀνασκαφῆς τὸ κατωτέρω ἐξεταζόμενον λαμπρὸν ψηφιδωτὸν δάπεδον — β) τὸν γλυπτὸν ἀρχιτεκτονικὸν διάκοσμον πολλῶν παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς, τὸν ἀποκείμενον σήμερον εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου Τεγέας καὶ γ) τὰ λείψανα ἐνίων βυζαντινῶν ναῶν τῆς κατὰ τὸν Μεσαίωνα εἰς Ἀμύκλιον - Νύκλι μετονομασθείσης Τεγέας.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἀσχοληθέντων περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς Τεγέας [1], ἄλλοι οὐδόλως καὶ ἄλλοι ἀκροθιγῶς καὶ ἄνευ λεπτομεροῦς περιγραφῆς ἢ ἀπεικονίσεως ἀναφέρουσι τὰ λείψανα τέχνης τῆς χριστιανικῆς Τεγέας καὶ τοῦ Ἀμυκλίου. Τοῦτο δ᾽ ἀκριβῶς τὸ κενὸν ἔρχεται νὰ πληρώσῃ ἡ παροῦσα ἐργασία.

Ἐκ τῆς ὅλης ἱστορίας τῆς χριστιανικῆς Τεγέας δύο κυρίως εἶναι αἱ περίοδοι, αἱ ὁποῖαι κατέλιπον εἰς ἡμᾶς ἀξιόλογα μνημεῖα τέχνης: Ἡ παλαιοχριστιανική, μέχρις Ἰουστινιανοῦ (565 μ. Χ.) καὶ ἡ μέση βυζαντινὴ (10ου - 12ου αἰ.), ὅτε ἐμπεδώθη ἡ κυριαρχία τοῦ Βυζαντίου ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ἱδρύθη τὸ θέμα Πελοποννήσου. Εἶναι ἀφ᾽ ἑτέρου περίεργον ὅτι ἐνῷ τόσον σπουδαῖον μέρος κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Φραγκοκρατίας ἔπαιξε τὸ Νύκλι, ὅμως οὐδὲν ἀσφαλὲς φραγκικὸν μνημεῖον αὐτοῦ περιεσώθη, ἀφοῦ καὶ αὐτὸ τὸ περίφημον φρούριον αὐτοῦ ἀπεδείχθη ὅτι πρέπει νὰ ἦτο ἀρχικῶς βυζαντινόν. Κατὰ ταῦτα θὰ πραγματευθῶμεν ἐνταῦθα μόνον περὶ τῶν λειψάνων τῶν δύο ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν περιόδων: παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαν-

---

[1] Τοῦ Ν. Μοραΐτου (Ἱστορία τῆς Τεγέας, Ἀθῆναι 1932), τοῦ Ν. Ἀλεξοπούλου (Ἱστορία τῶν μεσαιωνικῶν πόλεων Πελοποννήσου, Ἀθῆναι 1951), ἐσχάτως δὲ καὶ ἐνημερώτερον τοῦ Τ. Γριτσοπούλου (Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς, Ἀθῆναι 1972). Συνυφασμένην πρὸς τὴν ὅλην ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς Πελοποννήσου παρέσχε τὴν ἱστορίαν τῆς Χριστιανικῆς Τεγέας καὶ ὁ A. Bon (Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951).

τινῆς, τῶν ὁποίων θὰ ἐξετάσωμεν κατὰ σειράν: 1) τὰ κτήρια, 2) τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα καὶ 3) τὰ γλυπτά.

Οἱ μεταξὺ τῶν δύο τούτων περιόδων μεσολαβοῦντες αἰῶνες — ὁ 7ος, ὁ 8ος καὶ ὁ 9ος — εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ σλαβικῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἐποικήσεων [1] — ἥτις οὐδὲν ἀπολύτως ἀξιόλογον μνημεῖον τέχνης κατέλιπεν, ἐκτὸς ἀμφιβόλου τινὸς προελεύσεως λύχνου (περὶ τοῦ ὁποίου βλ. κατωτέρω).

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ
ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 1: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ἂν καὶ μέχρι τοῦ 4ου αἰῶνος αἱ περὶ τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Πελοποννήσῳ εἰδήσεις μας εἶναι πολὺ σπάνιαι [2], ὅμως φαίνεται, ὅτι ἡ Τεγέα ἰδιαιτέρως ηὐνοήθη ὑπὸ τῶν προστατευσάντων τὸν Χριστιανισμὸν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων τοῦ τέλους τοῦ 3ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου μ. Χ. αἰῶνος, εἰς τοὺς ὁποίους, εὐγνωμονοῦσα, ἀνήγειρεν ἀνδριάντας, ὧν διεσώθησαν αἱ ἐπιγραφαί. Οὕτω π.χ. ὁ πατὴρ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου Φλάβιος Οὐαλέριος Κωνστάντιος ὁ Α΄, ὁ ἐπιλεγόμενος Χλωρὸς (292 - 305 μ. Χ.), ἐτιμήθη ἐν Τεγέᾳ, πρὸ τοῦ 305, ὡς *καῖσαρ ἐπιφανέστατος* [3], ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος (Φλάβιος Οὐαλέριος) (308 - 337 μ.Χ.) ἐξυμνήθη ὡσαύτως ὡς *μέγιστος καὶ θειότατος* [4]

[1] Ἡ περὶ τῶν σλαβικῶν ἐν Πελοποννήσῳ ἐπιδρομῶν βιβλιογραφία εἶναι πλουσιωτάτη. Δὲν θὰ εἰσέλθωμεν ἐνταῦθα εἰς τὴν σχετικὴν συζήτησιν, ἥτις ἀφεώρα κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν πλαστότητα ἢ τὴν ἀξιοπιστίαν ἐνίων πηγῶν καὶ ἰδίᾳ τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας, δυνάμει τῶν ὁποίων ὑπεστηρίχθη ἡ ἐπὶ 218 συναπτὰ ἔτη κατοχὴ τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν Σλάβων, ἤτοι ἀπὸ Μαυρικίου (587 μ. Χ.) μέχρι Νικηφόρου (805 μ. Χ.). Ἐνταῦθα θὰ περιορισθῶμεν μόνον νὰ ἀναφέρωμεν τὸ τελικὸν συμπέρασμα τῶν συζητήσεων καθ' ὅ: ἀραιὰ μόνον διείσδυσις τῶν Σλάβων ἐγένετο κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα, κατὰ μάζας δὲ παρουσία αὐτῶν μαρτυρεῖται κατὰ τὸν 8ον αἰ. Ἐπὶ Μαυρικίου ἔγινεν ἴσως ληστρικὴ ἐπιδρομὴ μέχρι Κορίνθου, τῆς ὁποίας ἡ ἀνάμνησις ἔδωκε πιθανῶς λαβὴν εἰς συνύφανσιν τοῦ μύθου περὶ τῆς ἔκτοτε ἐπὶ 218 ἔτη σλαβικῆς κατοχῆς (βλ. σχετικῶς Ἐπαμ. Χρυσανθόπουλον, «Θεολογία» ΚΗ΄, 1957, σ. 132).

[2] Βλ. σχετικῶς τὸ ἐξαίρετον βιβλίον τοῦ A. Bon, Le Péloponnèse byzantin, Paris 1951, σ. 4 κ. ἑ. ὡς καὶ τὸ τοῦ ἀρχιμ. Μ. Φούγια, Ἱστορία τῆς Ἐκκλ. Κορίνθου, Ἀθῆναι 1968, σ. 37 κ. ἑ.

[3] Böckh, CIG 1, 1522a = IG V, 2 136 = Bérard, BCH 17, 1893, 10 - 12: *Κοσστάνταντος*.

[4] Böckh, CIG 1, 1522b = IG V, 2 137 καὶ 139 = Bérard, BCH 17, 1893, 10 - 11.

αὐτοκράτωρ, μετὰ δὲ τὸ 347 οἱ Τεγεᾶται ἐπαινοῦσι τὸν νεώτερον υἱὸν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ εἰλικρινῆ Χριστιανόν, Φλάβιον Ἰούλιον Κώνσταντα τὸν Α΄ (337 - 350 μ.Χ.) ὡς *μέγιστον καὶ θειότατον αὐτοκράτορα* [1].

Ἡ εἰρηνικὴ καὶ χριστιανικὴ ζωή, ἣν διῆγεν ἡ Τεγέα κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας ἐταράχθη σημαντικῶς κατὰ τὸ 267/8 μ. Χ. ὑπὸ τῶν βαρβάρων Γότθων, οἵτινες, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῶν Ἑρούλων, ἔφθασαν λεηλατοῦντες μέχρις Ἄργους καὶ Σπάρτης. Καταστρεπτικωτέρα ἐντούτοις φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε δευτέρα κατὰ τῆς Τεγέας ἐπιδρομὴ γενομένη ὑπὸ τῶν ὑπὸ τὸν Ἀλάριχον Γότθων τὸ 395 μ. Χ., ἤτοι δύο ἔτη μετὰ τὴν τελευταίαν τέλεσιν τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων. Κατὰ τὴν δευτέραν μάλιστα ταύτην ἐπιδρομὴν ἡ Κόρινθος καὶ πάλιν ἐπυρπολήθη, τὸ δὲ Ἄργος καὶ ἡ Σπάρτη, φυσικὰ δὲ καὶ ἡ μεταξὺ τούτων κειμένη Τεγέα, κατελήφθησαν, οἱ δὲ βάρβαροι ἔσπειραν παντοῦ τὴν καταστροφὴν καὶ τὴν φρίκην, μέχρις οὗ ὁ Στελίχων, ἀποβιβασθεὶς εἰς Λέχαιον τὸ 396, τοὺς ἐξωλόθρευσεν ἐπὶ τοῦ ὀροπεδίου τῆς Φολόης [2].

Εἰς τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Γότθων τοῦ 395 καὶ τὴν ἀπ' αὐτῶν ἄμυναν τῆς Τεγέας ἀναφέρεται προφανῶς ἡ ἐν Τεγέᾳ εὑρεθεῖσα ἐπιγραφὴ (IG V, ἀρ. 153), χαραχθεῖσα ἐπὶ τοῦ βάθρου ἀνδριάντος τοῦ ὑπάτου Ρούφου καὶ λέγουσα [3]:

Ἤπιε, καρτερόθυμε, σαόπτολι, ὕπατε Ροῦφε
ἄντεχε τῆς Τεγέης μένος, ὄβριμε, ἄντεχε πᾶσιν
δυσμενέσιν· δώρῳ δ' ἐπαγάλλεο, ᾧ βασιλεύς σοι
ἀντ' ἀρετῆς δῶκεν, στῆσαν δὲ πόληος ἄριστοι [4].

Παρὰ τὰς παρουσιασθείσας ἀντιξόους περιστάσεις, ὅμως ὁ Χριστιανισμὸς διεδίδετο ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐν Πελοποννήσῳ, ἀνεγειρομένων πολλαχοῦ ἐλευθέρως ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν 4ον καὶ τὸν 5ον αἰῶνα [5] ἢ μετατρεπο-

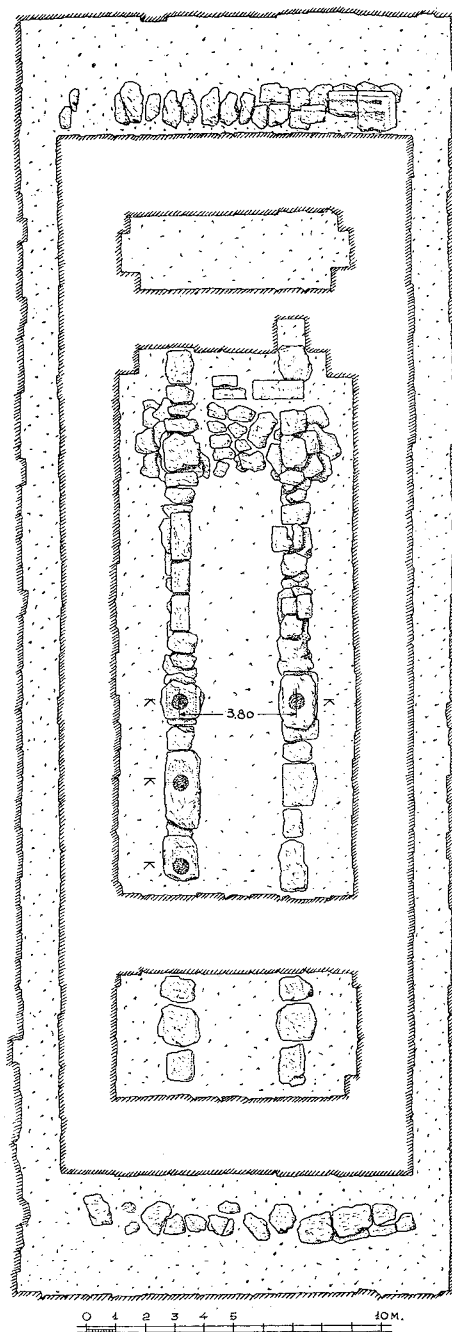
[1] Böckh, CIG 1, 1523 = IG V, 2 140: *Κόιν(σ)ταντα.*

[2] Ζώσιμος V, 6 - 7 (Βόννης σ. 253 - 54). Πβλ. Hertzberg, Die Geschichte Griechenlands unter der Herrschaft der Römer III, σ. 395 - 400, 403 - 408, 422 - 24. Ἑλλ. μετάφρασις Καρολίδου, Βιβλ. Μαρασλῆ, III, σ. 495. J. H. Finlay, Corinth in the Middle - Ages, Speculum VII, 1922, σ. 476.

[3] Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἐστήθη ἐσχάτως κατὰ τὴν ἔναντι τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς εἴσοδον τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου.

[4] Τὸ κείμενόν της ἐδημοσιεύθη καὶ ὑπὸ Α. Ἀρβανιτοπούλλου ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1906, στ. 28.

[5] Ὡς π.χ. τῆς βασιλικῆς τῆς Ἐπιδαύρου 4ου αἰ., (Γ. Σωτηρίου. Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 201), τῆς ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τοῦ Φειδίου ἐν Ὀλυμπίᾳ βασιλικῆς, ἀρχῶν 5ου αἰ. (Olympia, Die Baudenkmäler, κείμ. σ. 3 καὶ πίν. 6α, 7α. Γ. Σωτηρίου, Α.Ε. 1929, σ. 173) A. Mallwitz - Schiering, Olympische Forschungen V, Berlin 1964, πίν. 13, A. Mallwitz, Olympia, 1972, σ. 255, κλπ.

→ B

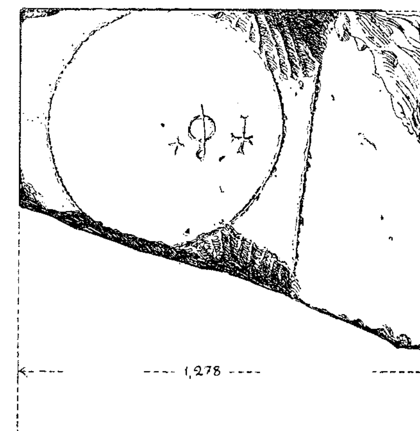
Εἰκ. 1. Τὰ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς διατηρηθέντα λείψανα στυλοβατῶν τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς ἐν αὐτῷ ἱδρυθείσης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

μένων εἰδωλολατρικῶν ναῶν εἰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας, ὡς συνέβη καὶ ἐν Τεγέᾳ μὲ τὸν ναὸν τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς [1], μὲ τὸν πολὺ ἀρχαϊκὸν (6ου αἰ.) εἰδωλολατρικὸν ναὸν ἐν θέσει Προβαντηνοῦ[2] καὶ μὲ τὸν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἀγορᾷ τῆς Τεγέας ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος[3].

Ὡς παλαιοχριστιανικὰ λοιπὸν κτήρια τῆς Τεγέας θὰ ἐξετάσωμεν τὰς τρεῖς ἀνωτέρω μνημονευθείσας βασιλικάς, ὡς καὶ μίαν τετάρτην, αὐτοτελῶς ἀνεγερθεῖσαν, ἤτοι μὴ προερχομένην ἐκ μετατροπῆς ἀρχαίου ναοῦ.

Α. Η ΕΝ ΤΩι ΝΑΩι ΤΗΣ ΑΛΕΑΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Ὁ ναὸς τῆς Ἀλέας μετετράπη εἰς βασιλικὴν (εἰκ. 1) ἐφοδιασθέντος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ σηκοῦ αὐτοῦ μὲ στυλοβάτας[4] φέροντας τὰ ἴχνη στρογγύλων κιόνων καὶ σταυρῶν (εἰκ. 2) προοριζομένας δὲ νὰ βαστάζουν τὰς ἐσωτερικὰς κιονοστοιχίας τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς (εἰκ. 1,Κ,Κ,Κ). Ἡ ἀπ' ἄξονος εἰς ἄξονα ἀπόστασις τῶν χριστιανικῶν τούτων κιονοστοιχιῶν, ἤτοι τὸ πλάτος τοῦ μέσου κλίτους, εἶναι 3.80 μ. Τὰ στενότερα πλάγια κλίτη, πλάτους 2.25 μ. ἐκλείοντο ἑκατέρωθεν ὑπὸ τῶν παλαιῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ. Οἱ κίονες θὰ ἐστέφοντο πιθανῶς ὑπὸ κορινθιαζόντων κιονοκράνων, ἐκ τῶν ὁποίων τινὰ εὑρίσκονται εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου[5], ἀλλὰ δὲν εἶναι βέβαιον, ὅτι ἀνήκουσιν εἰς τοὺς κίονας τούτους. Τὴν παρατιθεμένην κάτοψιν (εἰκ. 1) κατήρτισα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπὸ τῶν Dugas - Berchmans - Clemmensen παρε-

Εἰκ. 2. Κυκλικὸν ἴχνος μετὰ σταυρῶν ἐκ τοῦ στυλοβάτου τῶν ἐσωτερικῶν κιόνων τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀλέας.

[1] Βλ. σχετικῶς Ch. Dugas-J. Berchmans-Clemmensen, Le Sanctuaire d'Athéna Aléa, à Tégée, Paris 1924, σ. 12, Ν. Μοραΐτην, Ἱστορία τῆς Τεγέας, σ. 235 - 237 καὶ ἐσχάτως Τ. Γριτσόπουλον, Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς, Ἀθῆναι 1972, σ. 80.

[2] Ν. Μοραΐτης, Ἱστορία τῆς Τεγέας, Ἀθῆναι 1932, σ. 237 σημ. 1.

[3] V. Bérard, BCH 17, 1893, σ. 12.

[4] Οὐχὶ βάθρα, ὡς λέγει ὁ Μοραΐτης (σ. 205, 208). Βλ. σχετικῶς Dugas-Berchmans-Clemmensen, Le sanctuaire d'Athéna σ. 12 καὶ πίν. III - V.

[5] Βλ. Ν. Μοραΐτην, Ἱστορία τῆς Τεγέας, σ. 235, καὶ ἐσχάτως Τ. Γριτσόπουλον, Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς, Ἀθῆναι 1972, σ. 80.

χομένων σχεδίων τῶν λειψάνων τοῦ ἀρχαίου ναοῦ. Ἐκ τῆς ἐκκλησίας μάλιστα ταύτης ἠδυνήθην κατὰ τὴν πρώτην εἰς Τεγέαν ἐπίσκεψίν μου (1917), νὰ περισυλλέξω σιδηροῦν θυρόφυλλον τῆς Ὡραίας πύλης τοῦ τέμπλου της [1], τὸ σχέδιον τοῦ ὁποίου λεπτομερῶς ἐδημοσίευσα εἰς τὸν Α΄ τόμον τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος (σ. 103 καὶ 104, εἰκ. 2), παρέχω δ᾽ ἐνταῦθα καὶ φωτογραφικήν του ἀπεικόνισιν (εἰκ. 3).

Εἰκ. 3. Σιδηροῦν θυρόφυλλον Ὡραίας Πύλης ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀλέας.

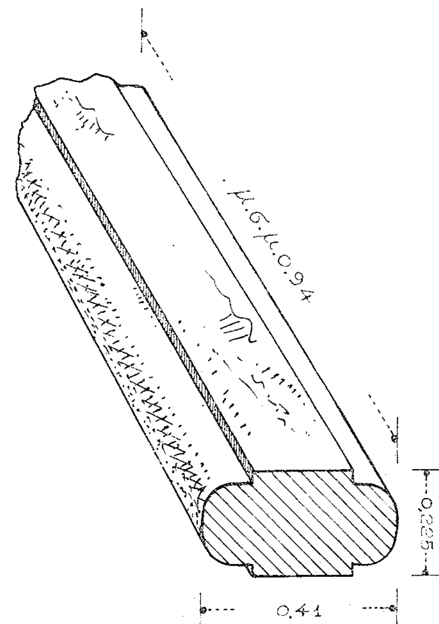
Συνέλεξα ὁμοίως τότε ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας δύο ὅμοια τεμάχια κολοβῶν μαρμαρίνων κορμῶν παλαιοχριστιανικοῦ ἀμφικιονίσκου, μεγίστου σωζομένου μήκους 0.94 μ. καὶ πλάτους 0.41 μ. (εἰκ. 4), ἀκόμη δὲ καὶ μικρὸν κιονόκρανον ἐξ ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου μὲ παράστασιν τριφύλλου ἄνθους ἐντὸς κύκλου, ἀποκειμένου νῦν ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου, περὶ οὗ βλ. εἰς τὸ περὶ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου κεφάλαιον.

Β. Η ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΘΕΣΙΝ ΠΡΟΒΑΝΤΗΝΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Αὕτη εὑρίσκεται ἀνατολικῶς τοῦ Πιαλίου (μετονομασθέντος σήμερον εἰς Ἀλέαν) ἐπὶ τῆς πρὸς Ἀχούρια (νῦν Στάδιον) ἀγούσης ὁδοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν περίπου 800 μ. ἀπὸ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας. Ὡς θεμέλια τῆς βασιλικῆς ταύτης δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν εἴτε τὰ τῆς σήμερον λειτουργούσης καὶ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος συμπληρωθείσης ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου (εἰκ. 5Α), τῆς διαδεχθείσης, ὡς θὰ ἴδωμεν, βυζαντινὸν ναόν, εἴτε τὰ πρὸς Δυσμὰς αὐτῆς εἰς ἀπόστασιν 8 περίπου μέτρων σωζόμενα

[1] Τὸ θυρόφυλλον τοῦτο μετεφέρθη ἔκτοτε, τῇ συστάσει μου, εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν.

ἐδάφη κατασκευῆς ὀρθογωνίου, ἀμφιβόλου προορισμοῦ, κτηρίου Β (εἰκ. 5) ἐξ ἐπιμελῶς λαξευμένων λίθων. Ἡ βασιλικὴ διεδέχθη πολὺ ἀρχαϊκὸν ναὸν (περὶ τὸ 600 π. Χ.) ἀνασκαφέντα παλαιότερον [1], πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ὁποίου, ἀλλὰ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ, ἀπεκαλύφθησαν κατὰ ἀνασκαφὰς γενομένας εἰς χρόνον, τὸν ὁποῖον δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω. Παλαιοχριστιανικὰ μέλη τῆς βασιλικῆς ταύτης κείμενα παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου, ἄλλα μὲν παρέμειναν ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, ἄλλα δὲ μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Τεγέας (βλ. κατωτέρω). Ἐκ τῆς βασιλικῆς ταύτης προέρχονται ἐπίσης καὶ τὰ κατωτέρω ἐξεταζόμενα καὶ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου σήμερον ἀποκείμενα γλυπτὰ τεμάχια ἄμβωνος, τὸ ἕτερον τῶν ὁποίων φέρει χαραγμένην ἐπιγραφὴν τοῦ ἐπισκόπου Ὠφελίμου. Ἐπειδὴ δὲ οὗτος, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἀναφέρεται εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς ἐν Χαλκηδόνι Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου τοῦ 451 μ. Χ., καὶ πάντα τὰ αὐτόθι ἀνευρεθέντα γλυπτὰ καὶ λείψανα τοῦ ἄμβωνος θὰ ἀνάγονται πιθανώτατα εἰς τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνος. Γενικὴν ἄποψιν τῶν εὑρεθέντων ἐκεῖ γλυπτῶν, ληφθεῖσαν τὸ 1921, παρέχει ἡ εἰκ. 6. Τὰ γλυπτὰ ἐξετάζομεν λεπτομερῶς κατωτέρω.

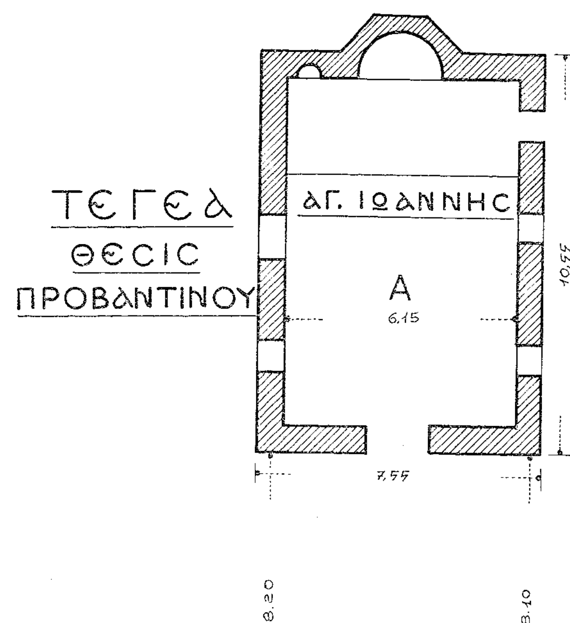

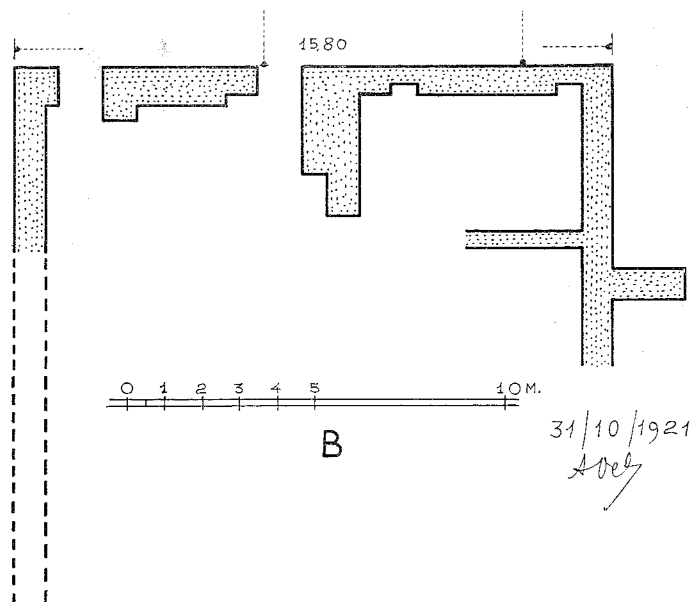
Εἰκ. 4. Ἀμφικιονίσκος παραθύρου ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας.

Γ. Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

Αὕτη ἔκειτο ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου, ΝΔ τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, κατελάμβανε δὲ τὴν πιθανὴν θέσιν τοῦ ἐν τῇ Ἀγορᾷ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος [2]. Κατὰ τὸν ἀνασκάψαντα αὐτὴν τὸ 1893 [3] γνωστὸν ὁμηριστὴν V. Bérard, ἡ πρόσοψίς της ἐσχημάτιζε τὴν

[1] Ν. Μοραΐτης, Ἱστορία τῆς Τεγέας, Ἀθῆναι 1932, σ. 237 σημ. 1.
[2] Παυσανίας VIII, 53.
[3] BCH 17, 1893, σ. 12. Πβλ. καὶ Ν. Μοραΐτην, Ἱστορία τῆς Τεγέας, Ἀθῆναι 1932, σ. 198.

Εἰκ. 5. Κάτοψις τῶν χριστιανικῶν κατασκευῶν εἰς θέσιν Προβαντηνοῦ.

ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς Ἀγορᾶς. Ἦτο τρίκλιτος καὶ μήκους 45 μ., ἀλλ᾽ οἱ τοῖχοι τῶν πλαγίων κλιτῶν της εἶχον τελείως καταστραφῆ, οὕτως, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξακρίβωσις τοῦ πλάτους της. Τῆς βασιλικῆς ταύτης, κατεστραμμένης σήμερον, δὲν παρέσχεν ὁ V. Bérard οὔτε τὸ σχέδιον, οὔτε τὴν ἀκριβῆ θέσιν, οὔτε δὲ καὶ ὁ René Vallois ἔπραξε τοῦτο εἰς

Εἰκ. 6. Τὰ εὑρεθέντα εἰς θέσιν Προβαντηνοῦ γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (φωτογραφία τοῦ 1921).

τὸ κατὰ τὸ 1926 δημοσιευθὲν διάγραμμα[1] τοῦ παρὰ τὴν Παλαιὰν Ἐπισκοπὴν χώρου τοῦ θεάτρου καὶ τῆς Ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας Τεγέας. Πάντως εἶναι πιθανώτατον, ὅτι ἐξ αὐτῆς θὰ πρέπει νὰ προέρχωνται σπαράγματά τινα ψηφιδωτοῦ δαπέδου, ἀποκείμενα σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον Πιαλίου (Ἀλέας), περὶ ὧν βλέπε κατωτέρω εἰς τὸ περὶ ψηφιδωτῶν κεφάλαιον.

[1] BCH 50, 1926, πίν. V - VII.

Δ. Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΟΥ ΘΥΡΣΟΥ

Ἄλλη βασιλικὴ κειμένη πλησίον τῆς μνημονευθείσης τῆς Ἀγορᾶς ἀλλὰ δυτικώτερον, ἐντὸς πάντως τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου (βλ. εἰκ. 7, ἔνθα ἡ σχετικὴ βασιλικὴ σχεδιάζεται εἰς τὸ πρὸς Δυσμὰς ὅριον, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ψηφιδωτά), ἀνεσκάφη ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ V. Bérard κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον τοῦ 1893 [1].

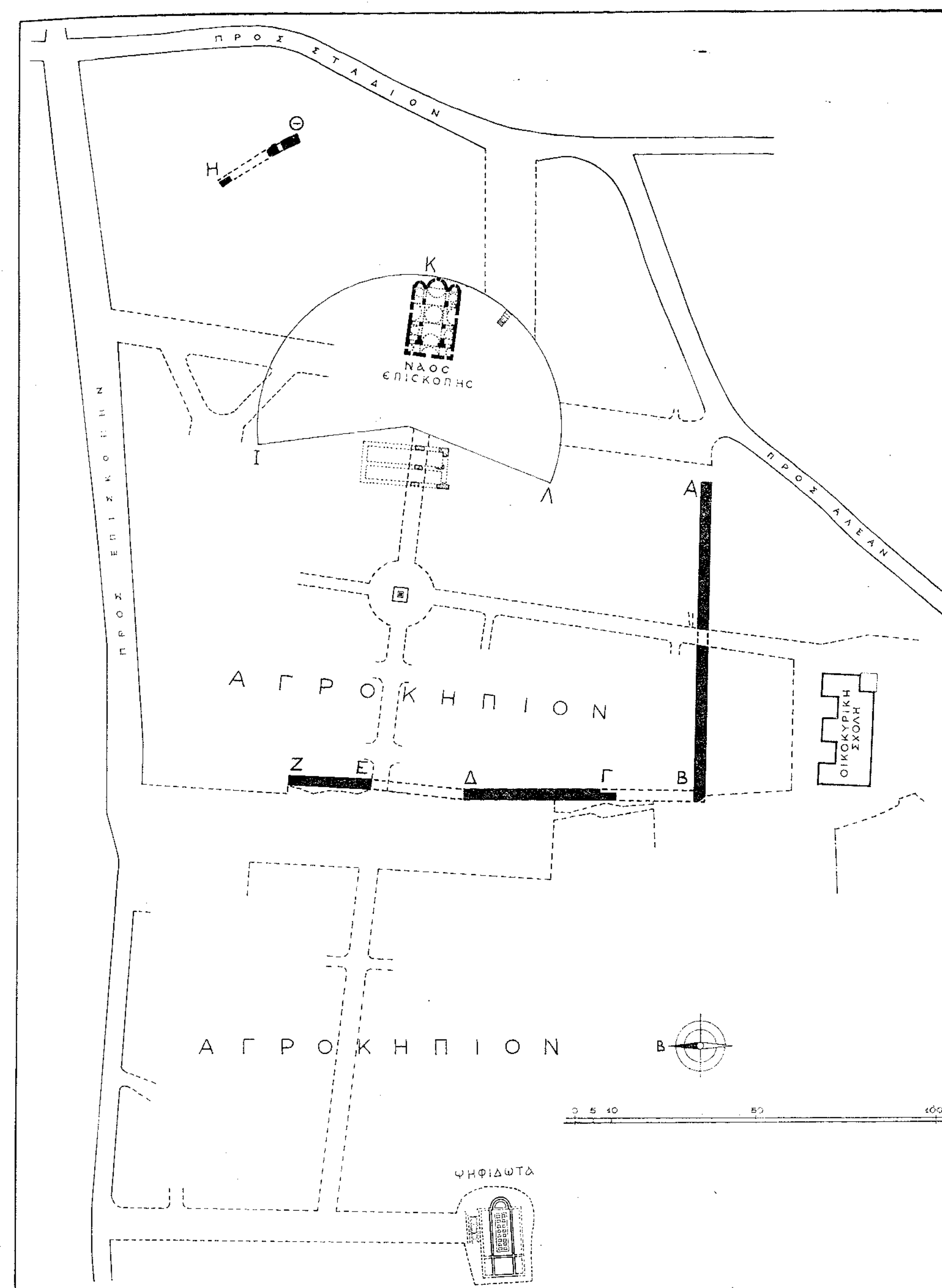
Ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως ὁ V. Bérard, ὅστις μόνον ἀνέσκαψε τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τῆς βασιλικῆς ταύτης, ἀναφέρει (σ. 13) ὅτι αὕτη καταλήγει εἰς ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα ἀκτῖνος 2.35 μ. μετὰ τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ ὀρθογώνιον ἔχον πλάτος 5 μ. καὶ μῆκος 13 μ. Ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου τούτου, ὅπως καὶ ἐντὸς τῆς ἁψῖδος, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Bérard ἔφερεν εἰς φῶς ψηφιδωτὰς παραστάσεις ἀφ' ἑνὸς μὲν τῶν Καλῶν Καιρῶν εἰς τὴν ἁψῖδα, ἀφ' ἑτέρου δὲ δύο ποταμῶν καὶ τεσσάρων μηνῶν τοῦ ἔτους εἰς τὸ ὀρθογώνιον. Τὴν σχετικὴν περιγραφήν των θὰ παραθέσωμεν εἰς τὸ περὶ τῶν ψηφιδωτῶν κεφάλαιον (βλ. κατωτέρω).

Τὰ ἀνωτέρω ὑπὸ τοῦ Bérard ἀποκαλυφθέντα ψηφιδωτά, τὰ ὁποῖα ἐν τῷ μεταξὺ εἶχον καλυφθῆ διὰ χωμάτων καὶ πολὺ διαταραχθῆ, ἐπεχείρησα νὰ ἀποκαλύψω ἐκ νέου κατὰ τὸ 1934 καὶ τὸ 1936 καὶ μετ' αὐτῶν νὰ καθορίσω ὁλόκληρον τὸ σχέδιον τοῦ κτηρίου, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκον.

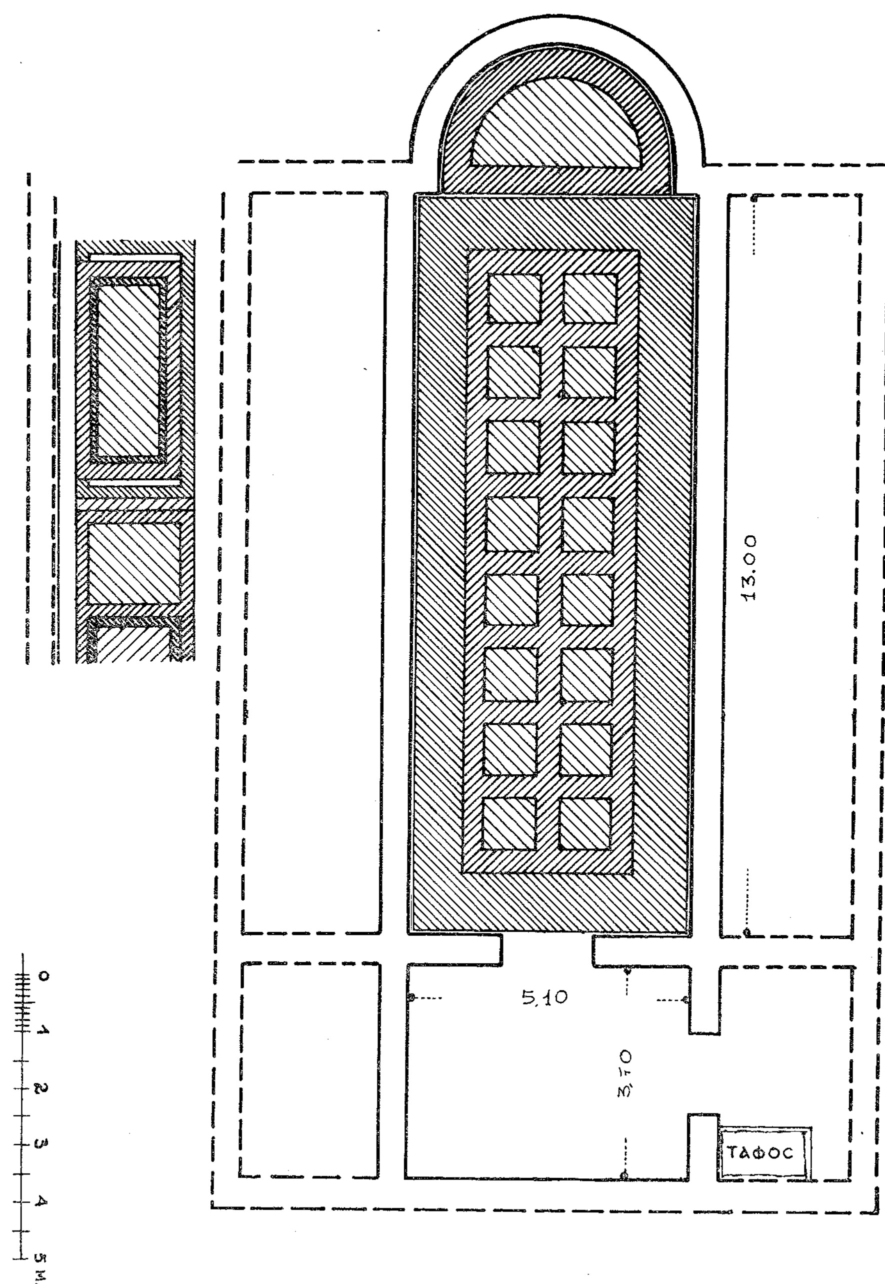
Ἡ νεωτέρα ἀνασκαφὴ ἀπέδειξεν, ὅτι τοῦτο ἦτο μεγάλη τρίκλιτος βασιλική [2], τῆς ὁποίας τὰ ὑπὸ τοῦ V. Bérard ἀποκαλυφθέντα ψηφιδωτὰ μηνῶν κατελάμβανον τὸ μέσον κλῖτος, τὸ quadratum populi. Τοῦτο, πλάτους 5,10 μ., εἶχε μῆκος 13,00 μ., ἐκλείετο δὲ πρὸς Δυσμὰς δι' ἐγκαρσίου τοίχου φέροντος θύραν ἀνοίγματος 1,70 μ., δι' ἧς συνεκοινώνει πρὸς νάρθηκα, πλάτους 3,70 μ. Οἱ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ μέσου κλίτους φαινόμενοι ἐν τῷ σχεδίῳ (εἰκ. 8 καὶ παρένθ. πίν. Α) μακροὶ τοῖχοι ἀπετέλουν τὰ θεμέλια τῶν στυλοβατῶν τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν τῆς βασιλικῆς, εὑρέθησαν ὅμως οὗτοι τελείως κατεστραμμένοι, τῶν λίθων των ἀφαιρεθέντων πρὸς πιθανὴν χρησιμοποίησιν ἀλλαχοῦ. Τὰ πλάγια κλίτη, στενότερα τοῦ μέσου, ὡς συνήθως, δὲν ἀπεκαλύφθησαν ἕνεκα τῆς μεγάλης των ἐπιχώσεως, εἶχον δὲ πιθανώτατα πλάτος 2.20 μ. (βλ. σχετικῶς κατωτέρω).

1 BCH 17, 1893, σ. 13.

2 Ἡ ἀρχικῶς μονόκλιτος θεωρηθεῖσα αὕτη βασιλικὴ ὑπετέθη ὑπό τινων, λόγῳ ἰδιωματισμῶν τινων τῆς κτηριακῆς ἐπιγραφῆς της (Ν. Α. Βέη, Γ. Α. Σωτηρίου ἐν Atti di IV Congresso Intern. Arch. Crist. I, Roma 1940, σ. 365) ὅτι δυνατὸν νὰ ἦτο συναγωγή. Τοῦτο ὅμως ἀπεδείχθη ἀβάσιμον μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1964 γενομένην ἀποκάλυψιν τοῦ πρὸς Βορρᾶν αὐτῆς προσηρτημένου παρεκκλησίου (βλ. κατωτέρω εἰκ. 8), ὅπερ περιλαμβάνει ἐπιγραφὴν ὁμιλοῦσαν περὶ τοῦ (Θεοῦ), τοῦ Υἱοῦ (Χριστοῦ) καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

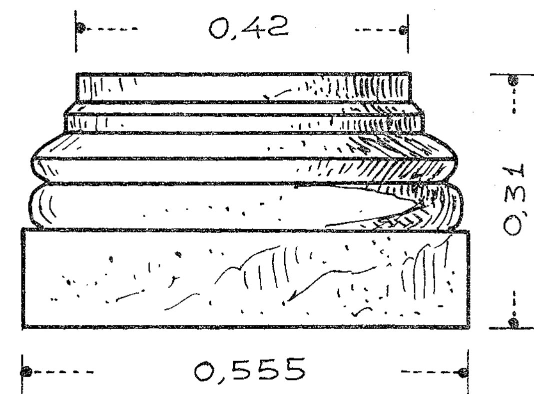
Εἰκ. 7. Τοπογραφικὸν διάγραμμα τοῦ παρὰ τὴν Παλαιὰν Ἐπισκοπὴν χώρου τῆς ἀρχαίας Τεγέας καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ Νυκλίου, τὰ λείψανα τοῦ ὁποίου σημειοῦνται διὰ μελαίνων γραμμῶν.

Εἰκ. 8. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως τῆς βασιλικῆς τοῦ Θύρσου μετὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1934 - 36 καὶ τοῦ 1964.

Τὴν τριμερῆ διαίρεσιν τοῦ κυρίως ναοῦ ἠκολούθει καὶ ὁ νάρθηξ, τὸ μέσον διαμέρισμα, τοῦ ὁποίου διατηρεῖ εἰσέτι θύραν ἐπικοινωνίας πρὸς τὸ νότιον ἄκρον διαμέρισμα αὐτοῦ. Παρὰ τὴν θύραν ταύτην ἀπεκαλύφθη καὶ ὀρθογώνιος τάφος περιέχων ὡς μόνον κτέρισμα σφαιρόμορφον μετὰ μακροῦ, στενοῦ λαιμοῦ ὑάλινον φιαλίδιον. Τὸ γενικὸν σχέδιον τῆς βασιλικῆς μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν προέκυψεν, ὡς ἡ εἰκ. 8 δεικνύει, μὲ προσανατολισμὸν ἀποκλίνοντα κατὰ 4° πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ μαγνητικοῦ βορρᾶ. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ πιθανὸν σχέδιον τῆς ὅλης βασιλικῆς, εἰς τὸ ὁποῖον, διὰ νέας ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1964, προσετέθη ἐν εἴδει πέμπτου κλίτους πρὸς Βορρᾶν καὶ ἕτερον διὰ ψηφιδωτῶν ἐστρωμένον διαμέρισμα, ἀγνώστου πρὸς Ἀνατολὰς ἀπολήξεως, ἀποτελοῦν ἴσως παρεκκλήσιον τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 8).

Ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους οὐδὲν σώζεται κατὰ χώραν λείψανον. Οὕτω, δὲν γνωρίζομεν οὔτε τὸν ἀριθμὸν τῶν κιόνων, οὔτε λεπτομερείας αὐτῶν. Οὐχ᾽ ἧττον ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου καὶ πέριξ τῆς βασιλικῆς εὑρέθησαν μαρμάριναι βάσεις τῶν ὁποίων, αἱ διαστάσεις συμφωνοῦσι πρὸς τὸ πλάτος τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ μέσου κλίτους ὑπαρχόντων ἰχνῶν τῶν θεμελίων. Αἱ βάσεις αὗται ἔχουσαι τὴν ἰδιότυπον μορφὴν τῆς εἰκόνος 9, ἀποτελοῦνται ἐκ μιᾶς τετραγώνου πλίνθου, ἐπὶ τῆς ὁποίας βαίνουν δύο ἐπάλληλοι σπεῖραι, ἐξ ὧν ἡ μὲν κάτω εἶναι ἡμικυκλικῆς διατομῆς, ἡ δὲ ἄνω τριγωνικῆς. Ἐπὶ τῶν δύο πάλιν σπειρῶν τούτων βαίνει, συμφυὲς πρὸς αὐτάς, τὸ κατώτατον τμῆμα ἀρραβδώτου κορμοῦ κίονος, διαμέτρου 0.42 μ. Τὸ ὁλικὸν ὕψος τῆς βάσεως εἶναι 0.31 μ.

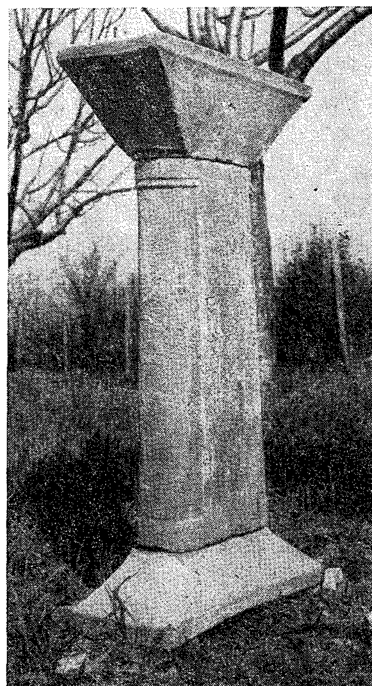

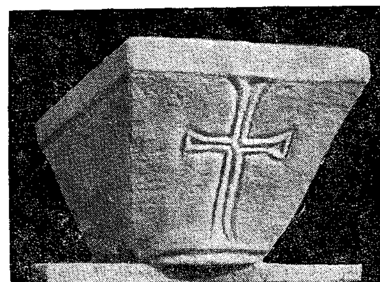
Εἰκ. 9. Μαρμαρίνη βάσις εὑρεθεῖσα παρὰ τὴν βασιλικὴν τοῦ Θύρσου ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου.

Οὐ μόνον δὲ βάσεις ἀλλὰ καὶ δύο ἐκ μαρμάρου Δολιανῶν διαχωριστικοὶ κιονίσκοι παραθύρων μετ᾽ ἐπιθήματος (εἰκ. 10, 11) εὑρέθησαν ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς βασιλικῆς καὶ ἀπόκεινται ἀκόμη ἐντὸς τοῦ πρὸς προστασίαν τῶν ψηφιδωτῶν κατασκευασθέντος ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας [1] στεγάστρου ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος (εἰκ. 13). Τῶν δύο διαχωριστικῶν κιονίσκων, οὐχὶ ἀκριβῶς ὁμοίων διαστάσεων, διεσώθησαν οἱ κορμοὶ καὶ τὸ

[1] Πρβλ. ΠΑΕ 1953, σ. 314, εἰκ. 7.

κολουροπυραμιδοειδὲς ἐπίθημα (εἰκ. 12). Εὑρέθη ὅμως καὶ μία, κολουροπυραμιδοειδὴς καὶ αὐτή, βάσις τῶν αὐτῶν περίπου καὶ τὰ κιονόκρανα διαστάσεων (εἰκ. 12). Οἱ διατηρηθέντες δύο κορμοί, φέροντες προσκεκολλημένους,

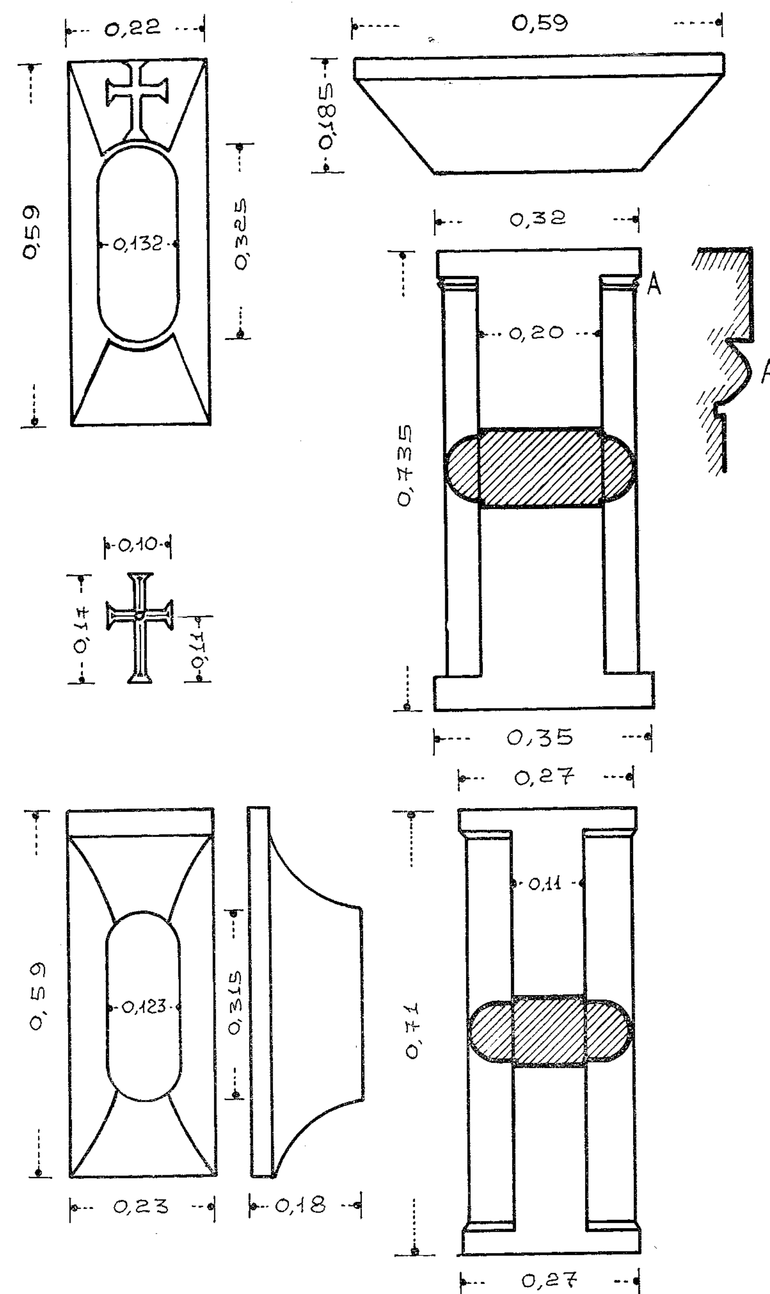

Εἰκ. 11. Μαρμάρινον ἐπίθημα διαδιαχωριστικοῦ ἀμφικιονίσκου παραθύρου μετ' ἐγχαράκτου σταυροῦ ἐπὶ τῆς στενῆς κεκλιμένης πλευρᾶς.

Εἰκ. 10. Διαχωριστικὸς ἐμφικιονίσκος παραθύρου τῆς βασιλικῆς τοῦ Θύρσου, ἀποκατασταθεὶς προχείρως μετὰ τῆς βάσεως καὶ τοῦ ἐπιθήματος αὐτοῦ.

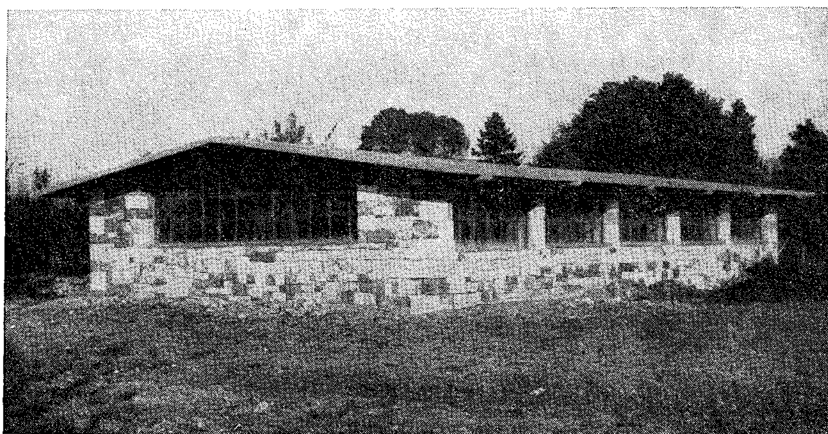
ὡς συνήθως, ἑκατέρωθεν ὀρθογωνίου σώματος ἡμικυλινδρικοὺς κιονίσκους (εἰκ. 12), ἔχουσιν ἀντιστοίχως ὕψος ὁ μὲν 0.71 μ., ὁ δὲ 0.735 μ., παρουσιάζουσι δὲ καὶ μείωσιν, αἰσθητὴν κυρίως εἰς τὸ μεταξὺ τῶν ἡμικιονίσκων ὀρθογώνιον σῶμα, ὅπερ εἰς μὲν τὸν πρῶτον ἔχει κάτω πλάτος 0.21 μ. ἄνω δὲ μειοῦται εἰς 0.20 μ., εἰς δὲ τὸν δεύτερον τὸ πλάτος τοῦ σώματος κάτω μὲν εἶναι 0.11, ἄνω δὲ 0.10 μ., τοῦθ' ὅπερ δηλοῖ καὶ ὅτι οἱ κιονίσκοι θὰ προέρχονται ἐκ διαφόρων παραθύρων καὶ δὴ ὁ μὲν πρῶτος πιθανῶς ἐκ τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ, ὁ δὲ ἄλλος ἐκ τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ. Ἡ ἄνω ἀπόληξις τῶν κιονίσκων τελεῖται τῇ βοηθείᾳ μικρᾶς γωνιώδους σπείρας. Τὸ σωζόμενον κολουροπυραμιδοειδὲς ἐπίθημα (εἰκ. 12), ὕψους 0.185 μ., μετρεῖ κατὰ τὴν ἄνω μὲν αὐτοῦ ὀρθογώνιον ἀπόληξιν 0.59 μ. × 0.22 μ. κατὰ δὲ τὴν κάτω 0.27 × 0.132, ὅσαι δηλαδὴ ἀκριβῶς εἶναι καὶ αἱ διαστάσεις τοῦ ἀμφικιονίσκου. Ἐπὶ μιᾶς τῶν στενῶν κεκλιμένων πλευρῶν τῆς κολούρου πυραμίδος φέρει τὸ ἐπίθημα ἐλαφρῶς γεγλυμμένον ἀνισοσκελῆ σταυρόν, ὁλικοῦ

Εἰκ. 12. Μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐκ τῶν ἀμφικιονίσκων τῶν παραθύρων τῆς βασιλικῆς τοῦ Θύρσου.

ὕψους 0.17 μ. καὶ πλάτους 0.10 μ., οἷος βεβαίως δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν ἀντίστοιχον βάσιν.

Ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου εὑρέθησαν ἐπίσης εἰς γειτονικὰς πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ θέσεις καὶ τὰ κάτωθι κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα προερχόμενα πιθανῶς καὶ ταῦτα ἐκ τῆς αὐτῆς βασιλικῆς : τὸ μὲν Α (εἰκ. 14) ἀνῆκον εἰς ἀμφικιονίσκον, διαστάσεων ἄνω 0.21 × 0.60 μ. καὶ κάτω 0.14 × 0.40 μ., τὸ δὲ Β εἰς κυλινδρικὸν κιονίσκον (εἰκ. 15) διαμέτρου 0.30 μ. καὶ διαστά-

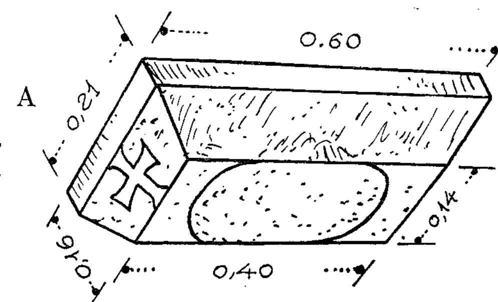

Εἰκ. 13. Τὸ ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος στέγαστρον τῶν ψηφιδωτῶν. Ὄψις ἀπὸ ΒΔ.

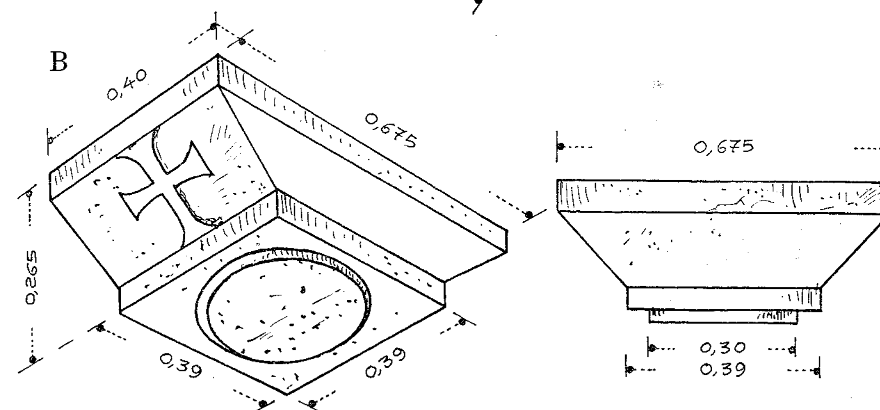
σεων ἄνω μὲν 0.40 μ. × 0.675 κάτω δὲ 0.39 × 0.39 μ. καὶ τέλος τρίτον (Γ) (εἰκ. 16) ὀρθογωνίου πεσσοῦ διαστάσεων ἄνω 0.67 × 0.35 μ. κάτω δὲ 0.27.6 × 0.31.5 μ. Καὶ τὰ τρία τῶν ἐπιθημάτων τούτων κοσμοῦνται κατὰ τὴν μίαν μόνον (τὴν στενὴν) πλευρὰν τῆς κολούρου πυραμίδος δι' ἀναγλύπτου σταυροῦ, τὸ τρίτον δὲ προσθέτως καὶ διὰ δύο ἡμιφύλλων καλάμου κατὰ τὰς γωνίας (εἰκ. 16). Εὑρέθη ἐπίσης ἐν τῷ αὐτῷ ἀγροκηπίῳ, ἀποκείμενον σήμερον πρὸ τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, μαρμάρινον, ἰωνικὸν μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος κιονόκρανον (εἰκ. 17) ἐντειχισμένον ἄλλοτε παρὰ τὴν πρὸς τὴν Ἐπισκοπὴν εἴσοδον τοῦ ἀγροκηπίου, ἥτις ὅμως σήμερον κατηδαφίσθη, τοῦ κιονοκράνου εὑρισκομένου τώρα παρὰ τὴν ῥίζαν μεγάλου δένδρου πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο φέρει δύο ἕλικας, ὕψους 0.15 μ. καὶ διαμέτρου 0.135 μ., μετ' ἐπανειλημμένων στροφῶν[1], συνδεομένας ἄνω δι' ἐλαφρῶς καμπτομένου

[1] Ὅμοιον κιονόκρανον εὑρέθη καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Α΄ τῶν Φιλίππων P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale, πίν. XXVIII κάτω.

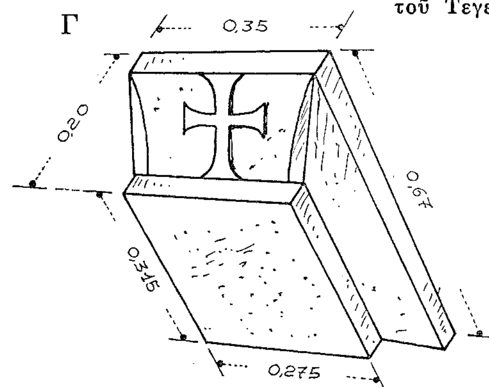
σχοινίου. Τὸ ὁλικὸν πλάτος ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τῶν ἑλίκων εἶναι 0.49 μ. Τὸ λοξότμητον ἐπίθημά του ἔχει ὕψος 0.202 μ. καὶ κρέμασιν 0.07 μ., ἥτις

Εἰκ. 14. Ἐπίθημα ἀποκείμενον ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος τὴν βασιλικὴν τοῦ Θύρσου ἀγροκηπίου.

Εἰκ. 15. Ἐπίθημα στραγγύλου κιονίσκου εὑρεθὲν ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου.

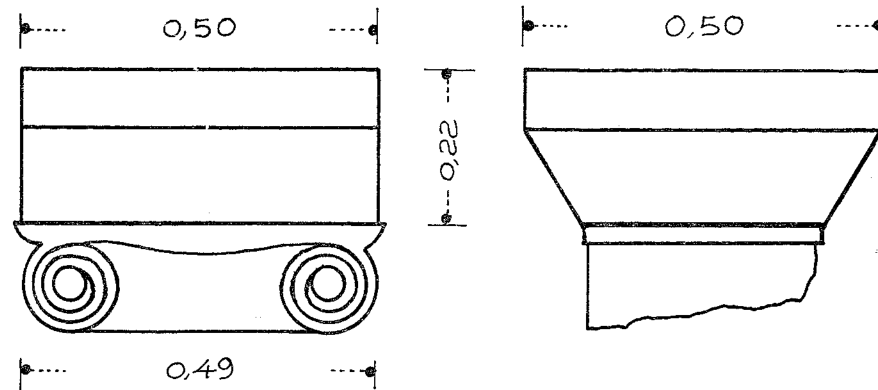

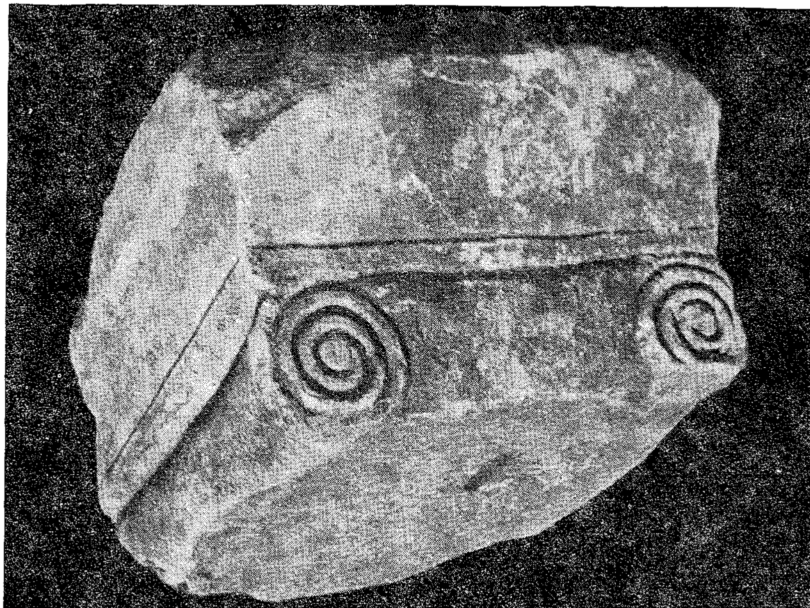
Εἰκ. 16. Μαρμάρινον ἐπίθημα πεσσοῦ εὑρεθὲν ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου.

ὅμως εἶναι φανερὰ μόνον κατὰ τὴν πρόσοψιν, ἐπειδὴ κατὰ τὰ πλάγια τέμνεται καθέτως. Δὲν εἶναι καθόλου βέβαιον ἐὰν τὸ κιονόκρανον τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν ἐξεταζομένην βασιλικήν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 2: ΤΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ

Εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο θὰ καταλέξωμεν ἐν πρώτοις σπαράγματα ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἀποκείμενα σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον Πιαλίου (Ἀλέας). Ταῦτα, ἀνήκοντα ἀρχικῶς πιθανώτατα εἰς τὴν διαδεχθεῖσαν τὸν ἐν τῇ Ἀγορᾷ

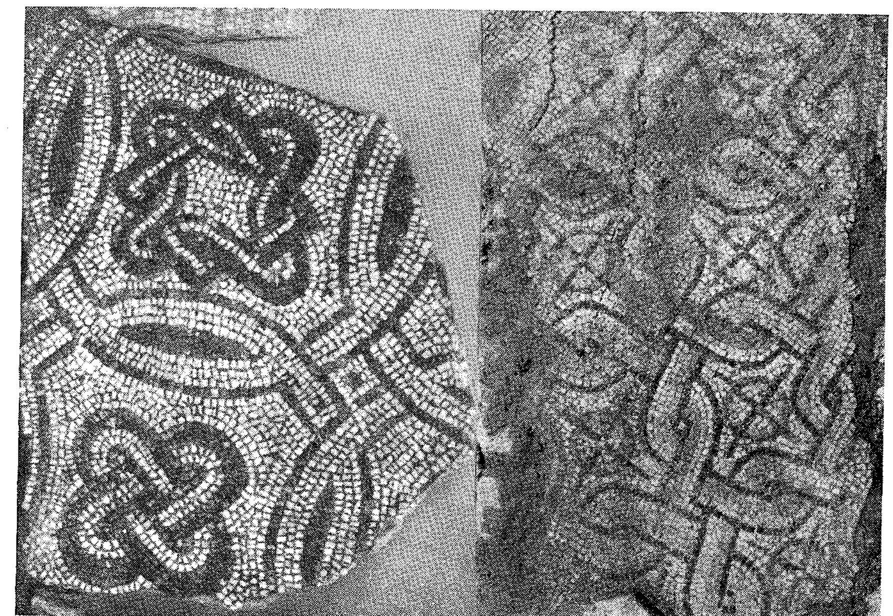

Εἰκ. 17. Ἰωνικὸν κιονόκρανον ἀποκείμενον σήμερον παρὰ τὴν Π. Ἐπισκοπήν.

ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος βασιλικήν, παραλαβόντες χωρικοὶ τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Ἰμπραὴμ - Ἐφέντη (νῦν Ἐπισκοπῆς) μετέφεραν καὶ ἐχρησιμοποίησαν εἰς τὸ χαγιάτι μιᾶς οἰκίας τοῦ χωρίου των, ὁπόθεν, κατ' ἐντολήν μου, διεκομίσθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀλέας.

Εἰκ. 18. Σπάραγμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου, προερχόμενον πιθανῶς ἐκ τῆς διαδεχθείσης τὸν ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος χριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Ἀγορᾶς.

Εἰκ. 19. Σπαράγματα ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς αὐτῆς καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 18 προελεύσεως.

Τριῶν τεμαχίων τῶν ψηφιδωτῶν τούτων, τὰ ὁποῖα ἐσχεδίασα τὸ 1921 παρέχω ἐνταῦθα φωτογραφικὰς ἀπεικονίσεις (εἰκ. 18, 19). Τὸ ἓν ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 18) διατηρεῖ καὶ τμῆμα εὐθυγράμμου ἀφιερωτικῆς ἐπιγραφῆς, ὕψους 0.12 μ., ἐκ μελανῶν ψηφίδων, ἥτις λέγει: ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ Α... δυναμένης νὰ συμπληρωθῇ [1]: (ὑπὲρ εὐχῆς τοῦ δεῖνος καὶ) τοῦ οἴκου α(ὐτοῦ), ὡς ἐκ πολλῶν ἀναλόγων παραδειγμάτων [2] συνάγομεν. Σήμερον ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει κολοβωθῆ κατὰ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν τοῦ τεμαχίου, ἀποκοπέντος τοῦ ἀρχικοῦ αὐτῆς ΟΥ. Κάτωθεν τῆς ἐπιγραφῆς διατηρεῖται τρίχρωμον (κυανοῦν, λευκόν, κόκκινον), τριμερὲς πλέγμα περιβάλλον κύκλον καὶ σχηματίζον δεξιὰ κόμβον συνδέσεως πρὸς ἄλλον γειτονικὸν κύκλον κατὰ τὸν τύπον τῶν λεγομένων συριακῶν ἢ σηρικῶν τροχῶν. Ἐντὸς τοῦ κύκλου (διαμέτρου 0.452 μ.) εἰκονίσθη μακρόλαιμος χὴν βαίνουσα ὁρμητικῶς πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ στρέφουσα πρὸς τὰ ὀπίσω τὴν κεφαλὴν μετὰ τοῦ ἀνακεκαμμένου λαιμοῦ της [3]. Ἐντὸς ἑτέρου ἐσωτερικοῦ κύκλου, μὴ εἰκονιζομένου ἐνταῦθα, (διαμέτρου 0.38 μ.) περιβαλλομένου δ' ὁμοίως ὑπὸ τριχρώμου ταινίας (γαλάζιον, κόκκινον, λευκὸν) εἰκονίζεται ἰχθὺς διευθυνόμενος πρὸς τ' ἀριστερά. Εἰς ἄλλο πάλιν τεμάχιον (εἰκ. 19, ἀριστερὰ) εἰκονίζονται μεγάλοι συμπλεκόμενοι κύκλοι, εἰς τὰ κενὰ τῶν ὁποίων ἐσχεδιάσθησαν: κόμβος τοῦ Σολομῶντος καὶ συνδυασμὸς δύο τετραγώνων, ἑνὸς εὐθυπλεύρου καὶ ἄλλου καμπυλοπλεύρου, ἀποτελουμένου ἐξ ὁμοίων τριχρώμων ταινιῶν (εἰκ. 19).

Τὰ περιγραφέντα ψηφιδωτὰ κατεσκευάσθησαν διὰ μεγάλων σχετικῶς ψηφίδων (1 - 1.5 ἑκ.) ἐπὶ παχέος ὑποστρώματος ἐξ ἀσβέστου καὶ κορασανίου, ἀνήκουν δὲ πιθανώτατα εἰς τὸν 5ον αἰῶνα.

ΤΑ ΝΕΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ

Συντόμους εἰδήσεις περὶ τῆς εὑρέσεως τῶν νέων ψηφιδωτῶν ἐδημοσίευσα κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τὸν Arch. Anzeiger τοῦ Jahrbuch d. I. τοῦ 1934 (τόμ. 49) στ. 156, ἀργότερον δὲ καὶ λεπτομερέστερον, πάλιν αὐτόθι (τόμ. 52, 1937, στ. 139), ὡς καὶ εἰς τὴν Chronique des Fouilles (BCH 60,

[1] Τὴν ἐπιγραφὴν ἀναφέρει ὁ Ν. Μοραΐτης (Ἱστορία τῆς Τεγέας, σ. 212), ὅστις ὅμως τὴν συμπληρώνει ἐσφαλμένως ὡς *οἴκου Θεοῦ*, ἐνῷ ἐσώζετο τότε τὸ Α εὐκρινῶς μετὰ τὸ *τοῦ οἴκου*.

[2] Ἀναφέρω προχείρως ψηφιδωτὰς ἐπιγραφὰς ἐκ τῆς βασιλικῆς Ὑψηλομετώπου Λέσβου (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΔ 12, 1929, σ. 27): *καὶ παντὸς τοῦ οἴκου αὐτοῦ*, ἐκ τῆς βασιλικῆς Ἐρεσοῦ τῆς Λέσβου (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΔ 12, 1929, σ. 39): *τοῦ οἴκου αὐτοῦ*, ἐπίσης αὐτόθι, σ. 40: *τοῦ οἴκου μου* καὶ σ. 41 *κ' ἅπαντος τοῦ οἴκου μου*. Ἐπίσης ἐκ τῆς βασιλικῆς Μαστιχάρη τῆς Κῶ (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΕ 1966, σ. 92): *κὲ τοῦ οἴκου α[ὐ]τῶν* κλπ. Διὰ τοῦ *οἶκος* ὑπονοεῖται βεβαίως ἡ οἰκογένεια.

[3] Ὁμοία ἀκριβῶς παράστασις χηνὸς εὕρηται καὶ εἰς ἄλλα ψηφιδωτὰ δάπεδα.

1936, σ. 470). Τέλος σχετικὴν περὶ αὐτῶν ἀνακοίνωσιν ἔκαμα καὶ εἰς τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν τὴν 19ην Νοεμβρίου 1937 [1].

Ἀργότερον, ἐπικειμένης τῆς ἐκδόσεως τοῦ Calendrier de 354 ὑπὸ τοῦ H. Stern, ἐπεδείχθησαν ὑπὸ τοῦ γράφοντος εἰς αὐτόν, κατὰ παράκλησίν του, φωτογραφίαι τῶν μηνῶν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων παρέσχεν οὗτος μιᾶς σελίδος περιγραφὴν εἰς τὸ κατὰ τὸ 1953 ἐκδοθὲν μέγα ἔργον του (σ. 223).

Ἡ νέα ἀνασκαφὴ ἀπέδειξεν, ὅτι τὸ ὅλον ὀρθογώνιον τοῦ μέσου κλίτους περιεβάλλετο ὑπὸ εὐρέος πλαισίου (πλάτους 1.00 μ.) ἐξ ἐφαπτομένων ὀκταγώνων, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζονται ἰχθῦς, ἄλλα θαλάσσια ζῷα, ἀγγεῖα, ὡς καὶ ποικίλα βυζαντινὰ κοσμήματα, περὶ ὧν πάντων θὰ εἴπωμεν λεπτομερῶς κατωτέρω. Τὸ ἐξ ὀκταγώνων πλαίσιον διακόπτεται μόνον πρὸ τῆς θύρας ἐπικοινωνίας τοῦ μέσου κλίτους πρὸς τὸν νάρθηκα, ἔνθα ἔχει τοποθετηθῇ ἡ μεγάλη κτητορικὴ ἐπιγραφὴ (περὶ ἧς βλ. κατωτέρω), ἡ ἀναφέρουσα ὡς κτήτορα τοῦ ναοῦ τὸν Θύρσον, ὅθεν καὶ ὡς βασιλικὴν τοῦ Θύρσου ἐχαρακτηρίσαμεν αὐτήν.

Ἐντὸς τοῦ πρώτου ἐξ ὀκταγώνων πλαισίου εἶναι τοποθετημένοι συμμετρικῶς 16 τετράγωνοι πίνακες ἢ διάχωρα (πλευρᾶς 0.655 μ.) τεταγμένοι ἀνὰ ὀκτὼ εἰς δύο σειρὰς (παρένθ. πίν. Α καὶ εἰκ. 8) καὶ περιβαλλόμενοι ὑπὸ εὐρείας (0.14 μ.) κατακόσμου ταινίας (κορνίζας). Ἡ ταινία αὕτη ἐσωτερικῶς μὲν περιορίζεται ὑπὸ γραμμῆς κιτρίνης ἢ ἐρυθροκιτρίνης, συμφωνούσης πρὸς τοὺς τόνους τῆς εἰκόνος τοῦ διαχώρου [2], ἐξωτερικῶς δὲ ὑπὸ πρασινομελαίνης, συμφωνούσης πρὸς τὸ χρῶμα τῶν περιβαλλόντων τὰ διάχωρα μαιάνδρων. Ἐντὸς τῶν τετραγώνων διαχώρων εἰκονίζονται, δίκην *ἐμβλημάτων*, ἀνθρώπιναι μορφαὶ κατὰ μέτωπον μέχρι τῆς ὀσφύος. Τὰ μεταξὺ τῶν διαχώρων καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐξ ὀκταγώνων περιβλήματος κενὰ πληροῦνται διὰ συνθέτου μαιάνδρου, πλάτους 0.41 μ. Ἐκ τῶν 16 διαχώρων, τὰ μὲν δύο πρῶτα, τὰ πρὸς Ἀνατολάς, καὶ τὰ δύο τελευταῖα, τὰ πρὸς Δυσμάς, κατελάμβανον οἱ τέσσαρες ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου (Γεών, Φισών, Τίγρις, Εὐφράτης) (Γέν. Β', 10-14) τὰ δὲ ὑπόλοιπα δώδεκα οἱ ἰσάριθμοι μῆνες τοῦ ἔτους. Ἐκ τῶν διαχώρων τούτων ὁ Bérard ἀπεκάλυψε, πλὴν τοῦ ἐν τῷ ἡμικυκλίῳ τῆς ἀψῖδος ψηφιδωτοῦ, τὰ δύο πρῶτα πρὸς Ἀνατολὰς διάχωρα καὶ τὰ πέντε ἑπόμενα — τὰ πλεῖστα ὅμως κατεστραμμένα — ἤτοι τὰ μέχρι τοῦ Μαΐου, μετὰ τῶν σχετικῶν ἐπιγραφῶν. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1934 καὶ τοῦ 1936 ἀπεκάλυψε πέντε ἀκόμη μῆνας, ἄλλους ἀκεραίους καὶ ἄλλους κατὰ τὸ ἥμισυ σωζομένους, ὡς καὶ τοὺς δύο πρὸς Δυσμὰς ποταμοὺς τοῦ Παραδείσου. Ἀπεκά-

[1] Πρακτικὰ τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (=ΔΧΑΕ περ. Γ') τόμ. Δ, 1936 - 38, σ. 3.

[2] Τοιαύτη πορτοκαλεόχρους γραμμὴ εὕρηται ἤδη εἰς ἑλληνιστικὰ ψηφιδωτὰ τῆς Δήλου, τοῦ 100 π. Χ. περίπου (βλ. M. Bulard, Peintures murales et mosaiques de Délos, Mon. Piot XIV, 1907, πίν. X, A).

λυψε δ' ἐπίσης ἡ νέα ἀνασκαφὴ καὶ ὅλον σχεδὸν τὸ ἐξ ὀκταγώνων πλαίσιον καὶ τέλος τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφήν, κειμένην εὐθὺς πρὸ τῆς βασιλείου πύλης.

Ἂς ἔλθωμεν ἤδη λεπτομερέστερον εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν καθ' ἕκαστον ψηφιδωτῶν ἀρχόμενοι ἀπὸ τῶν παλαιῶν, ἤτοι τῶν ἐντὸς τοῦ ἡμικυκλίου τῆς ἀψῖδος εὑρεθέντων ὑπὸ τοῦ Bérard. Τούτων ὁλοσχερῶς καταστραφέντων ἀργότερον καὶ στερουμένων ἀπεικονίσεως, θὰ καταφύγωμεν εἰς τὴν λεπτομερῆ ὁπωσδήποτε περιγραφήν, τὴν ὁποίαν μᾶς παρέσχεν ὁ Bérard ἐν BCH 1893 σ. 13. Ἰδοὺ δὲ πῶς ἀκριβῶς ἔχει αὕτη: «Ἐσωτερικῶς τοῦ ἡμικυκλίου ὑπῆρχε ζώνη ἐκ συνθέτου πλέγματος, πλάτους 0.80 [1], τὴν ὁποίαν ἠκολούθουν τρεῖς ἄλλαι ὀλιγώτερον πλατεῖαι ζῶναι κοσμημάτων, σχηματίζουσαι τὸ πλαίσιον παραστάσεως, χαρακτηριζομένης διὰ τῶν ἐπιγραφῶν ΚΑΛΟΙ ΚΑΙΡΟΙ, ἤτοι τὸ καλοκαίρι».

«Εἰς τὸ κέντρον ἵσταται νεανίας κατὰ τὸν βυζαντινὸν συρμὸν μὲ σγουρὰ μαλλιὰ πίπτοντα ὄπισθεν μέχρι τῶν ὤτων καὶ ἐμπρὸς σχεδὸν μέχρι τῶν ὀφθαλμῶν, μὲ παρειὰς ροδοχρόους καὶ λαιμὸν ὀλίγον παχύν. Εἰκονίζεται ὄρθιος μὲ τὴν ἀριστερὰν κνήμην τεταμένην καὶ τὴν δεξιὰν ὀλίγον κεκαμμένην πρὸς τὰ ὀπίσω. Ὁ χιτών του ἔφθανε μέχρι τῶν μηρῶν. Κόκκινα ὑποδήματα ἀνήρχοντο ἕως τὰ γόνατά του. Οἱ βραχίονές του εἶναι γυμνοί. Ὁ ἀριστερὸς ἐξ αὐτῶν πίπτων μέχρι τῆς ὀσφύος κρατεῖ φυλλωτὸν κλάδον, ἐνῷ ὁ δεξιὸς ἀνυψώνει μέγα κοῖλον πινάκιον ὑπερπλῆρες καρπῶν. Ἑκατέρωθεν τοῦ νεανίου ἀνὰ ἓν νεαρὸν ἀγόρι, μὲ ἀνεμιζόμενον μανδύαν, σπεύδει πρὸς τὴν κεντρικὴν μορφήν. Τὰ πινάκια τὰ ὁποῖα κομίζουν οἱ νέοι εἶναι πλήρη ἀπὸ λευκὰ πεπόνια, μαῦρα ἀγγούρια ἢ ἀχλάδια καὶ ἀπὸ κόκκινα μῆλα.

Εἰς τὸ ἀκολουθοῦν τὴν ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ πρὸς Δ. ὀρθογώνιον ὑπάρχει ἓν πρῶτον πλαίσιον πλεγμάτων, καὶ ἓν δεύτερον πλαίσιον ἐξ ὀκταγώνων σχεδίων [2], ὅπου ἰχθῦς στρεφόμενοι δαγκάνουν τὴν οὐράν των. Ἀκολουθεῖ τρίτον πλαίσιον ἐκ πολυγωνικῶν κοσμημάτων [3] καὶ τέλος τετράγωνα (πλευρᾶς 0.91 μ.) ὁριζόμενα διὰ ταινιῶν ὁμοίων πρὸς τὰς τοῦ τρίτου πλαισίου. Μόνον τὸ ἀνώτερον τμῆμα τοῦ ὀρθογωνίου διατηρεῖται καλῶς. Ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου ὑπάρχουσι τετράγωνοι πίνακες. Εἰς τὸ πρῶτον τετράγωνον εἰκο-

[1] Μικροῦ τμήματος ταύτης διασωθέντος κατέστη δυνατὴ ἡ ἀποκατάστασις τοῦ σχεδίου ὁλοκλήρου τῆς ζώνης ταύτης, ὡς ἐμφανίζεται εἰς τὸ σχέδιον τοῦ παρενθέτου πίνακος Α'.

[2] Τοῦτο εἶναι ἐσφαλμένον, ἓν μόνον πλαίσιον ὑπάρχει: τὸ ἐξ ὀκταγώνων (βλ. παρ. πίν. Α').

[3] Τὰ κοσμήματα ταῦτα δὲν εἶναι πολυγωνικὰ ἀλλὰ μαίανδροι.

νίζεται μορφὴ κρατοῦσα κέρας ἀφθονίας μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ΓΕΩΝ ΦΙCΩΝ [1]. Εἰς τὰ δύο ἑπόμενα τετράγωνα εἰκονίζονται μορφαὶ χαλασμέναι, κατὰ τὰς ἐπιγραφάς των, ὁ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟC καὶ ὁ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟC, εἰς δὲ τὸ τέταρτον τετράγωνον εἰκονίζεται ὁ ΜΑΡΤΙΟΣ μὲ κόκκινον κράνος, θώρακα, δόρυ εἰς τὴν δεξιὰν καὶ ἀσπίδα ἐρυθρὰν εἰς τὴν ἀριστεράν. Ἔπειτα ὁ ΑΠΡΗΛΙΟC καὶ κατόπιν ὁ ΜΑΪΟC μὲ τὴν πρόσθετον ἐπιγραφὴν ΚΑΛΟC ΚΑΙΡΟC. Ὁ Μάϊος εἶναι λοιπὸν εἷς τῶν τριῶν Καλῶν Καιρῶν, ποὺ συνηντήσαμεν εἰς τὴν ἀψῖδα. Ὀνομάζεται δὲ καλὸς καιρός, ὡς ἀντιπροσωπεύων τὴν ἄνοιξιν ἢ ὡς ὁ πρῶτος τῶν τριῶν ὡραιοτέρων μηνῶν Μαΐου, Ἰουνίου, Ἰουλίου. Δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν εἰς ποίους ἄλλους μῆνας ἐδίδετο τὸ ἐπίθετον αὐτό». Τοσαῦτα ὡς πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ ὀρθογωνίου. Ἐπάγεται δ' ἀκόμη ὁ Bérard καὶ τὰ ἑξῆς: «Εἴς τινα μέτρα ἀνατολικῶς τοῦ μωσαϊκοῦ τῆς ἀψῖδος ὑπάρχει ἄλλο μωσαϊκὸν περιβάλλον μαρμαρίνην λεκάνην ἀκτῖνος 1.50 μ.» [2].

Ἕως ἐδῶ περιορίζεται ἡ ἔκθεσις τοῦ V. Bérard.

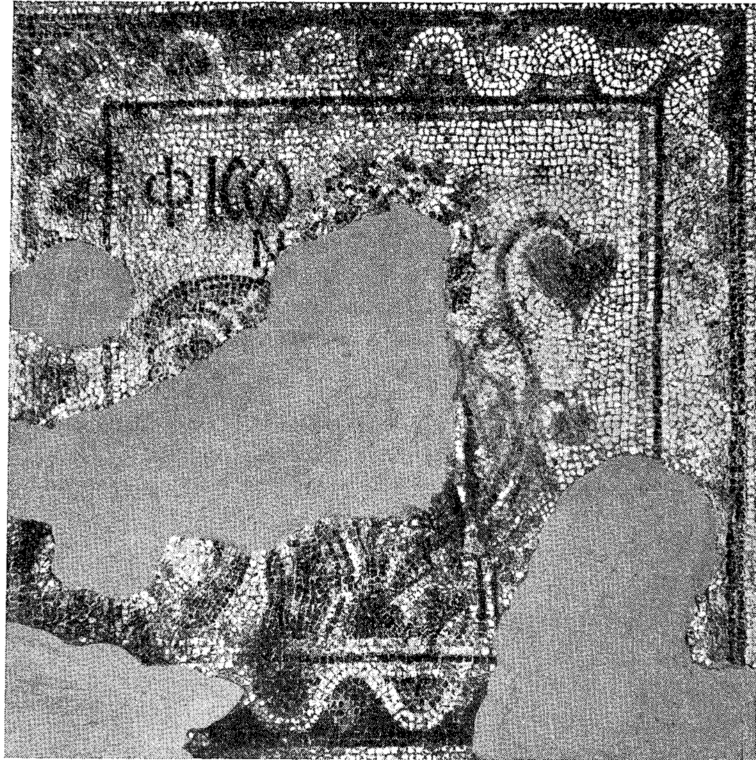
Γεών. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὑπὸ τοῦ Bérard ἀποκαλυφθέντων ψηφιδωτῶν τῆς πρώτης σειρᾶς τῶν διαχώρων, ἤτοι τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἡ νέα ἀνασκαφὴ ἀπεκάλυψε μόνον τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν τοῦ πρὸς Βορρᾶν διαχώρου, διατηροῦσαν ἀκόμη τὴν ἐπιγραφὴν ΓΕΩΝ. Ἀπεκάλυψεν ἐπίσης καὶ ὁλόκληρον τὸ πρὸς Νότον διάχωρον τῆς πρώτης σειρᾶς, διασῷζον εἰς τὴν ἄνω ἀριστεράν του γωνίαν τὴν ἐπιγραφὴν ΦΙCΩΝ. Ὁ Bérard ἀναγράφει μὲν τὰς δύο ταύτας ἐπιγραφὰς ΓΕΩΝ - ΦΙCΩΝ, οὐχὶ ὅμως κεχωρισμένας, ὡς εἶναι, εἰς δύο διάχωρα, ἀλλὰ κατὰ παράταξιν, ὡς ἐὰν εὑρίσκοντο εἰς τὸ αὐτὸ διάχωρον, δὲν ἐνόησε δ' ἐπίσης ὁ Bérard, ὅτι τὰ ὀνόματα ταῦτα δηλοῦσι δύο τῶν ποταμῶν τοῦ Παραδείσου, τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ἡ Γένεσις [3], προσθέτει ὅμως, ὅτι εἰς τὸ πρῶτον διάχωρον εἰκονίζεται μορφὴ κρατοῦσα κέρας ἀφθονίας. Τοιαύτη ὅμως μορφή, δυνατὸν βεβαίως νὰ ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ πρῶτον διάχωρον, ὑπάρχει ὅμως ἀσφαλῶς, ἂν καὶ ἀρκετὰ κατεστραμμένη εἰς τὸ δεύτερον. **Φισών** (εἰκ. 20). Ταύτην ὁ Bérard δὲν περιγράφει λεπτομερῶς, τοῦθ' ὅπερ θὰ ἐπιχειρήσωμεν ἐνταῦθα: Ἡ μορφὴ εἰκονίζεται ἐν προτομῇ κατὰ μέτωπον μέχρι τῆς ὀσφύος. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ στήθους καὶ τὸ πρόσωπόν της εἶναι κατεστραμμένον, διακρίνεται ὅμως ὁ ἐκ ποικιλοχρώμων ἀνθέων στέφανος, τὸν ὁποῖον φέρει. Ἡ μορφὴ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς, ἐλαφρῶς κεκαμμένης πρὸς τὰ ἄνω, χειρὸς φαίνεται, ὅτι ἐκράτει κέρας ἀφθονίας, ἐνῷ διὰ τῆς ἀριστερᾶς

[1] Τοῦτο εἶναι ἐσφαλμένον: ἡ ἐπιγραφὴ Γεὼν Φισὼν δὲν εἶναι συνεχὴς εἰς ἓν διάχωρον ἀλλὰ μοιράζεται εἰς δύο διάχωρα εὑρισκόμενα τὸ ἓν εἰς τὴν ἀριστερὰν καὶ τὸ ἄλλο εἰς τὴν δεξιὰν γωνίαν τοῦ ὀρθογωνίου, βλ. παρένθ. πίν. Α'.

[2] Τοῦτο ἡμεῖς δὲν ἐπεχειρήσαμεν νὰ ἀνεύρωμεν.

[3] Β' 10 - 14.

καταβιβασμένης κρατεῖ ὑψηλὸν μίσχον ἑλικοειδῶς πρὸς τὰ ἄνω ἀνερχόμενον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται καρδιόσχημα φύλλα χρώματος κεραμίνου. Τὰ πιθανῶς κισσοῦ φύλλα ταῦτα φαίνονται ἀνήκοντα εἰς φυτὸν ὑδρόβιον, ὅπως

Εἰκ. 20 Τὸ κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου διάχωρον τὸ εἰκονίζον τὸν ποταμὸν Φισών.

τὰ φυόμενα παρὰ τοὺς ποταμούς. Ἐὰν πρόκειται περὶ κισσοῦ τότε γεννᾶται ἡ ἀπορία, διατί ἐδόθη εἰς αὐτὰ χρῶμα κεράμου [1]. Τὸ διάχωρον, τετράγωνον πλευρᾶς 0.655 μ., περιβάλλεται ὑπὸ πλατείας λευκῆς, κυματιστῆς ταινίας, πλάτους 0.14 μ. προβαλλομένης ἐπὶ ἐρυθροῦ βάθους.

Εἰς τὰ δύο ἑπόμενα διάχωρα εἰκονίζοντο, κατὰ Bérard, μορφαὶ βεβλαμμέναι συνοδευόμεναι, ἀπὸ τὰς ἐπιγραφάς ΙΑΝΟΥΑΡΙΟC καὶ ΦΕΒΡΟΥΑ-

[1] Τὸ μετὰ καρδιοσχήμων φύλλων φυτόν, τὸ ὁποῖον κρατοῦσιν οἱ ποταμοὶ Φισὼν (εἰκ. 20) τῆς ΝΑ καὶ Εὐφράτης (ἔγχρ. πίν. 5) τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ δαπέδου, δὲν κατωρθώθη ὑπὸ τῶν εἰδικῶν φυτολόγων, τοὺς ὁποίους συνεβουλεύθημεν, νὰ καθορισθῇ εἰς ποῖον εἶδος φυτοῦ ἀνήκει.

ΡΙΟC, τῶν ὁποίων ὅμως οὐδεμία παρέχεται ὑπὸ τοῦ Bérard περιγραφή. Καὶ ὁ μὲν πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῆς δευτέρας σειρᾶς **Ἰανουάριος** ἔχει σήμερον τελείως καταστραφῆ μετὰ τοῦ περιβάλλοντος τὸ διάχωρόν του πλαισίου. Ἤρχιζεν ἑπομένως ἡ ἀπεικόνισις τῶν μηνῶν ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου, ὅστις ἀπετέλει τὴν κατὰ τὸ ἐθνικὸν ρωμαϊκὸν ἡμερολόγιον ἐπίσημον ἀρχὴν τοῦ ἔτους [1]. Τοῦ **Φεβρουαρίου** ὅμως (ἔγχρ. πίν. 6) σώζεται καὶ ἡ κεφαλὴ καὶ τὸ δεξιὸν ἥμισυ τοῦ σώματος, ἐλλειπούσης ὅλης τῆς κάτω ἀριστερᾶς γωνίας. Εἰς τὸ ἄνω μέρος σώζεται διὰ μελανῶν ψηφίδων ἡ ἐπιγραφὴ ΦΙΕΒΡΟΥΑΡΙΟC.

Ἡ μορφὴ εἰκονίζεται καὶ πάλιν μέχρι τῆς ὀσφύος· φέρει ἔνδυμα φαιοκύανον [2] καὶ ὁμοιόχρωμον καλύπτραν περιβάλλουσαν τὴν κεφαλὴν καὶ σχηματίζουσαν ἐπὶ τῆς κορυφῆς αὐτῆς κόμβον, συμβολίζουσαν δὲ προφανῶς τὸ κατὰ τὸν μῆνα τοῦτον ἐπικρατοῦν ψῦχος. Δὲν εἶναι εὔκολον νὰ διακρίνῃ κανεὶς ἐὰν πρόκειται περὶ ἀνδρὸς ἢ γυναικός [3]. Ἡ μορφὴ κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς πρὸ τοῦ στήθους νῆσσαν (πάπιαν), ὁμοία τῆς ὁποίας δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ εἰκονίζετο καὶ εἰς τὸ χαλασμένον μέρος. Τῆς νήσσης φαίνεται σαφῶς ὁ φαιὸς λαιμός, ὁ μέλας ὀφθαλμὸς καὶ τὸ ζωηρῶς ἐρυθρὸν ρύγχος. Ἡ νῆσσα, τὸ ἐλόβιον αὐτὸ πτηνόν, συμβολίζει τὸν Φεβρουάριον, μῆνα τῆς

[1] Ἡ τοιαύτη ἀρχὴ τοῦ ἔτους διετηρήθη πιθανῶς, πλὴν ὡρισμένων ἐξαιρέσεων, καθ' ἃς ἤρχιζεν ἀπὸ Μαρτίου, ἤ, προκειμένου περὶ ἐκκλησίας, ἀπὸ τοῦ $7^{ου}$ αἰῶνος ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου, ὅτε ἤρχιζον καὶ αἱ ἰνδικτιῶνες.

[2] Τὸ σαφῶς διακρινόμενον ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ χρῶμα τοῦτο δὲν ἀπεδόθη ἐντόνως εἰς τὸν ἔγχρωμον πίνακα 6. Αἱ φωτογραφικαὶ λήψεις ὅλων τῶν ἐνταῦθα περιλαμβανομένων, 13 ἐν ὅλῳ, ἐγχρώμων πινάκων ἐγένοντο κατ' Ἰούλιον τοῦ 1972 διὰ τοῦ εἰδικοῦ φωτογράφου τῆς Ἐμπορικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος Μ. Βερνάρδου εὐγενῶς ἐνταλθέντος πρὸς τοῦτο ὑπὸ τῆς Διοικήσεως τῆς Τραπέζης, πρὸς τὴν ὁποίαν ἐκφράζομεν καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὰς θερμάς μας εὐχαριστίας. Ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐκτύπωσις τῶν ἀνωτέρω ἐγχρώμων πινάκων ἐγένετο δαπάναις ἡμῶν διὰ τοῦ Ἐργαστηρίου Γραφικῶν Τεχνῶν Κ. Χαλκιοπούλου - Φωτιάδη.

[3] Οὕτω εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ Φιλοκάλου τοῦ 354 μ. Χ. (H. Stern, Le Calendrier de 354, Paris 1953, πίν. VIII, 1) ὁ Φεβρουάριος εἰκονίζεται ὡς θήλεια μορφή, ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὸ χειρόγραφον Vat. gr. 1291, ὡς καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Καρχηδόνος (Stern, πίν. XLII, 1), ἐνῷ τοὐναντίον εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἄργους (R. Ginouvès, BCH 81, 1957, σ. 250) ὁ Φεβρουάριος εἰκονίζεται ὡς ἄρρην χωρικὸς κεκαλυμμένος ἀπὸ κεφαλῆς καὶ κρατῶν ζεῦγος ἀγριοπαπιῶν. Γενικῶς ἡ εἰκὼν τοῦ Φεβρουαρίου, καρδιᾶς τοῦ χειμῶνος, συμβολίζει αὐτὸν τοῦτον τὸν χειμῶνα. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ καὶ ὅτι τὸ φαιοκύανον χρῶμα καὶ ὁ κόμβος τῆς καλύπτρας ἀναφέρονται καὶ εἰς τὰ λατινικὰ τετράστιχα, τὰ συνοδεύσαντα (ἐκ τῶν ὑστέρων) τὰς εἰκόνας τοῦ καλενδαρίου τοῦ Φιλοκάλου. Τὰ τετράστιχα ταῦτα ἀπεδίδοντο ἄλλοτε εἰς τὸν Λατῖνον ποιητὴν Ausonius, ἀλλὰ σήμερον θεωροῦνται, κατὰ τὸν Bährens, τῶν Αὐγουστείων χρόνων (Poetae Latini Minores, 1879, σ. 201 ἑ.). Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ σχετικὸν λατινικὸν κείμενον κατὰ τὴν Anthologia Latina I, 1, Λειψία 1894, σ. 309: *At quem caeruleus nodo constringit amictus.*

ὑγρασίας καὶ τὸ κατὰ τοῦτον συνήθως γινόμενον κυνήγιον ἀγριονησσῶν. Μίαν ἢ δύο νήσσας κρατεῖ ὁ Φεβρουάριος καὶ εἰς ἄλλας ἀλληγορικὰς αὐτοῦ παραστάσεις. Οὕτω π. χ. εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῶν Θηβῶν (οἰκόπεδον Σταμάτη)[1], εἰκονίζεται μὲ δύο νήσσας, ὡς καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἄργους[2].

Περιέργως οὔτε ὁ Stern[3] οὔτε ὁ Ginouvès[4] διέκριναν τὴν ἐν τῷ ἡμετέρῳ ψηφιδωτῷ ὕπαρξιν νήσσης. Νῆσσαι ἐντούτοις εἰκονίζονται συχνὰ καὶ ἐπὶ παραστάσεων τοῦ Χειμῶνος, ὡς π.χ. εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Beitl-Jebrin[5]. Κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ὁ Φεβρουάριος παρίσταται συχνὰ ὡς ἀνὴρ γενειοφόρος καθήμενος καὶ θερμαινόμενος πρὸ πυρᾶς. Οὕτω π. χ. εἰς Γεωργιανὸν Εὐαγγέλιον τοῦ 12ου αἰ.[6] καὶ εἰς τὴν ἀνάγλυφον παράστασιν τῶν μηνῶν τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας[7]. Ὁμοίως πρὸ φλογὸς καθήμενον καὶ ἀναρριπίζοντα αὐτὴν περιγράφει τὸν Φεβρουάριον καὶ Εὐστάθιος ὁ Μακρεμβολίτης[8], ὡς γέροντα δ᾽ ἐπίσης πρὸ πυρὸς καθήμενον καὶ κεκαλυμμένον μὲ γούναν τὸν περιγράφει καὶ τὸ μυθιστόρημα Λυβίστρου καὶ Ροδάμνης[9], ὁμοίως δὲ καὶ ὁ κῶδιξ Gr. 2773 φ. 370 τῆς Β. Βιβλιοθήκης τῆς Darmstadt[10], ἔνθα ὁ Φεβρουάριος περιγράφεται ὡς *τῇ ἑστίᾳ παρακαθήμενος πολιὸς καὶ ῥίγους πλέως*.

Τὸ περιβάλλον τὸν Φεβρουάριον πλαίσιον ἀποτελεῖται ἐκ σειρᾶς ἐφαπτομένων κύκλων λευκοῦ βάθους, διαιρουμένων ἐσωτερικῶς διὰ κοκκίνων γραμμῶν εἰς τέσσαρας ἐλλειψοειδεῖς τομεῖς, προκύπτοντας ἐκ διασταυρούντων τὸν κύκλον ἡμικυκλίων. Τὸ ἔξω τῶν ἀρχικῶν κύκλων τμῆμα εἶναι μέλαν, διαστιζόμενον ὑπὸ μικρῶν λευκῶν κηλίδων.

Ὁ ἑπόμενος μὴν **Μάρτιος** εἶναι σήμερον τελείως κατεστραμμένος. Τὸν ἐπρόφθασεν ὅμως πρὸ τῆς καταστροφῆς του ὁ V. Bérard, ὅστις τὸν περιγράφει ὡς πολεμιστὴν μὲ κόκκινον κράνος καὶ θώρακα, κρατοῦντα δόρυ καὶ ἐρυθρὰν ἀσπίδα. Τὰ ἀνωτέρω χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ τοῦ ἀρχαίου θεοῦ τοῦ πολέμου Ἄρεως, τὸ δὲ ἐρυθρὸν χρῶμα τοῦ κράνους καὶ τῆς ἀσπίδος μαρτυρεῖ, ὅτι ταῦτα ἦσαν χαλκᾶ. Ἡ παράστασις τοῦ Μαρτίου ὡς θεοῦ τοῦ

---

1 A. H. S. Megaw, Archaeology in Greece, Archaeological Reports for 1964-65, σ 15 καὶ εἰκ. ἐξωφύλλου.

2 Ginouvès, ἔ. ἀ. σ. 250.

3 Le Calendrier de 354, σ. 223.

4 BCH 81, 1957, σ 250 σημ. 9.

5 Vincent, Revue Biblique 31, 1922, σ. 277.

6 E. Takaichvili, Byzantion 10, 1935, σ. 658.

7 H. von der Gabelentz, Mittelalterliche Plastik in Venedig, Leipzig 1903, σ. 174.

8 Εὐσταθίου Μακρεμβολίτου, Τὰ καθ᾽ Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν, Δ΄, 16 Ἐρωτικῶν Λόγων Συγγραφεῖς II, Λειψία 1859, σ. 195, 26.

9 Le Roman de Libistros et de Rhodamné, ἔκδ. Lambert, στ. 1100 (Esc.).

10 L. Voltz, BZ 4, 1895, σ. 550.

πολέμου εἰς τὸ ἡμέτερον ψηφιδωτὸν εἶναι χαρακτηριστική, διότι ἀντιπροσωπεύει ἕνα κύκλον παραστάσεων μηνῶν διάφορον τοῦ λατινικοῦ, ὡς ἤδη τοὺς διέκρινεν ὁ Stern[1]. κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ τύπος τοῦ πολεμιστοῦ συναντᾶται μόνον εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνατολῆς, ἤτοι χωρῶν ἑλληνογλώσσων καὶ ὄχι εἰς τὰ τῆς Δύσεως. Τὸν εὑρίσκομεν πράγματι εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ἄργους[2] καὶ τῆς Ἀντιοχείας[3], ἀτόπως δὲ ὁ D. Levi[4] ἠμφεσβήτησε τὴν ὑπαγωγὴν τῆς εἰκόνος τῆς Τεγέας εἰς τὸν ἑλληνικὸν κύκλον, θεωρῶν αὐτὴν ὡς λατινικῆς καταγωγῆς, πρᾶγμα ἀδύνατον, ἀφοῦ καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ τὰς ὁποίας φέρει εἶναι ἑλληνικαὶ καὶ αἱ εἰκόνες των εὑρίσκονται ἐπὶ ἀγνῶς ἑλληνικοῦ ἐδάφους, ἐνῷ ἀντιθέτως αἱ τοῦ λατινικοῦ κύκλου, φέρουσαι λατινικὰς ἐπιγραφάς, εὑρίσκονται εἰς λατινικὰς ἐπαρχίας. Ἑλληνικὰ ἐπίσης (μακεδονικὰ) ὀνόματα φέρουσι καὶ οἱ τέσσαρες μῆνες ψηφιδωτοῦ τῆς Ἀντιοχείας[5].

Ὡς πολεμιστὴς εἰκονίζεται ὁ Μάρτιος καὶ εἰς μεσαιωνικὰ μνημεῖα, ὅπως π. χ. εἰς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν Γεωργιανὸν Εὐαγγέλιον[6] τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ εἰς τὸ γλυπτὸν ὑπέρθυρον τοῦ Ἁγ. Μάρκου τῆς Βενετίας[7]. Μὲ ὅπλα ἐπίσης ἀναφέρει τὸν Μάρτιον καὶ ὁ Μανουὴλ Φιλῆς[8] εἰς τὰ Carmina του, ὁ δὲ Εὐστάθιος ὁ Μακρεμβολίτης τὸν περιγράφει ὡς στρατιωτικῶς κατάφρακτον[9], ὡς ἔνοπλος δ᾽ ἐπίσης στρατιώτης εἰκονίζεται ὁ Μάρτιος καὶ εἰς τὸ ἐν Ἀργυροκάστρῳ ἄγαλμα τοῦ οἰκείου μηνός, συμφώνως πρὸς τὸ μυθιστόρημα Λύβιστρος καὶ Ροδάμνη[10]. Ἀφ᾽ ἑτέρου Θεόδωρος ὁ Πρόδρομος γράφει περὶ τοῦ Μαρτίου: *ἐγὼ στρατηγὸς πρὸς πανοπλίαν ἄγω*[11], ὁ δὲ Ἀνώνυμος (Vat. gr. 1384 φ. 71², 1466) *ἐξοπλίζω πρὸς μάχας*[12] καὶ ὁ

---

1 Le Calendrier, σ. 237-239. Πρβλ. καὶ τὸ κεφάλαιον «Λατινικοὶ κύκλοι» σ. 205-217.

2 Ginouvès, BCH 81, 1957, σ. 237, εἰκ. 23.

3 D Levi, Antioch Mosaic Pavements II, πίν. XLII, 2.

4 The Allegories of the Months in Classical Art ἐν Art Bulletin 23, 1941, σ 282.

5 D. Levi, Antioch Mosaic Pavements I, σ. 36-37.

6 Takaichvili, Byzantion 10, 1935, σ. 659: «mars guerrier».

7 H. v. der Gabelentz, Mittelalterliche Plastik in Venedig, Leipzig 1903, σ. 175.

8 Carmina I, ἔκδ. E. Miller, Paris 1855, σ. 341: *τῷ Μαρτίῳ μὲν ὅπλα καὶ θάρσος γράφει.*

9 Τὰ καθ᾽ Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν Δ 5, ἔ. ἀ. σ. 191.

10 Le Roman de Libistros et de Rhodamné, ἔκδ. J. A. Lambert, στ. 1021 (Esc.).

11 Boissonade, Notices et Extraits de la Bibl. Nat. XI, 1827, σ. 181 ἑ.

12 Παρὰ Bruno Keil, Wiener Studien 1889, σ. 118, ὅστις συμπλη-

ἐπίσης Ἀνώνυμος (Paris. Gr. 2286, φ. 124τν 14ου αἰ.) *πρὸς ἐκστρατείαν γυμνάσιά τε τρέπων* [1] καὶ τέλος ὁ Cod. gr. 2773, φ. 370τν τῆς Β. Βιβλιοθήκης Darmstadt χαρακτηρίζει τὸν Μάρτιον ὡς *ὅπλοις κατάφρακτον* [2].

Ἀπὸ τὸν ἑπόμενον μῆνα **Ἀπρίλιον** ὁ V. Bérard ἀναφέρει μόνον τὴν ἐπιγραφήν : Α]ΠΡΗΛΙΟϹ. Σήμερον οὐδὲ αὕτη σώζεται.

Καὶ ἐρχόμεθα εἰς τὸν **Μάϊον,** (ἔγχρ. πίν. 7) πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν τῆς 4ης σειρᾶς. Τὸν Μάϊον ἀναφέρει ὁ Bérard μὲ τὴν μνείαν ΚΑΛΟϹ ΚΑΙΡΟϹ καὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς περιγραφῆς. Εἰς τὴν εἰκόνα (ἔγχρ. πίν. 7) παρίσταται κατὰ μέτωπον ἀνδρικὴ μορφὴ μέχρις ὀλίγον κάτω τῆς ὀσφύος. Ἡ κεφαλὴ καὶ μέρος τοῦ σώματος ἔχει ὑποστῆ φθοράν. Διακρίνονται μόνον ὁ εἷς τῶν ὀφθαλμῶν καὶ ἡ δι᾽ ἐρυθρῶν ἀνθέων (ῥόδων προφανῶς) ἐστεμμένη κόμη. Πρόκειται περὶ νεαροῦ ἀνδρὸς φοροῦντος κίτρινον χειριδωτὸν χιτῶνα ἐξωσμένον [3] μετ᾽ ἀποπτύγματος (bouffant). Ἡ μορφὴ κρατεῖ δι᾽ ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν πρὸ τοῦ στήθους ὑψηλόν, πλεκτὸν κάλαθον πλήρη ἐρυθρῶν ἀνθέων, πιθανώτατα ῥόδων, τῶν ὁποίων εἶναι ὁ κατ᾽ ἐξοχὴν μήν, ὡς ἄλλωστε ὑποδηλοῖ καὶ τὸ σχετικὸν τετράστιχον τοῦ Καλενδαρίου τοῦ 354 [4]. Τὸ περίγραμμα τοῦ ἐνδύματος καὶ τοῦ καλάθου δηλοῦται διὰ ζωηρῶν μελαίνων γραμμῶν. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος ἡ ἐπιγραφὴ ΜΑΙ[Ο]Ϲ. Ἀριστερὰ ἐπὶ τοῦ λευκοφαίου κάμπου τῆς εἰκόνος τὰ γράμματα Κ[Α]ΛΟϹ καὶ δεξιὰ ΚΑΙ[ΡΟϹ [5], κάτωθεν τοῦ ὁποίου ὑπάρχει τὸ σύμπλεγμα Ϛ̄. Ἡ παράστασις

ρώνει φιλολογικῶς τὰ παλαιότερον ὑπὸ J. Strzygowski, ἐν Repertorium für Kunstwissenschaft 1888, σ. 23 - 46, λεγόμενα.

[1] Br. Keil, ἔ. ἀ. σ. 119.

[2] L. Voltz, B. Z. 4, 1895, σ. 548.

[3] Τὴν tunicam manicatam cinctam, τὴν ὁποίαν ἐφόρουν συνήθως οἱ ἐργάται ἀπὸ τοῦ 3ου μ. Χ. αἰῶνος κ. ἑ.

[4] *Cunctas veris opes et picta rosaria gemmis.*
Liniger in calathes, aspice, Maius habet.

[5] Ἐπιγραφὴ Καλοὶ Καιροὶ εὑρέθη ἐσχάτως καὶ ἐπὶ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς Π. Κορίνθου (ἀγρὸς Κ. Λέκκα) ὑπεράνω τριῶν μορφῶν, ἐξ ὧν δύο πτερωταὶ στεφανοῦσι τὴν ἐν τῷ μέσῳ ἱσταμένην τρίτην (BCH 91, 1967, Chronique des fouilles 1966, σ. 638, εἰκ. 10). Ἄξιον σημειώσεως ἐνταῦθα εἶναι, ὅτι εἰς τὸν Πόντον, ὅπου τόσον ἰσχυρῶς διατηροῦνται στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης, ὁ Μάϊος ὀνομάζεται καὶ Καλομηνὰς ἢ Καλόμηνος (Ἀθ. Χ. Μπούτουρα, Τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν ἐν τῇ νεοελληνικῇ, Ἀθῆναι 1910, σ. 26), λόγῳ τοῦ κατ᾽ αὐτὸν ἐπικρατοῦντος καλοῦ καιροῦ. Τὸ Καλομηνᾶς λοιπὸν τοῦτο εἶναι τὸ αὐτὸ περίπου πρὸς τὸ ἐπίθετον Καλὸς Καιρός, ὅπερ προσγράφεται εἰς τὸν Μάϊον τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Τεγέας καὶ ἀποτελεῖ μίαν ἐπὶ πλέον ἀπόδειξιν, ὅτι αἱ νεοελληνικαὶ λέξεις καὶ τὰ ὀνόματα δὲν εἶναι δημιουργήματα μεταγενεστέρας ἐποχῆς ἀλλ᾽ ἀποτελοῦσι τὸ τέρμα μιᾶς μακραίωνος ἐξελίξεως. Πρέπει ἐνταῦθα νὰ προστεθῇ καὶ ὅτι εἰς ἐπι-

νεανίου κρατοῦντος κάλαθον πλήρη ἀνθέων συμβολίζει βεβαίως τὰ θέλγητρα τῆς ἀνοίξεως καὶ τῆς ἐποχῆς τῶν ἀνθέων, δι᾽ ὃ καὶ «λούλουδος» καὶ «τριανταφυλλὰς» ὀνομάζεται ἐνίοτε ὑπὸ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων [1] ὁ Μάϊος καὶ προϊδεάζει λαϊκὰς ἑορτὰς καὶ ἔθιμα. Ἡ διὰ ῥόδων ἐστεμμένη κεφαλή του ἐνθυμίζει ὄχι μόνον τὰ ἀρχαῖα rosalia ἀλλὰ καὶ τὰ σημερινὰ ἐκ ῥόδων στεφάνια τὰ ἀναρτώμενα κατὰ τὴν 1ην Μαΐου ἄνωθεν τῶν θυρῶν καὶ ἐπὶ τῶν ἐξωστῶν τῶν οἰκιῶν. Σχετικῶς ἀναφέρει καὶ ὁ Πασπάτης [2] τὸ ἑξῆς παλαιὸν χιακὸν ποίημα :

Φίλοι μπλέξετε στεφάνια, ἀπὸ ἄνθη τρυφερὰ
καὶ τὸν Μάϊ μας τὸν φίλο στεφανῶστε μὲ χαρά.

Εἰς ὅλας τὰς διασωθείσας παραστάσεις ὁ Μάϊος εἰκονίζεται ὡς εὐειδὴς νεανίας, οἷος περιγράφεται καὶ εἰς τὸ μυθιστόρημα τοῦ Λυβίστρου καὶ τῆς Ροδάμνης, (περ. 1500) ἔνθα καὶ προστίθεται : *εἰς κεφαλήν του ἐφόρει στεφάνι ἀνθισμένον καὶ ἡ χέρα του κόκκινον τριαντάφυλλον βαστάζει* εἶναι συνήθως πλουσίως ἐνδεδυμένος, ὅπως εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ Φιλοκάλου [3], εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Beth - Shan (Σκυθοπόλεως) [4] καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Βορείου Ἀφρικῆς [5], ὅπου ὁ Μάϊος εἰκονίζεται ὡς γυνὴ πλουσίως ἠμφιεσμένη.

γραφὴν τοῦ Μουσείου Κων/πόλεως (L. Robert, Hellenika IX, 1950, σ. 58) ὁ *Καλὸς Καιρὸς* ἀναγράφεται ὡς θεότης, ὁμοῦ μετὰ τοῦ *Ἀγαθοῦ Δαίμονος* καὶ τῆς *Ἀγαθῆς Τύχης,* τούτου δὲ τὴν βοήθειαν ἐπικαλοῦνται, ὡς ἀποδεικνύει ἡ συνέχεια τῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς, δι᾽ ἧς ἐκδηλοῦται ἡ λατρεία πρὸς τὰ ἀτμοσφαιρικὰ φαινόμενα (ἀνέμους, βροχήν). Πρόκειται λοιπὸν μᾶλλον περὶ τοῦ καλοκαιρίου. Κατὰ τὸν L. Robert (αὐτόθι σ. 58) ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Τεγέας ὑπενθυμίζει ὁμάδα μνημείων τῆς Β. Ἀφρικῆς, φερόντων τὰς ἐπιγραφὰς *hiems, aestas, ver* καὶ *tempora felicia* (Héron de Villefosse Gazette archéologique 1879, σ. 154 - 155 καὶ CIL VIII, 8511), ἐξ ὧν τὸ τελευταῖον εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίστοιχον τοῦ ΚΑΛΟΙ ΚΑΙΡΟΙ. Τοιαῦτα felicia tempora, ὑπὸ τύπον ἀρρένων προσωποποιήσεων τῶν τεσσάρων ἐποχῶν, ἐμφανίζονται κατ᾽ ἀρχὰς εἰς τὰ αὐτοκρατορικὰ μετάλλια τοῦ νέου ἔτους, (J. M. C. Toynbee, Roman Medaillons, 1944, σ. 90 - 93 καὶ 224) ἔπειτα δὲ καὶ ἐπὶ τῶν αὐτοκρατορικῶν νομισμάτων (E. Babelon, Revue Numismatique 1891, 31. E. S. G. Robinson, Numismatic Chronicle 1937, σ. 241) συνοδευόμενα ὑπὸ τῶν λέξεων *εὐτυχεῖς καιροί.* Οὕτω π. χ. ἐπὶ νομίσματος τοῦ Καρακάλλα Λαοδικείας τῆς Φρυγίας, ἔνθα ἐμφανίζονται ὑπὸ τὸν τύπον τῶν τεσσάρων ἐποχῶν.

[1] Ἀθ. Μπούτουρας, Λαογραφία 2, 1910, σ. 305.

[2] Χιακὸν Γλωσσάριον, σ. 49.

[3] Stern, Le Calendrier, πίν. IX, 2.

[4] G. M. Fitzgerald, A sixth century Monastery at Beth - Shan (Skythopolis), Philadelphia 1939, προμετωπίς.

[5] Κατὰ φωτογραφίαν τοῦ Dumbarton Oaks (Stern, Le Calendrier, πίν. XLIII).

Πλοῦτον ἐνδυμασίας ἴσως ὑποδηλοῖ καὶ τὸ κίτρινον χρῶμα τοῦ φορέματος τῆς Τεγέας, ὅπερ πιθανῶς ὑποκαθιστᾷ χρυσοῦφαντον ὑλικόν, ὡς μᾶς κάμνει νὰ πιστεύσωμεν καὶ ἡ περιγραφὴ Εὐσταθίου τοῦ Μακρεμβολίτου, λέγοντος [1] ὅτι ὁ χιτών του ἦτο *οἷον κατάχρυσος καὶ ὡς ἐξ ἀνθέων κατάστικτος*.

Συνήθως ὁ Μάϊος κρατεῖ καὶ οἱονεὶ προσφέρει κάλαθον ῥόδων. Οὕτω εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ Φιλοκάλου ὁ μὴν κρατεῖ τὸν κάλαθον, ἀλλὰ μόνον διὰ τῆς ἀριστερᾶς, ἐνῷ διὰ τῆς δεξιᾶς ὀσφραίνεται ἄνθος. Κάλαθον ἐπίσης κρατεῖ ὁ Μάϊος εἰς τὰ ψηφιδωτά: τῶν Θηβῶν [2], τοῦ Ἄργους [3], τῆς Καρχηδόνος [4], τῆς Κατάνης κλπ., κατ' Εὐστάθιον δὲ τὸν Μακρεμβολίτην ὁ Μάϊος *πλήρεις εἶχε τὰς χεῖρας ἀνθέων καὶ ῥόδων* [5]. Ὁ Πρόδρομος ἐπίσης (12ον αἰ.) γράφει περὶ τοῦ Μαΐου: *ῥόδον δίδωμι λιποθυμίας ἄκος* [6], περὶ *ῥόδων δ' εὐωδίας* ὁμιλεῖ καὶ ὁ ἀνώνυμος, Cod. Vat. gr. 1384, φ. 71 τοῦ 1466 [7], ὁ δὲ Cod. gr. 2773, φ. 370τν (τῆς Darmstadt) [8] τὸν Μάϊον ἀποκαλεῖ *λειμῶνα οὕτω καλὸν ὡς παντοδαποῖς ἄνθεσι καὶ χρωμάτων θάλλειν*.

Εἰς τὸν λατινικὸν κύκλον ὁ Μάϊος εἰκονίζεται ὁμοίως ὡς νεαρὸν ἀγόρι μὲ θηλυπρεπῆ χαρακτηριστικά, κρατοῦν διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς ῥόδον, τὸ ὁποῖον ὀσφραίνεται, διὰ δὲ τῆς ἄλλης κάνιστρον, ὡς π. χ. εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Antiquario τῆς Ρώμης [9] καὶ εἰς ἄλλο ψηφιδωτὸν ἀγνώστου προελεύσεως [10].

Ὡς νεαρός, ἀγένειος ἀνὴρ μὲ μακρὸν ἔνδυμα καὶ μανδύαν εἰκονίζεται ὁ Μάϊος καθήμενος ἐπὶ θρόνου καὶ κρατῶν ἄνθος εἰς τὸ γλυπτὸν τόξον τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ἔνθα δύο γυναῖκες τὸν στεφανώνουν μὲ ἄνθινον στέμμα [11]. Γράφει δὲ καὶ ὁ Μανουὴλ Φιλῆς [12]:

καὶ Μάϊος μὲν τῇ κρόκῃ τῶν ἀνθέων, / τὴν βασιλίδα τάχα τιμᾷ τοῦ χρόνου, / χιτῶνας αὐτῇ (ἢ αὐτῷ) *συντιθεὶς ῥοδοχρόους*.

Τὸ πλαίσιον τοῦ Μαΐου κοσμεῖται διὰ σπειρομαιάνδρου (κύματος) χρώματος κεραμεόχρου (παρένθ. πίν. Α' καὶ ἔγχρ. πίν. 7).

---

[1] Εὐστάθιος ὁ Μακρεμβολίτης, Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν, Δ' 7, ἔ. ἀ. σ. 192.

[2] Π. Λαζαρίδης, Ἀρχ. Δελτ 20 (1965) Χρονικὰ Β' 2, σ. 255, 312α.

[3] Ginouvès, BCH 81, 1957, σ. 239 εἰκ. 25.

[4] Beulé, Fouilles de Carthage, Paris 1861, σ. 37. N. Davis, Carthage and her Remains, London 1861, σ. 200.

[5] Ἔ. ἀ. σ. 192.

[6] Boissonade, Notices et extraits de la Bibl. Nat. XI, 1827, 2, σ. 181 ἑ.

[7] Παρὰ Br. Keil, Wiener Studien 1889, σ. 118.

[8] Voltz, BZ 4, 1895, σ. 549.

[9] Stern, Le Calendrier, ἀρ. 6 καὶ πίν. XL, 2.

[10] Παρὰ Stern, ἔ. ἀ. ἀρ. 10.

[11] H. v. der Gabelentz, Mittelalterliche Plastik in Venedig, Leipzig 1903, σ. 185.

[12] Carmina I, σ. 341.

Ἰούνιος. Δεξιὰ καὶ εἰς τὴν αὐτὴν ὁριζοντίαν σειρὰν μὲ τὸν Μάϊον θὰ εἰκονίζετο ὁ Ἰούνιος, τοῦ ὁποίου, δυστυχῶς, οὐδὲν ἴχνος διεσώθη, οὐδὲ κἂν τὸ πλαίσιον αὐτοῦ.

Πάντως καλὸν εἶναι νὰ σημειωθῇ, ὅτι καὶ ὁ Ἰούνιος εἰκονίζεται ἐνίοτε, ὡς ὁ Ἰούλιος, κρατῶν δρέπανον καὶ χόρτον, ὡς π. χ. εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἄργους [1], ὡς χορτοκόπτην δὲ τὸν περιγράφουν καὶ οἱ ποιηταί: Οὕτω ὁ Πρόδρομος (12ος αἰ.) γράφει: *ἐγὼ δὲ χόρτον τῇ δρεπάνῃ συλλέγω* [2], ὁ Μανουὴλ Φιλῆς περιγράφει ἐπίσης αὐτὸν ὡς χορτοκόπτην μετὰ δρεπάνου [3], ὁ Ἀνώνυμος τοῦ Vatic. Gr. 1384, φ. 712 (τοῦ 1446) [4] τὸν φέρει λέγοντα *τέμνω χόρτους* καὶ ὁ 2773 τῆς Darmstadt [5], ὅτι εἰκονίζεται ὡς *ἀγρότης χόρτον τίλλων*. Εἴς τινας ὅμως περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος ὁ Ἰούνιος θεωρεῖται ὡς μὴν τοῦ θερισμοῦ [6], ὅθεν καὶ κρατεῖ δρέπανον [7].

Ἰούλιος. Εἰς τὸ πρῶτον ἀριστερὰ διάχωρον τῆς πέμπτης ὁριζοντίας σειρᾶς εἰκονίζεται, συμφώνως πρὸς τὴν κατὰ τὴν ἄνω πλευράν του ἐπιγραφήν, ὁ ΙΟΥΛΙΟC (ἔγχρ. πίν. 8) ἄριστα διατηρημένος. Πρόκειται περὶ εὐθυτενοῦς, λιγυροκόρμου νεανίου, ἐνδεδυμένου πιθανῶς κατὰ μὲν τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος ἐλαφρότατον, διαφανῆ σχεδόν, ὑπορρόδινον χιτῶνα ἐζωσμένον δι' ἐρυθρᾶς ζώνης — ἐκτὸς ἐὰν πρόκειται περὶ τελείως γυμνοῦ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ σώματος, ὁπότε τὸ ἡλιοκαμένον χρῶμά του ἀνταποκρίνεται πλήρως πρὸς τὸν πρῶτον στίχον τοῦ τετραστίχου τοῦ Ἰουλίου εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ 354, ἔνθα λέγεται: «ecce coloratos ostentat Julius artus». Τὸν μόνον δισταγμόν μου ὡς πρὸς τὴν ἐκδοχὴν ἀποτελεῖ ἡ περὶ τὸν λαιμὸν ὕπαρξις λεπτῆς ἐρυθρᾶς καμπύλης γραμμῆς, ἥτις δυνατὸν καὶ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ παρυφὴ τοῦ πολὺ λεπτοῦ ἐνδύματος.

Ἐντελῶς γυμνὸς εἰκονίζεται ὁ Ἰούλιος εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ 354 [8], μὲ γυμνὸν δὲ τὸ στῆθος, ὡς ἐν Τεγέᾳ καὶ εἰς τὸν Πτολεμαῖον τοῦ Βατικανοῦ, καθ' ὅλον δὲ τὸ σῶμα, πλὴν τῆς αἰδοῦς, γυμνὸν τὸν περιγράφει Εὐστά-

---

[1] R. Ginouvès, BCH 81, 1957, σ. 262.

[2] Boissonade, Notices et Extraits de la Bibl. Nat. XI, 1827, σ. 189 κἑ.

[3] Carmina I, σ. 341.

[4] Br. Keil, ἔ. ἀ. σ. 118.

[5] Voltz, ἔ. ἀ. σ. 548.

[6] Βλ. σχετικῶς Φ. Κουκουλέν, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός, τόμ. Ε', 1952, σ. 260.

[7] Ὁ πρὸς τὸν Ἰούνιον ἀντιστοιχῶν μακεδονικὸς μὴν Δαίσιος εἶναι ὁ μὴν τοῦ θερισμοῦ καὶ εἰκονίζεται ὡς γυναικεία μορφὴ ἐστεμμένη μὲ στάχεις καὶ κρατοῦσα ὑπὸ τὸν ἀριστερὸν βραχίονα δέσμην σταχύων (D. Levi, Antioch Mosaic Pavements I, σ. 37 πρβλ. καὶ H. Stern, Le Calendrier, πίν. XLIII, 2).

[8] Stern, ἔ. ἀ. πίν. IX, 4.

θιος ὁ Μακρεμβολίτης (περὶ τὸ 1200) [1], καὶ *μὲ γυμνὰ τὰ χέρια του καὶ ὅλον ἀνασκομπωμένον* τὸν ἀναφέρει τὸ μυθιστόρημα Λυβίστρου καὶ Ροδάμνης [2].

Ἡ μελανή του κόμη κοσμεῖται δι᾿ ἅμματος (φιόγκου) ἐκ χρυσιζόντων καὶ ἀκτινοειδῶς φερομένων σταχύων, συγκρατουμένων ἐν τῷ μέσῳ διὰ πόρπης [3]. Ἔχει τὰς χεῖρας κεκαμμένας ἄνω πρὸς τὸ μέσον τοῦ στήθους καὶ κρατούσας διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς μέγα καμπύλον δρέπανον, μεταλλικόν, ὡς δηλοῖ τὸ μέλαν χρῶμά του, καὶ μὲ κιτρίνην ξυλίνην λαβὴν ἐξερχομένην ἀπὸ θυλάκου συμφυοῦς μὲ τὴν ζώνην του. Διὰ δὲ τῆς ἄκρας, πρὸς τὰ κάτω κεκαμμένης, ἀριστερᾶς χειρὸς κρατεῖ ὁ νεανίας ὑψηλὴν καὶ πυκνὴν δέσμην σταχύων. Οἱ μέλανες σπινθηροβόλοι ὀφθαλμοὶ τοῦ νέου, διαγραφόμενοι κάτωθεν ὡραίων καμαρωτῶν ὀφρύων, ἔπειτα ἡ εὐθεῖα καὶ κανονικὴ ρὶς αὐτοῦ, τὸ μικρὸν στόμα, αἱ ζωηρῶς ρόδιναι παρειαί, παρέχουσι μίαν πολὺ ζωντανὴν καὶ πλήρη ἀντιθέσεων χρωμάτων μελανῶν, ροδίνων καὶ κιτρίνων εἰκόνα. Ἡ καλὴ διατήρησις τοῦ διαχώρου τούτου ἐπιτρέπει νὰ διακρίνωμεν ἀκόμη καὶ τὰς φωτοσκιάσεις ὄχι μόνον τοῦ προσώπου καὶ τοῦ λαιμοῦ ἀλλὰ καὶ τῶν χειρῶν, ἀποδιδομένας διὰ μεταβατικῶν τόνων ἀπὸ τοῦ φωτεινοτέρου πρὸς τὸ σκοτεινότερον καστανόν.

Ἡ ἀνωτέρω παράστασις τοῦ Ἰουλίου ὑποδηλοῖ σαφῶς καὶ τὴν ἐποχὴν τοῦ θερισμοῦ [4], ὅστις ὅμως εἰς τὰς θερμὰς ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδος γίνεται καὶ κατὰ τὰς πρώτας ἑβδομάδας τοῦ Ἰουνίου (βλ. ἀνωτέρω, σ. 33). Θὰ ἀνέμενέ τις λοιπὸν τὸν Ἰούνιον νὰ εἰκονίζεται ὡς θεριστής, ὅπως τοῦτο συμβαίνει εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικος DXL καὶ τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας [5]. Εἰς τὰς ὀρεινὰς ὅμως ἐπαρχίας, ὅπως εἶναι καὶ ἡ τῆς Τεγέας (ὑψόμ. 750), ὁ θερισμὸς γίνεται ἀργότερον. Συμφωνεῖ, κατὰ ταῦτα, ἡ ἡμετέρα παράστασις πρὸς τὰς κλιματολογικὰς συνθήκας τῆς Τεγέας.

Ὡς θεριστὴν μὲ δρέπανον καὶ στάχεις εἰκονίζουν τὸν Ἰούλιον καὶ οἱ ποιηταί. Οὕτω Εὐστάθιος ὁ Μακρεμβολίτης εἰς τὰ καθ᾿ Ὑσμίνην καὶ Ὑσμι-

[1] Τὰ καθ᾿ Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν, ἔ.ἀ. σ. 193.

[2] Ἔκδ. Lambert, στ. 1053 (Esc.).

[3] Ὁμοίαν περίπου διάταξιν ἀκτινοειδῶς ἀπὸ τῆς κεφαλῆς διευθυνομένων σταχύων φέρει καὶ ἡ παράστασις τοῦ Θέρους εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Ἀκυληίας, 310-320 μ. Χ. (J. C. Menis, I mosaici cristiani di Aquileia, Roma (1966;), πίν. 22) καὶ εἰς τὸ τοῦ Zliten (S. Aurigemma, I mosaici di Zliten, Roma-Milano, εἰκ. 65, σελ. 111).

[4] Βλ. σχετικῶς Φ. Κουκουλέν, Βυζ. Βίος καὶ Πολιτισμὸς Ε΄, 1952, σ. 260.

[5] Ὁ Δαίσιος = Ἰούνιος παρίσταται, ὡς ἤδη εἴπομεν (σ. 33, σημ. 7), ὑπὸ τὴν μορφὴν γυναικός, ἐστεφανωμένης μὲ στάχεις καὶ κρατούσης δέσμην σταχύων, εἰς ψηφιδωτὸν τῆς Ἀντιοχείας.

νίαν [1], ὁ Ἀνώνυμος τοῦ μυθιστορήματος Λυβίστρου καὶ Ροδάμνης [2], ὅστις τὸν περιγράφει ἐστεμμένον μὲ στάχεις καὶ μὲ

τὸ ἕναν του χέρι νὰ κρατῇ δραπάνι νὰ φερίζῃ
καὶ τὸ ἄλλον νὰ ἀγωνίζεται τ᾿ ἀστάχυα νὰ μαζώνῃ,

ὁ Πρόδρομος [3], ὅστις λέγει περὶ τοῦ Ἰουλίου *σίτου θερίζω καὶ κριθῆς τοὺς ἀστάχεις καὶ τὰς ἅλωνας ἐμφορῶ τῶν δραγμάτων*. *Ἀμητὸν θέρους* δὲ ἀποκαλεῖ τὸν Ἰούλιον ὁ Vatic. Gr. 1384 τοῦ 1466 [4], ὡς *τὸ δρέπανον δ᾿ ἔχοντα καὶ θερίζοντα τὸν στάχυν* τὸν ἀναφέρει καὶ ὁ Codex gr. 2783 τῆς Darmstadt [5]. Ἀφ᾿ ἑτέρου οἱ πλεῖστοι κύκλοι, ἐξαιρέσει τοῦ Καλενδαρίου τοῦ 354, εἰς τὸν Ἰούλιον ἀποδίδουν τὸν θερισμόν [6].

Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῶν Θηβῶν ὁ Ἰούλιος εἰκονίζεται μὲ ὁρμητικὴν πρὸς τὰ δεξιὰ κίνησιν, κρατῶν δέσμην σταχύων [7], ὄρθιος δὲ καὶ μὲ ἐλαφρὸν ἱμάτιον ἐνδεδυμένος (;), μὲ τὸ καμπύλον δρέπανον εἰς τὴν δεξιὰν καὶ μὲ ὑψηλὴν δέσμην σταχύων εἰς τὴν μὴ σωζομένην ἀριστερὰν εἰκονίζεται ὁ Ἰούλιος εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Μονῆς Beth-Shan (Σκυθοπόλεως) [8]. Δρέπανον διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ δέσμην σταχύων διὰ τῆς ἀριστερᾶς εἰκονίζεται κρατοῦν τὸ Θέρος εἰς τὸ Dair-Solaib (ἐκκλησία Α) [9] τῆς Συρίας. Δέσμην σταχύων ἀγκαλιάζει ἐπίσης μὲ τοὺς δύο του βραχίονας ὁ Ἰούλιος εἰς τὸ πλῆρες ψηφιδωτὸν τῆς Καρχηδόνος. Ὡς θεριστὴς εἰκονίζεται ἐπίσης εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Leningrad [10], μὲ στέφανον δ᾿ ἐκ σταχύων εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Κατάνης (ἀρχῶν 5ου αἰ.) [11]. Κατὰ τὸν Μεσαίωνα ἐπίσης ὡς θεριστὴς εἰκονίζεται ὁ Ἰούλιος εἰς τὸ τόξον τῆς Reims [12].

Τὸ πλαίσιον τοῦ Ἰουλίου (ἔγχρ. πίν. 8) κοσμεῖται διὰ κατ᾿ ὀρθὴν γω-

[1] Τὰ καθ᾿ Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν (Erot. Script. Graeci, Λιψία 1859 σ. 192) κεφ. 114.

[2] Ἔκδ. Lambert, στ. 1055 (Esc.).

[3] Boissonade, ἔ.ἀ.

[4] Br. Keil, ἔ.ἀ.

[5] Voltz, BZ 4, 1895, σ. 548.

[6] D. Levi, The Allegories of the Months ἐν Art Bulletin, 23, 1941, σ. 264.

[7] Π. Λαζαρίδης, Ἀρχ. Δελτ. 20, 1965, Χρονικὰ Β΄ 2, πίν. 313α.

[8] G. M. Fitzgerald, A sixth century Monastery at Beth-Shan, ἔγχρ. προμετωπίς.

[9] J. Mattern - R. Mouterde - A. Beaulieu, Mélanges de l'Université St Joseph de Beyrouth XXII, 1939, πίν. XIV, XV.

[10] Stern, Le Calendrier, σ. 212 καὶ S. Korsunska, Röm. Mit. 48, 1933, σ. 276, καὶ πίν. 47.

[11] Stern, ἔ.ἀ. σ. 211 καὶ πίν. XXXIX.

[12] Stern, Le Calendrier, σ. 209.

νίαν διατεταγμένων λευκοκιτρίνων φυλλοφόρων κλάδων, συνενουμένων ἐν τῷ μέσῳ ἑκάστης πλευρᾶς δι' ἑλικοειδοῦς ταινίας, προβαλλομένων δ' ἐπὶ μελανοῦ κάμπου. Τὸ περιθώριον ἐσωτερικῶς ἀποτελεῖται ἐκ λεπτῆς ἐρυθρᾶς γραμμῆς (φιλέτο).

Αὔγουστος. Ὁ παραπλεύρως τοῦ Ἰουλίου εἰκονιζόμενος ΑΥΓΟΥϹΤΟϹ, ὡς δηλοῖ ἡ εἰς τὸ ἄνω μέρος αὐτοῦ ἐπιγραφή (ἔγχρ. πίν. 9), εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν μὴν τοῦ καύσωνος καὶ ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς παραστάσεώς του ἀποτελοῦσιν ἀλληγορίαν τοῦ καύσωνος τούτου.

Ὁ μὴν εἰκονίζεται ὡς νεαρὸς ἀγένειος, παχουλὸς ἀνὴρ μὲ καστανέρυθρον κόμην στεφομένην ὑπὸ σειρᾶς πρασίνων τριφύλλων, συνδεομένων διὰ μελανῆς ταινίας, τῆς ὁποίας τὰ ἀνεμιζόμενα ἄκρα εἰκονίζονται δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς κόμης (ἔγχρ. πίν. 9). Ἔχει μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμούς, ἀνοιγομένους κάτωθεν καμαρωτῶν ὀφρύων, μικρὰν κανονικὴν ῥῖνα καὶ μικρὸν κόκκινον χεῖλος. Μία κοκκίνη κηλὶς βάφει τὰ μῆλα τῶν παρειῶν του καὶ ἐλαφροὶ κιτρινορρόδινοι τόνοι ὑπὸ τὴν σιαγόνα καὶ παρὰ τὰ ὦτα δίδουν ἀνάγλυφον τὸ πρόσωπόν του.

Τὸ σῶμα τοῦ μηνὸς καλύπτει ἐλαφρότατος, μονοκόμματος, χειριδωτὸς χιτὼν φορούμενος ἐκ τῶν ἄνω μέσῳ σχισμῆς κομβουμένης ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου. Αἱ διὰ ποικίλων πολυχρώμων περιφερικῶν ταινιῶν κοσμούμεναι χειρίδες του δὲν καλύπτουν τὰς χεῖρας μέχρι τῶν ἄκρων, ἀλλ' εἶναι ἐρριμμέναι πρὸς τὰ ὀπίσω ἀφήνουσαι γυμνὸν τὸν πῆχυν, βεβαίως χάριν δροσερότητος.

Ὁ μὴν ὑψώνει ἀμφοτέρας τὰς γυμνάς του χεῖρας ἑκατέρωθεν τοῦ σώματος μέχρι τοῦ ὕψους τοῦ λαιμοῦ, κρατῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δύο σικυοὺς (ἀγγούρια) ἀναγνωριζομένους ἐκ τοῦ ἐπιμήκους των σχήματος καὶ τοῦ πρασίνου των χρώματος, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς σφαιρικὸν καρπόν, ὅστις, λόγῳ τῆς ἐναλλαγῆς τῶν κιτρινομελαίνων λωρίδων του, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὑδροπρέπων (καρπούζι). Κατὰ τὸν γεωπόνον Λ. Οἰκονομίδην [1] «ὡρισμένον εἶδος τῶν ὑδροπεπόνων γίνονται στρογγυλά, μετρίου ἢ ὀγκώδους μεγέθους, χαρακτηρίζονται δὲ ἀπὸ τὸν φλοιόν, ὅστις φέρει περὶ τὰς 18 πλατείας, σκούρας, δαντελλωτὰς γραμμὰς εἰς φόντον ἀνοικτοπράσινον». Ὁ αὐτὸς γεωπόνος παρέχει εἰς τὴν σελ. 87 τοῦ ἔργου του καὶ εἰκόνα ἀνθέων καρπουζιοῦ ὁμοιάζουσαν πολὺ πρὸς τὰ τριφυλλοειδῆ τοῦ στεφάνου τοῦ μηνός. Κατὰ ταῦτα χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ πέπονος, φαίνεται πιθανώτερον νὰ θεωρήσωμεν τὸν ὑπὸ τοῦ Μαΐου κρατούμενον καρπὸν ὡς ὑδροπέπονα.

Τόσον οἱ σικυοί, ὅσον καὶ ὁ ὑδροπέπων, εἶναι καρποὶ χυμώδεις κατ'

[1] Παράρτημα Γεωργικοῦ Δελτίου μηνὸς Ἰανουαρίου 1940, σ. 90.

ἐξοχὴν δροσιστικοί, εἶναι δὲ καὶ σήμερον εἰς τὴν Ἑλλάδα [1] ἐν μεγάλῃ χρήσει κατὰ τὸν Αὔγουστον.

Ἡ ὅλη στολὴ τοῦ Αὐγούστου μὲ τὸν τόσον διαφανῆ χιτῶνα, ὥστε νὰ διακρίνεται ἔσωθεν αὐτοῦ ὁλόκληρος ἡ μυολογία τοῦ στήθους, ἀκόμη δὲ καὶ ὁ ὀμφαλός, αἱ ἔξωμοι χεῖρες καὶ ἡ παρουσία τῶν δροσιστικῶν καρπῶν, σικυῶν καὶ ὑδροπέπονος, συμβολίζουν σαφῶς τὴν κατὰ τὸν μῆνα τοῦτον ὑψηλὴν θερμοκρασίαν καὶ ἐνθυμίζουν ζωηρῶς τοὺς εἰς τὸν Αὔγουστον ἀφιερωμένους στίχους Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου [2]: *ἐγὼ κελεύω τὰς ὀπώρας ἐσθίειν / καὶ πᾶσι τοῖς ψύχουσι χρῆσθαι σιτίοις,* καὶ τὴν τοῦ Ἀνωνύμου, Paris. Gr. 2286 φ. 124 (14ου αἰ.): *τὴν τῶν ψυχρῶν δίαιταν ἀσπάζου* [3]. Εἰς ἄλλα παραδείγματα ὁ μέγας καύσων τοῦ Αὐγούστου συμβολίζεται διὰ τῆς τελείας γυμνότητος τοῦ μηνός, ὅπως εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ 354 [4] ἢ διὰ τῆς γυμνότητος τοῦ ἄνω μέρους τοῦ σώματος, ὅπως εἰς τὸν Πτολεμαῖον τοῦ Βατικανοῦ. Ἐλαφρὸν ἐπίσης ἱμάτιον φέρει ὁ Αὔγουστος καὶ εἰς τὰ ἑξῆς χειρόγραφα: τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικος DXL, τῶν Ὀκτατευχων τοῦ Βατικανοῦ ἀρ. 746 καὶ 747, τῆς Ὀκτατεύχου τοῦ Σεραγίου, τῆς Ὀκτατεύχου τῆς Σμύρνης [5], ὡς καὶ εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Ἀσκληπιείου [6] τῶν Ἀθηνῶν.

Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους πρὸς μετριασμὸν τοῦ ὑπερβολικοῦ καύσωνος προετιμᾶτο μᾶλλον ἡ χρῆσις τοῦ ἐκ πτερῶν παγωνίου [7] ἢ ἄλλης ὕλης ῥιπιδίου χάριν ἀερισμοῦ, ὡς βλέπομεν εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Λουτροῦ τοῦ Beth - Shan, εἰς τὸν Μαρκιανὸν κώδικα DXL καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Μᾶρκον

[1] Ὁ ὑδροπέπων, ὡς καὶ ὁ πέπων ἦτο γνωστὸς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα (Πρβλ. Schrader, Reallexikon der Indogerm. Altertumskunde, σ. 484 καὶ Steir ἐν Realencycl. λ. Melone, στ. 563 - 565). Ἐλέχθη ὅμως παλαιότερον, πιθανῶς ἀτόπως, ὅτι μόνος ὁ πέπων ἦτο γνωστός (πρβλ. V. Henn, Kulturpflanzen und Haustiere, σ. 317). Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς σικυούς, τοὺς ὁποίους ἐσφαλμένως ὁ Stern ἐν τῇ βραχείᾳ του περιγραφῇ (Le Calendrier, σ. 223) χαρακτηρίζει ὡς μίαν πελωρίαν μελιτζάναν (aubergine), οὗτοι δὲν εἶναι ἐνταῦθα μοναδικοί· διότι παρεμβάλλονται καὶ εἰς τὰ ἀνθοπλοκαμοειδῆ πλαίσια τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Ἄργους, ῥητῶς ἐκεῖ ὡς ἀγγούρια κατονομαζόμενοι (Ginouvès, BCH 81, 1957, σ. 264, συνέχεια σημ. 8 τῆς σελ. 263), εἰκονίζονται δ' ἐπίσης καὶ χαρακτηρίζονται ὡς σικυοὶ (ἀγγούρια) καὶ ἐπὶ ἄλλων παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων, ὡς π.χ. τοῦ τῆς βασιλικῆς Α΄ Δομητίου Νικοπόλεως (Ἀ. Φιλαδελφεύς, Ἀρχ. Ἐφ. 1917, σ. 62) ἔνθα ὁμοίως ἀναφέρεται καὶ ὑδροπέπων.

[2] Ἔκδ. Boissonade, Notices et extraits de la Bibl. Nat. XI, 1827, σ. 189 κἑ.

[3] Παρὰ Br. Keil, ἔ.ἀ. σ. 119.

[4] Stern, Le Calendrier, πίν. X, 1.

[5] Εἰκόνες παρὰ Ἀ. Ξυγγοπούλῳ, ΕΕΒΣ 1, 1924, σ. 183 εἰκ. 2.

[6] Ξυγγόπουλος, ἔ.ἀ. σ. 181 εἰκ. 1.

[7] Οἷον σαφῶς ἐμφαίνεται καὶ εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ Φιλοκάλου (Stern, ἔ.ἀ. πίν. X, 1, ἄνω ἀριστ.).

τῆς Βενετίας, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Ἀσκληπιείου τῶν Ἀθηνῶν καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἄργους [1]. Εἰς τὰς μετὰ ῥιπιδίου παραστάσεις τοῦ Αὐγούστου συγκαταλέγονται καὶ αἱ εἰκονίζουσαι γέροντα ἀσθενῆ, κατακεκλιμένον ἐπὶ κλίνης ἢ καθήμενον ἐπὶ ἕδρας μετὰ ἐρεισινώτου, καὶ ἀεριζόμενον διὰ ῥιπιδίου ὑπὸ ὑπηρετρίας. Τοιαῦται παραστάσεις ἀποτελοῦσαι ἀλληγορίας τῶν κατὰ τὰ κυνικὰ καύματα (20 Ἰουλίου - 20 Αὐγούστου) ἐμφανιζομένων ἐπικινδύνων τριταίων πυρετῶν, τοὺς ὁποίους ἀναφέρουν τόσον οἱ ἀρχαῖοι ὅσον καὶ οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, ἀντιστοιχοῦσι καὶ πρὸς σχετικὴν ἔκφρασιν τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ, καθ' ἣν *ὁ δὲ φθίνων Αὔγουστος, ἀλγῶν ἐν κλίνῃ ῥιπίζεται μέν, ἀλλὰ πυρέττει πλέον, κἂν τῶν ὀπωρῶν εὐτρεπίζῃ τὸ ψύχος* [2]. Παράδειγμα τούτου παρέχουν τὸ χειρόγραφον τοῦ Βατοπεδίου [3] καὶ τὸ γλυπτὸν τοῦ Ἁγ. Μάρκου Βενετίας [4] κλπ. Γράφει δὲ καὶ ὁ Vat. Gr. 1384 φ. 71r (τοῦ 1446) διὰ τὸν Αὔγουστον: *ῥίπιζε τὴν θέρους φλόγα.* Εἰκονίζεται ἐπίσης ἐνίοτε ὁ Αὔγουστος εἰς βυζαντινὰ κείμενα [5] ὡς ἱστάμενος πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ βαλανείου, καταρρεόμενος ἐξ ἱδρῶτος καὶ ἐκλελυμένος ἀπὸ τὸ καῦμα, ἕνεκα τοῦ ὁποίου πίνει ὕδωρ ἐξ ἐκπώματος, ὡς πράττει ὁ Αὔγουστος τὸ τελευταῖον τοῦτο καὶ εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ Φιλοκάλου (πίν. XVI,3).

Τὸ πλαίσιον κοσμεῖται διὰ συνεχοῦς ἁλυσοειδοῦς πλέγματος, ἐσωτερικῶς τοῦ ὁποίου σημειοῦται διὰ πορτοκαλεόχρου χρώματος τὸ περίγραμμα τοῦ πίνακος, ἐξωτερικῶς δὲ τονίζεται διὰ μελαίνης ταινίας ὁμοιοχρώμου πρὸς τοὺς γειτονικοὺς μαιάνδρους.

Σεπτέμβριος. Εἰς τὴν ἑπομένην ἕκτην ὁριζοντίαν σειρὰν εἰκονίζεται ἀριστερά, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν CΕΠΤΕΜ - ΒΡ[ΙΟC εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος, προτομὴ νεαροῦ ἀγενείου ἀνδρὸς κατεστραμμένη ὅμως κατὰ τὸ δεξιὸν ἥμισυ (ἔγχρ. πίν. 10). Εἶναι ἐνδεδυμένος ἁπλόχωρον λευκόφαιον χιτῶνα ἐζωσμένον, φέροντα ταινίαν πορτοκαλεόχρουν μὲ χειρίδας φθανούσας μόνον μέχρι τοῦ ἀγκῶνος. Τὸ κάτωθεν τῆς ζώνης ἔνδυμα ἔχει χρῶμα ἀνοικτὸν ἰόχρουν. Τὸ ᾠοειδὲς πρόσωπον τοῦ μηνὸς μὲ τὴν πυρὰν κόμην καὶ τοὺς ζωηροὺς μέλανας ὀφθαλμοὺς βλέποντας πρὸς τὰ δεξιά, στέφεται ὑπὸ φυλλοφόρου στεφάνου. Ὁ ἀνὴρ κρατεῖ διὰ τῆς πρὸς τὰ ἄνω κεκαμμένης μέχρι τοῦ ὤμου δεξιᾶς χειρὸς πλεκτὸν ἐκ λιγαριᾶς κυλινδρικὸν κάνιστρον [6], πλῆρες μικρῶν στρογγύ-

[1] BCH, 81, 1957 σ. 241 εἰκ. 28.

[2] Miller, Man. Philae Carmina, τόμ. I, 1855, σ. 342.

[3] Παρὰ H. Stern, Le Calendrier, σ. 261.

[4] H. v. der Gabelentz, Mittelalterliche Plastik in Venedig, Leipzig 1903, σ. 175.

[5] Π. χ. Εὐσταθίου τοῦ Μακρεμβολίτου, Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν Δ 10, ἔκδ. Hercher σ. 193.

[6] Οὐχὶ δίσκον, ὡς γράφει ὁ Stern, Le Calendrier, σ. 223.

λων, κιτρινερύθρων καρπῶν προφανῶς μήλων [1]. Δυστυχῶς τὸ δεξιὸν ἥμισυ τῆς εἰκόνος εἶναι κατεστραμμένον, ὥστε νὰ μὴ γνωρίζωμεν τί ἐκράτει ὁ μὴν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρός, πιθανώτατα ὅμως βότρεις.

Τὰ φιλολογικὰ κείμενα ἀναφέρουν διὰ τὸν μῆνα Σεπτέμβριον τρυγητὸν [2] καὶ καρποὺς ἀλλὰ κυρίως βότρεις [3], διότι ὁ μὴν ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν τοῦ φθινοπώρου, τὴν ὁποίαν ἀντιπροσωπεύουν σταφυλαὶ καὶ ἀμπελόφυλλα. Τὸ Ἀγροτικὸν ἐν τούτοις Μηνολόγιον τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 3ου αἰ., ὅπερ προσγράφει τὸν τρυγητὸν εἰς τὸν Ὀκτώβριον, χαρακτηρίζει τὸν Σεπτέμβριον ὡς ἐποχὴν τῆς συλλογῆς μήλων: *pomma legunt* [4]. Μῆλα δὲ προφανῶς κρατεῖ καὶ ὁ ἡμέτερος μήν. Βότρεις καὶ καρποί, κυρίως μῆλα, εἶναι διὰ τὸν Σεπτέμβριον τὸ θέμα ὅλων τῶν ἄλλων ποιημάτων. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Σεπτέμβριος χαρακτηρίζεται ὑπὸ πολλῶν κύκλων καὶ ποιητῶν [5] ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν μὴν τοῦ τρυγητοῦ, ἀρχομένου κατὰ τὰς πρώτας ἑβδομάδας αὐτοῦ, θὰ ἀνέμενέ τις διὰ τοῦτο ἐνταῦθα ὁ στέφανος, τὸν ὁποῖον φέρει, νὰ ἦτο ἐκ φύλλων ἀμπέλου, τοῦθ' ὅπερ δὲν συμβαίνει, ἐπειδή, ὡς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, μὴν τοῦ τρυγητοῦ καὶ τῆς παρασκευῆς τοῦ νέου οἴνου χαρακτηρίζεται εἰς τὰ ἡμέτερα ψηφιδωτὰ ὁ Ὀκτώβριος.

Εἰς τὸ πλῆρες ψηφιδωτὸν τῆς Καρχηδόνος [6] ὁ Σεπτέμβριος κρατεῖ ἐπίσης ὑψηλὸν κάνιστρον μὲ καρπούς, δεξιά του δὲ φαίνονται σαφῶς φύλλα ἀμπέλου. Κάνιστρον μὲ καρποὺς καὶ βότρεις χαρακτηρίζουν ἐπίσης τὸ φθινόπωρον εἰς τὸ αὐτὸ ψηφιδωτόν. Εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. XXII πίνακα τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ 3ου μ. Χ. αἰ. τοῦ St Romain en Gal [7] εἰκονίζεται μεταξὺ Αὐγούστου (θερισμοῦ) καὶ Ὀκτωβρίου (τρυγητοῦ) ἡ συλλογὴ μήλων ἀπὸ δένδρων.

Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ διὰ τὸν Μεσαίωνα: Εἰς τὸ Γεωργιανὸν Εὐαγγέλιον [8] ὁ Σεπτέμβριος κρατεῖ κάλαθον, ὅστις θὰ περιεῖχε πιθανῶς

[1] Ὡς δέχεται καὶ ὁ Stern (ἔ. ἀ. σ. 264)

[2] Παλατινὴ Ἀνθολογία IX 383.

[3] Παλατινὴ Ἀνθολογία IX 384, 580. Εὐστάθιος ὁ Μακρεμβολίτης Δ' 11 (Erotici Scriptores Graeci, ἔκδ. Hercher, 1859, σ. 193), Πρόδρομος, Paris. Gr. 396β, 249ε (ἔκδ. Boissonade), Μανουὴλ Φιλῆς (Miller, Man. Philae Carmina, σ. 342), Ἀνώνυμος τοῦ Βατικανοῦ, gr. 1384, φ. 71r (Br. Keil, ἔ. ἀ.). Τὸ χφ. gr. 2773 φ. 370 τῆς Darmstadt (Voltz, ἔ ἀ. σ. 549), γράφει διὰ τὸν Σεπτέμβριον: *ὁ τὸν βότρυν ἐκθλίβων καὶ τὸν βότρυν τρυγῶν.*

[4] Menologium rusticum παρὰ Levi, Allegories, σ. 267.

[5] Εὐσταθίου τοῦ Μακρεμβολίτου, Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν Δ, 11 (ἔ. ἀ. σ. 193), Μυθιστόρημα Λυβίστρου καὶ Ροδάμνης (ἔκδ. Lambert) στ 1066 (Esc.).

[6] Stern, Le Calendrier, πίν. XLII, 1.

[7] Πίναξ παρὰ Stern, Le Calendrier, XXXVIII, 3.

[8] Takaischvili, Byzantion 10, 1938, σ. 658.

μῆλα ἢ βότρεις, ἐνῷ εἰς τὸ τόξον τοῦ Ἁγ. Μάρκου τῆς Βενετίας ἀγένειος ἀνὴρ φέρει ἐπὶ τῆς ῥάχεως κάνιστρον μὲ σταφυλάς [1].

Περαίνοντες τὸν περὶ τοῦ διαχώρου τούτου λόγον ἀναφέρομεν, ὅτι ὡς πλαίσιον τοῦ μὲν ἐσωτερικοῦ ἐμβλήματος ἐτέθη πορτοκαλεόχρους γραμμὴ (ἔγχρ. πίν. 10), ἁρμονιζομένη πρὸς τοὺς χρωματισμοὺς τῆς εἰκόνος, ἡ δὲ καθαυτὸ κορνίζα ἐκοσμήθη δι' ἁπλοῦ ἀλυσιδωτοῦ πλέγματος περιβαλλομένου ὑπὸ μελανοπρασίνης ταινίας, συντονισμένης πρὸς τὸν πέριξ μαίανδρον.

Ὀκτώβριος. Ὁ δεξιᾷ παραπλεύρως τοῦ Σεπτεμβρίου εἰκονιζόμενος ΟΚΤΩ/ΒΡΙΟϹ, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφήν, ἣν φέρει ἐπὶ τῆς ἄνω του πλευρᾶς (ἔγχρ. πίν. 11), εἰκονίζεται ὡς νεαρός, ἀγένειος ἀνὴρ μὲ πλουσίαν καὶ μέχρι τοῦ αὐχένος ὄπισθεν φθάνουσαν καστανὴν κόμην, στεφομένην ὑπὸ φύλλων ἀμπέλου. Τὸ σκοτεινέρυθρον πρόσωπόν του μὲ τὰς καμαρωτὰς ὀφρύας, τοὺς μέλανας πρὸς τ' ἀριστερὰ βλέποντας ὀφθαλμούς, τὴν λεπτὴν ῥῖνα καὶ τὸ μικρὸν στόμα, προσδίδει εἰς αὐτὸν σοβαρὰν καὶ σκυθρωπὴν φυσιογνωμίαν, ἀνταποκρινομένην πρὸς τὰ κατ' Ὀκτώβριον ἐμφανιζόμενα πρῶτα σύννεφα τοῦ ἐπερχομένου χειμῶνος. Ὁ ἀνὴρ εἶναι ἐνδεδυμένος μὲ ἁπλοῦν πορτοκαλέρυθρον χειριδωτὸν χιτῶνα, τοῦ ὁποίου αἱ χειρίδες φθάνουσι μόνον μέχρι τῶν ἀγκώνων. Ὁ μὴν κρατεῖ διὰ μὲν τῆς παρὰ τὸ στῆθος ὁριζοντίως ὑψωμένης δεξιᾶς πλατὺ κυκλικὸν κύπελλον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου χύνεται ἐξ ἀτρακτοειδοῦς, ῥαβδωτῆς, μεταλλικῆς πιθανῶς ἢ ὑαλίνης σκαλιστῆς κλασσικιζούσης μορφῆς οἰνοχόης, ἐρυθροῦ χρώματος οἶνος. Τὴν οἰνοχόην ταύτην κρατεῖ ὁ μὴν διὰ τῆς κάπως ἀδεξίως προοπτικῶς εἰκονιζομένης ἀριστερᾶς χειρός του μέσῳ κιλλιβαντοσχήμου ὀρθίας λαβῆς (ὠτὸς) τῆς ὁποίας εἰκονίζεται τὸ κάτω ἑλικοειδὲς ἄκρον. Ὁμοίου σχήματος ἀτρακτοειδὴς οἰνοχόη εἰκονίζεται καὶ ἐπὶ τῆς ἐξ ἐλεφαντοστοῦ λειψανοθήκης τοῦ Museo Civico τῆς Brescia [2] (± 350 μ. Χ.), κρατεῖ δὲ καὶ ἡ Χειμερινὴ εἰς τὸ παρὰ τὴν Τύρον ψηφιδωτὸν τοῦ Kabr-Hiram [3], καὶ ὁ Χειμὼν εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Beth-Jebrin [4]. Ἡ παράστασις τοῦ οἴνου εἶναι συμβολικὴ τῆς κατ' Ὀκτώβριον γινομένης παρασκευῆς καὶ πρώτης δοκιμῆς τοῦ οἴνου, συμφώνως πρὸς τὰ κατ' Ὀκτώβριον (ἀρχαῖον Πυανεψιῶνα) τελούμενα Πιθοίγια. Τὴν αὐτὴν παράστασιν ὑπαινίσσονται καὶ οἱ λατινικοὶ στίχοι οἱ συνοδεύον-

---

[1] H. von der Gabelentz, ἔ.ἀ. σ. 175.

[2] R. Delbrueck, Probleme der Lipsanothek in Brescia, Bonn 1952, πίν. 4 κάτω καὶ P. Metz Elfenbein der Spätantike, München 1962, εἰκ. 7.

[3] Βλ. εἰκόνα παρὰ G. M. A. Hanfmann, The Seasons Sarkophagus, 1951, ἀρ. 193.

[4] Vincent, Rev. Bibl. 31, 1922, πίν. VIII, 3.

τες τὸν Ὀκτώβριον εἰς τὸ Καλενδάριον τοῦ Φιλοκάλου, οἵτινες λέγουν: «vino vas calet ecce novo» [1].

Κύπελλον πλῆρες οἴνου διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ φιάλην διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ πάλιν ὁ Ὀκτώβριος εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἄργους [2]. Χαρακτηρίζει λοιπὸν καὶ ἡ παράστασις αὕτη τὰ παραδείγματα τοῦ ἑλληνοανατολικοῦ κύκλου, ἐνῷ εἰς τὸν λατινικὸν κύκλον ὁ Ὀκτώβριος εἰκονίζεται κυρίως ὡς θηρευτὴς πτηνῶν, ἰδίᾳ τῇ βοηθείᾳ γεράκων [3]. Οὕτω π.χ. εἰς τὰς Ὀκτατεύχους, εἰς τὸν Μαρκιανὸν κώδικα DXL, παρ' Εὐσταθίῳ [4], Προδρόμῳ [5] καὶ Μανουὴλ Φιλῇ [6], εἰς τὸ μυθιστόρημα Λύβιστρος καὶ Ροδάμνη [7] καὶ εἰς τὸ Γεωργιανὸν Εὐαγγέλιον [8].

Τὸ πλαίσιον φέρει ἐσωτερικῶς μὲν (ἔγχρ. πίν. 11) ἐρυθρὰν γραμμὴν (φιλέτο), εἰς δὲ τὸ ἐσωτερικόν του κοσμεῖται μὲ τοὺς γωνιώδεις φυλλοφόρους κλάδους, ὅπως καὶ ὁ πίναξ τοῦ Ἰουλίου.

Νοέμβριος (ἔγχρ. πίν. 12). Εἰς τὴν προτελευταίαν ὁριζοντίαν σειρὰν εἰκονίζεται ἀριστερὰ ὁ ΝΟΕΜ]ΒΡΙΟϹ, συμφώνως πρὸς τὴν εἰς τὴν ἄνω πλευράν του ἐπιγραφήν, κατὰ τὸ ἥμισυ μόνον σωζομένην. Ὁ πίναξ οὗτος εἶναι δυστυχῶς ἀρκετὰ ἐφθαρμένος, τόσον κατὰ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν του, ὅσον καὶ δεξιὰ εἰς τὸ μέσον. Φθορὰν ἐπίσης παρουσιάζει καὶ τὸ πρόσωπον.

Ὁ μὴν εἰκονίζεται ὡς νεαρός, παχουλὸς ἀνὴρ μὲ ἀνοικτόχρωμον κοντὴν κόμην ἐστεμμένην διὰ φύλλων, τὰ ὁποῖα φαίνονται νὰ εἶναι μᾶλλον ἐλαίας, συμφώνως ἄλλωστε καὶ πρὸς τὸν κατωτέρω παρατιθέμενον στίχον τοῦ Δρακοντίου. Φέρει χιτῶνα κιτρίνου (χρυσοῦ;) χρώματος μὲ βραχείας μέχρι τοῦ ἀγκῶνος χειρίδας καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορτοκαλεόχρουν ἱμάτιον κομβούμενον ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ του ὤμου καὶ πίπτον ἐμπρός, ὥστε νὰ καλύπτῃ μὲν τὸ στῆθος, νὰ ἀφήνῃ δὲ ἐλευθέραν τὴν ὑπὸ τοῦ χιτῶνος κεκαλυμμένην δεξιὰν χεῖρα. Ἡ ὀπισθία πλευρὰ τοῦ ἐμπρὸς πίπτοντος ἱματίου ἀναδιπλοῦται δίκην

---

[1] H. Stern, Le Calendrier, σ. 245.

[2] Ginouvès, BCH 81, 1957, σ. 247 εἰκ. 29.

[3] Εἰς ἄλλο ψηφιδωτὸν ἐξ Ἄργους δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ Vollgraff (BCH 1930, σ. 481, εἰκ. 20), εἰκονίζεται τοιοῦτος θηρευτὴς πτηνῶν, ὅστις, καίτοι δὲν φέρει ἐπιγραφήν, ὅμως θεωρεῖται δικαίως ὡς παριστάνων τὸν Ὀκτώβριον. Πρβλ. καὶ Μανουὴλ Φιλῆ, Περὶ ζῴων ἰδιότητος, 10, 12 ὡς καὶ Βέλθανδρον καὶ Χρυσάντζαν, στ. 770.

[4] Ὡς ἰξευτὴς μικρῶν πτηνῶν περιγράφεται εἰς τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν, Δ' 12 (ἔ.ἀ. σ. 194).

[5] Πρόδρομος: *στρουθῶν δὲ μικρὸν ἔθνος ἰξῷ προσφέρω*, Ἀνώνυμος τοῦ Βατικανοῦ, Gr. 1384 φ. 71r καὶ ὁ Cod. Gr. τῆς Darmstadt 2773, φ. 370 (Voltz, BZ 4, 1895, σ. 547).

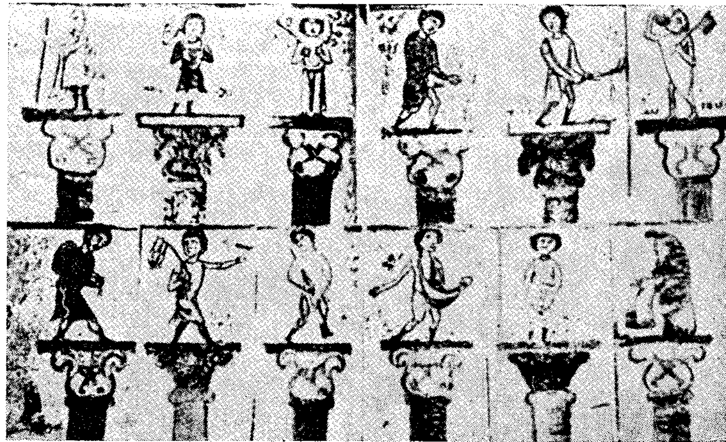
[6] Miller, Man. Philae Carmina, σ. 342.

[7] Ἔκδ. Lambert, στ. 1072 (Esc.).

[8] Takaichvili, Byzantion 10, 1938, σ. 658.

λώρου ἐπὶ τοῦ καρποῦ τῆς ἀριστερᾶς χειρός, ἥτις, ὡς καὶ ἡ δεξιά, εἶναι τεθειμένη ἐμπρὸς εἰς τὸ μέσον τοῦ σώματος.

Αἱ δύο ἄκραι χεῖρες τῶν ὁριζοντίως πρὸ τοῦ στήθους κεκαμμένων βραχιόνων φαίνονται ὡς νὰ κρατοῦσι [1] τὸ ἐμπρὸς πίπτον καὶ ἀναδιπλούμενον πρὸς τὰ ἄνω κάτω μέρος τοῦ ἱματίου (ἔγχρ. πίν. 12), σχηματίζοντος εἶδος ποδιᾶς (θυλάκου), ἐντὸς τῆς ὁποίας δι' ἐρυθροῦ χρώματος γραμμῶν εἰκονίζονται πιθανώτατα σπόροι. Ἀπὸ τοιαύτης ποδιᾶς (θυλάκου), ἀπεσπασμένης ὅμως τοῦ ἱματίου καὶ πλήρους σπόρων, εἰκονίζεται σπείρων ὁ Ὀκτώβριος,

α

Εἰκ. 21. Ἀπεικονίσεις τῶν μηνῶν ἐπὶ Εὐαγγελίου τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τοῦ 11ου αἰῶνος (Codex Marcianus DXL).

καὶ οὐχὶ ὡς ἐνταῦθα, ὁ Νοέμβριος, εἰς τὸ χειρόγραφον Εὐαγγέλιον τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης (Marc. DXL), 11ου αἰ. [2] (εἰκ. 21α). Σχετικοὶ δὲ εἶναι καὶ οἱ στίχοι τοῦ μυθιστορήματος Λύβιστρος καὶ Ροδάμνη [3], ἔνθα ἀναγινώσκομεν διὰ τὸν Νοέμβριον: *καὶ εἰς τὴν ποδίαν του ἐβάσταζεν σιτάριν διὰ νὰ σπέρνῃ*. Ὡς σπορεὺς λοιπὸν εἰκονίζεται ἐνταῦθα ὁ Νοέμβριος, ὅπως καὶ ὁ Δρακόντιος ἀναφέρει, εἰς τοὺς σχετικοὺς πρὸς τὸν Νοέμβριον στίχους του: *Pigra redux torpescit hiems; mitescit oliva / et frumenta capit quae fenore terra refundat* [4].

Περίεργον ἀντικείμενον κωνικοῦ σχήματος εἰκονίζεται ἀριστερὰ ἐπὶ τοῦ

---

1 Οὐχὶ δίσκον, ὡς γράφει ὁ Stern, ἔ. ἀ. σ. 223.

2 D. Levi, The Allegories of the Months, Art Bulletin 23, 1941, εἰκ. 21 ἔναντι σελ. 277.

3 Ἔκδ. Lambert, στ. 1081 Esc.

4 Levi, αὐτόθι σ. 270.

ἀέρος, προσηρτημένον (;) ἐπὶ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ βραχίονος. Τὸ πρασινομέλαν χρῶμά του προϋποθέτει μεταλλικὸν ὑλικόν. Πρόκειται ἆράγε περὶ κέρατος ἀφθονίας, τόσον μικροῦ ὅμως; [1]

Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ὁ Νοέμβριος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἄρωσιν ἢ τὸ σκάψιμο τῆς γῆς καὶ τὴν σποράν, ὡς π. χ. εἰς τὸν κώδικα Marcianus DXL, εἰς χειρόγραφα τοῦ Βατοπεδίου, παρ' Εὐσταθίῳ [2], παρὰ Προδρόμῳ [3], Φιλῇ [4], ὡς καὶ εἰς τὸν κώδικα Gr. 2773 τῆς Darmstadt [5]. Μὲ ἐργαλεῖα τῆς φθινοπωρινῆς ἐργασίας εἰκονίζεται ὁ Νοέμβριος καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἄργους [6].

Ὁ σπόρος, ἤτοι ἡ ἐποχὴ τῆς σπορᾶς ἤρχιζε συνήθως κατὰ Νοέμβριον [7]. Δι' ὃ καὶ ἐν Χαλκιδικῇ μὲν ὁ Νοέμβριος καλεῖται σπαρτής, σπορίτης δ' ἐν Πελοποννήσῳ καὶ σπορέας ἐν Πόντῳ [8], μεσοσπορίτης δὲ ἐν Ἠπείρῳ [9], ὡς ἐκπροσωπῶν τὸ μέσον τοῦ χρόνου τῆς σπορᾶς, ὁπότε ἑορτάζεται καὶ ἡ Παναγία ἡ Μεσοσπορίτισσα (8/21 Νοεμβρίου).

Ὁ Τίγρις. Εἰς τὴν τελευταίαν ὁριζοντίαν σειρὰν τοῦ quadratum populi εἰκονίζονται, ὅπως καὶ εἰς τὴν πρώτην, δύο ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου. Ὁ πρὸς τὰ ἀριστερὰ εἰκονιζόμενος εἶναι, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφήν, τὴν ὁποίαν φέρει εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ διαχώρου του ὁ ΤΙΓΡΙϹ (ἔγχρ. πίν. 4) Πρόκειται περὶ ἀνδρὸς εἰκονιζομένου μέχρι καὶ ὀλίγον κάτω τῆς ὀσφύος, γενειοφόρου, μὲ παχύν, καμπύλον πρὸς τὰ κάτω, μύστακα συνενούμενον πρὸς τὸ ὑπὸ τὸ κόκκινον χεῖλος γένειον. Ἡ μακρὰ καὶ καστανὴ κόμη του καταλήγει ὄπισθεν τῶν ὤμων εἰς ἑλικοειδῶς συνεστραμμένους ἐπι-

---

1 Ὁ Stern, Le Calendrier, σ. 223, λέγει ὅτι ὁμοιάζει πρὸς κέρας (ἀφθονίας) (corne).

2 Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν Δ 13 (ἔ. ἀ. σ. 194).

3 Paris gr. 396, φ. 249r. Boissonade, Notices et Extraits: *Γῆς τὴν ἄρουραν ἐξορύττω καὶ σπέρω / σίτου σπόρον.*

4 Miller, Carmina σ. 342, *αὐλακίζει τῷ σπόρῳ.*

5 Voltz, ἔ. ἀ., *ὁρᾶς τὸν ἀρότην.*

6 Ginouvès, BCH 81, 1957, σ. 245, εἰκ. 30.

7 Σεβεριανοῦ, Περὶ κοσμοποιΐας, Λόγος Γ' (Migne, Ε. Π. τόμ. 56, στ. 451). Γεωπονικὰ 2, 14, 3. Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Περὶ Γεωργικῶν (ἔκδ. Boissonade, Anecdota Graeca I, 242). Βλ. καὶ Φ. Κουκουλέν, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς τόμ. Ε', 1952, σ. 257. Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐπιγραφὴ ἐκ Κνωσοῦ, τοῦ 2ου ἢ 3ου π. Χ. αἰ., ἀναφέρει «μηνὸς σπερμίῳ» προκειμένου περὶ τοῦ μηνὸς Ὀκτωβρίου (Guarducci, Inscr. Creticae I, ἀρ. 4A, στ. 6). Τὸν Ὀκτώβριον ἐπίσης ὀνομάζει Ἰωάννης ὁ Λυδὸς (ἔκδ. Βόννης, σ. 109, 9) Σεμεντίλιον ἤτοι σπορέα (ἐκ τοῦ σπόρου).

8 Κατὰ τὸν Ἀν. Βρόντην (Λαογραφία 12, 1938/48, σ. 111) ἐν Ρόδῳ ἡ σπορὰ ἀρχίζει τὴν 3ην Νοεμβρίου, ἑορτὴν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, τοῦ διὰ τοῦτο καλουμένου Σποριάρη.

9 Ἀθ. Μπούτουρας, Λαογραφία 2, 1910, σ. 305.

μήκεις βοστρύχους. Ἄνωθεν τοῦ μετώπου φέρει φυλλοφόρον στέμμα ἐκ φύλλων ἀδήλου φυτοῦ, φαιοῦ χρώματος, συγκρατουμένων ἐν τῷ μέσῳ διὰ στρογγύλης ἐρυθρᾶς πόρπης. Ἡ κεφαλή, τῆς ὁποίας διατηροῦνται ἐπίσης οἱ καμπυλόφρυες ὀφθαλμοὶ καὶ ἡ ὀξεῖα τριγωνικὴ ρίς, εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρῶς ἐστραμμένη πρὸς τὰ δεξιά. Τὸ γυμνὸν ἄνω μέρος τοῦ σώματος, ἀποδιδόμενον διὰ κιτρινολεύκων ψηφίδων παρουσιάζει μυολογίαν δηλουμένην διὰ λεπτῶν ἐρυθρῶν γραμμῶν. Γυμνὴ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ δεξιὰ χείρ, ἐνῷ τὸ κάτω τῆς ὀσφύος μέρος καὶ ἡ ἀριστερὰ χεὶρ καλύπτονται διὰ φαιοκυάνου ἱματίου πίπτοντος ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καὶ προεκτεινομένου εἰς περισκελίδα κομβουμένην εἰς τὸ μέσον τοῦ σώματος.

Διὰ τῆς πρὸς τὰ ἄνω μέχρι τοῦ ὤμου ὑψουμένης δεξιᾶς του κρατεῖ ὁ Τίγρις βαθέος κιτρίνου χρώματος ᾠοειδὲς ἀγγεῖον, ἀπὸ τοῦ στενοῦ στομίου τοῦ ὁποίου ἐκπηδῶσι καὶ χύνονται πρὸς τὰ κάτω νάματα ὑγροῦ, ὅπερ, κατὰ τὰ ὑπὸ τῆς *Ἀποκαλύψεως τοῦ Παύλου* λεγόμενα, πρέπει νὰ εἶναι οἶνος, ὅστις μάλιστα ἐνταῦθα συλλέγεται ἐντὸς μικρᾶς τετραγώνου δεξαμενῆς εἰκονιζομένης κατὰ τὴν κάτω ἀριστερὰν γωνίαν τοῦ πίνακος. Πρόκειται περὶ τυπικῆς ἑλληνιστικῆς παραστάσεως ποταμοῦ [1]. Τὴν αὐτὴν ἑλληνιστικὴν ἐντύπωσιν προσδίδει εἰς τὴν εἰκόνα καὶ ὁ διὰ τῆς μακροδακτύλου ἀριστερᾶς χειρὸς μεταξὺ τοῦ ἱματίου καὶ τοῦ κορμοῦ συγκρατούμενος ὄρθιος φυλλοφόρος κλάδος ἀγριοκαλάμου ἢ ὑδροχαροῦς φυτοῦ, ὅμοιον τοῦ ὁποίου κρατεῖ καὶ ὁ ποταμὸς Ἰορδάνης εἰς τὸ Βαπτιστήριον τῶν Ἀρείων τῆς Ραβέννης [2].

Τὸ εἰδικὸν πλαίσιον τοῦ πίνακος ἐσωτερικῶς μὲν σχηματίζεται ἀπὸ κιτρίνην γραμμὴν (φιλέτο), ἁρμονιζομένην πρὸς τὰ κιτρινωπὰ κύρια χρώματα τοῦ πίνακος (ἔγχρ. πίν. 4), ἐνῷ ἐσωτερικῶς πληροῦται διὰ συνεχοῦς ζατρικιοειδοῦς ἐξ ἐρυθρῶν τετραγωνιδίων κοσμήματος, οἷον τμῆμα σώζεται καὶ εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ κατεστραμμένου πίνακος τοῦ Δεκεμβρίου (παρ. πίν. Α΄). Ἐξωτερικῶς τὸ πλαίσιον περιορίζεται ὑπὸ πρασινομελαίνης ταινίας.

Ὁ δεξιὰ τοῦ Τίγριτος καὶ ἑπομένως κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ ὀρθογωνίου τοῦ μέσου κλίτους εἰκονιζόμενος ἀνὴρ (ἔγχρ. πίν. 5), εἶναι προφανῶς ὁ **Εὐφράτης**[3], ὡς συνάγεται ἐκ τῆς μόνον κατὰ τὴν κατάληξιν - ΤΗϹ σωζομένης ἄνω ἀριστερὰ ἐπιγραφῆς. Ὁ ποταμὸς εἰκονίζεται ἐν προτομῇ μέχρι τῆς ὀσφύος μὲ τὸ στῆθος καὶ τὴν δεξιὰν χεῖρα γυμνὰ καὶ μὲ χρυσίζον ἱμάτιον καλύπτον τὸν ἀριστερὸν ὦμον καὶ τὴν ἀντίστοιχον χεῖρα. Ἡ δυστυχῶς πολὺ βεβλαμμένη κεφαλή του, συμπληρωθεῖσα διὰ σιμέντου (ἔγχρ. πίν. 5) τὸν δεικνύει γενειοφόρον καὶ μάλιστα μὲ διχαλωτόν, πιθανώτατα, ξανθὸν γένειον

[1] Πρβλ. Daremberg - Saglio - Pottier, λ. Flumina τόμ. II, 2 σ. 1193.

[2] Βλ. εἰκόνα του προχείρως παρὰ P. Muratoff, La Peinture byzantine, πίν. XXXI.

[3] Καὶ οὐχὶ Εὐφραθείς, ὡς γράφει ὁ Stern, ἔ. ἀ. σ. 223.

καὶ βλέποντα πρὸς τὰ ἐμπρὸς (;). Ἡ καστανέρυθρος κόμη του στέφεται ὑπὸ ἐρυθρῶν ἀνθέων (ρόδων;) [1]. Διὰ τῆς ὀλίγον διαφαινομένης γυμνῆς δεξιᾶς χειρός του ὑψουμένης κατακορύφως κρατεῖ ὁ ποταμὸς ἀπὸ τοῦ εὐρέος χείλους χρυσοῦν «κέρας ἀφθονίας» τοῦ συνήθους ἑλληνιστικοῦ τύπου, ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ὁποίου ἐκπηδῶσι καὶ ἐνταῦθα δύο νάματα λευκοφαίου χρώματος, τὰ ὁποῖα, ἐὰν λάβωμεν καὶ πάλιν ὑπ' ὄψιν τὰ ὑπὸ τῆς *Ἀποκαλύψεως τοῦ Παύλου* λεγόμενα, πρέπει νὰ εἶναι γάλα [2]. Ὅπως δὲ εἰς τὸν Τίγριτα, οὕτω καὶ εἰς τὸν Εὐφράτην ἡ ἀπὸ τοῦ ἱματίου ὁριζοντίως ἐξερχομένη ἀριστερὰ μακροδάκτυλος χεὶρ κρατεῖ δύο μακροὺς πρὸς τὰ ἄνω ἑλικοειδῶς ἀναπτυσσομένους πρασίνους μίσχους, καταλήγοντας ἀμφοτέρους εἰς ἐρυθρὰ καρδιόσχημα φύλλα ὑδροχαροῦς φυτοῦ (κισσοῦ ἢ κολοκασίου ;)

Πρὶν τελειώσωμεν τὴν περιγραφὴν τοῦ Εὐφράτου θὰ προσθέσωμεν ἀκόμη καὶ ὅτι πρὸ τοῦ στήθους αὐτοῦ ζωγραφεῖται ἐλαφρῶς καστανοῦ χρώματος ἀγγεῖον ἢ ἄλλο τι σχέδιον μὲ ἡμικυκλικὴν βάσιν καὶ χεῖλος σχήματος πέλτης, τοῦ ὁποίου ἀδυνατῶ νὰ ἑρμηνεύσω τὸν σκοπόν.

Ὁ πίναξ πλαισιοῦται ἐσωτερικῶς δι' ἐρυθροῦ φιλέτου (ἔγχρ. πίν. 5) τὸ δὲ πλατὺ πλαίσιον αὐτοῦ πληροῦται διὰ τῆς ἑλισσομένης πλατείας ταινίας μετὰ παρεμβαλλομένων ἀνθέων λωτοῦ, ὅπως καὶ εἰς τὸν πίνακα τοῦ Νοεμβρίου.

Ἡ γενικὴ σύνθεσις τοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς ἀκολουθεῖ τὴν ὑπὸ τῶν Πατέρων ἀντίληψιν περὶ τῆς Ἐκκλησίας, ὡς τοῦ ἐπιγείου Παραδείσου [3]. Τὸν Παράδεισον τοῦτον, *παράδεισον τρυφῆς* [4], ἐφύτευσεν ὁ Θεός, κατὰ τὴν

[1] Ψηφιδωτὴ εἰκὼν τοῦ Εὐφράτου, ἑλληνιστικοῦ ὕφους, διετηρήθη καὶ εἰς τὴν Ἀντιόχειαν ἐπὶ Ὀρόντη (Mas' Udije), ἔνθα οὗτος εἰκονίζεται μὲ ἄτακτον κόμην, μυστακοφόρος καὶ ἐλαφρῶς γενειοφόρος στηρίζων κώπην ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ του ὤμου καὶ φέρων τὴν ἀριστερὰν χεῖρα κεκαμμένην ἐπὶ τῆς ἀντιστοίχου παρειᾶς. Εἰκὼν παρὰ D. Levi, Antioch on the Orontes, Mosaic Pavements, Text, σ. 540, εἰκ. 203.

[2] G. Brandes, Urchristentum, 1927.

[3] Οὕτω ὁ Εἰρηναῖος (Contra haereses V, 20 Migne, Ε. Π. 7, 2 στ. 1178) γράφει: *plantata est enim Ecclesia, paradisus in hoc mundo.* Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (Περὶ νηστείας η΄, 1 = Migne, Ε. Π. 49, στ. 336) ἀποκαλεῖ τὴν ἐκκλησίαν *λιμένα* καὶ *παράδεισον*. Ὁ Μ. Βασίλειος (Λόγος ΛΔ΄, 1 = Migne, Ε. Π. 85, στ. 365 D) ἀποκαλεῖ τὸν Χριστὸν φυτουργὸν τοῦ Παραδείσου τῆς Ἐκκλησίας κλπ.

[4] Εὐσέβιος, Περὶ τῶν τοπικῶν ὀνομάτων, σ. 80, 20 καὶ σημ. (ἔκδ. Klostermann, Die griechischen christlichen Schriftsteller III, 1, Leipzig 1904): *Ἐδὲμ* (Γεν. Β΄, 8) *ὁ τοῦ θείου Παραδείσου τόπος εἰς Ἀνατολάς, ἑρμηνεύεται δὲ τρυφή.* Προκόπιος Γαζαῖος, Εἰς τὴν Γένεσιν Ἑρμηνεία 52 (Migne, Ε. Π. 87, στ. 157 Δ): *Ἐδὲμ δὲ ὁ τόπος ἐν ᾧπερ ἦν ὁ Παράδεισος, ὅπερ ἐστὶ τρυφὴ καθ' Ἑλλήνων φωνήν.*

Π. Διαθήκην[1], εἰς τὰ ἀνατολικὰ τῆς Ἐδέμ, ἐν χώρᾳ ἀρδευομένῃ ὑπὸ τῶν ποταμῶν Φισών, Γεών, Τίγριτος καὶ Εὐφράτου. Κατὰ τὸν Εὐσέβιον[2]: *Φεισὼν ἔστιν ποταμός, ὃν Ἕλληνες Γάγγην ὀνομάζουσιν ἐκ μὲν τοῦ παραδείσου προϊών, ἐπὶ δὲ τὴν Ἰνδικὴν φερόμενος ἐκδίδωσιν εἰς τὸ πέλαγος, Γαιὼν* (Γένεσις Β΄, 13) *ὁ παρ᾽ Αἰγυπτίοις Νεῖλος ἐκ Παραδείσου μὲν προϊών, κυκλῶν δὲ πᾶσαν Αἰθιοπίαν, Τίγρις* (Γένεσις Β΄, 14) *ποταμὸς ἀπὸ* (τοῦ) *Παραδείσου ἐξιών, φερόμενος, ὡς ἡ γραφή, «κατέναντι Ἀσσυρίων» ἐκπίπτων δὲ «ἐπὶ τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν, ὥς φησὶν Ἰώσιππος, καλεῖσθαί τε Τίγριν διὰ τὴν ὀξύτητα ἐμφερῶς τῇ τοῦ ὁμωνύμου ζώου προσηγορίᾳ», Εὐφράτης* (Γεν. Β΄, 14) *ποταμὸς Μεσοποταμίας, ἐκ Παραδείσου προϊών.*

Κατὰ τὸν Κωνσταντῖνον Μανασῆν[3] τὰ ὀνόματα τῶν τεσσάρων ποταμῶν τοῦ Παραδείσου προέρχονται ἐξ ὑδατομήτορος πηγῆς διαιρουμένης εἰς τέσσαρα ρεύματα. Ἐκαλοῦντο δὲ ταῦτα τῇ μὲν φωνῇ τῶν Σύρων: *Φεισών, Γεών, Φορὰδ καὶ Ἐδδεκέλ*, κατὰ δὲ ἑλλάδα φωνήν, *Γάγγης καὶ Νεῖλος, Εὐφράτης καὶ Τίγρις*. Ὁ Φισὼν καὶ ὁ Γεὼν λοιπὸν ἀντικατέστησαν εἰς τὴν Π.Δ. τὸν Γάγγην καὶ τὸν Νεῖλον, ἡ δὲ ἀπουσία τοῦ Νείλου ἐκ τῶν ποταμῶν τῆς Π. Διαθήκης, μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ γεωγραφία τοῦ Παραδείσου προέρχεται ἀπὸ βαβυλωνιακὴν μᾶλλον ἢ αἰγυπτιακὴν παράδοσιν[4].

Ὡς ἁπλᾶ γεωμετρικά, ἤτοι ἀνεικονικά, ἀμυγδαλόσχημα συνήθως ρεύματα, εἰκονίζονται οἱ τέσσαρες ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους εἰς τοιχογραφίας τῶν κατακομβῶν[5] καὶ ναῶν[6], εἰς σαρκοφάγους[7],

[1] Γένεσις Β΄, 8.

[2] Περὶ τῶν τοπικῶν ὀνομάτων, σ. 166, 6-11, ἔκδ. Er. Klostermann.

[3] Σύνοψις Ἱστοριῶν 213, Βόννης σ. 12 Δ.

[4] Βλ. L. Réau, Iconographie de l'art chrétien II, Iconographie de la Bible I, Paris 1956, σ. 80.

[5] Τοιχογραφία κατακόμβης Ἁγ. Ποντιανοῦ, Bullettino 1867 καὶ Nuovo Bullettino 1917, σ. 111-115). Τοιχογραφία κατακόμβης Ἁγ. Πέτρου καὶ Μαρκελλίνου (P. A. Février, Rivista di Arch. Cristiana 33, 1956, σ. 182, εἰκ. 1).

[6] Τοιχογραφία τῆς ἁψῖδος τοῦ ναοῦ Ἁγίου Πέτρου Ρώμης, μέσα 4ου αἰ. (W. Oakeshott, The Mosaics of Rome, London 1967, εἰκ. 29).

[7] Ραβέννας: Σαρκοφάγος Κωνσταντίνου τοῦ Γ΄, (5ου αἰ.), (G. Bovini, Il cosiddetto Mausoleo di Galla Placidia in Ravenna 1950, εἰκ. 55 καὶ G. Schiller, Ikonographie der christl. Kunst III, 1971, ἀρ. 591). Σαρκοφάγος τοῦ Ἁγ. Ριναλδου, (α΄ ἥμισεος 5ου αἰ.) (G. Bovini, Corpus della scultura paleocristiana II, Roma 1968, ἀρ. 15). Σαρκοφάγος τοῦ Ὀνωρίου, (6ου αἰ.) (G. Bovini, Il cosiddetto Mausoleo di Galla Placidia ... εἰκ. 62 καὶ G. Schiller, ἔ. ἀ. ἀρ. 589). Σαρκοφάγος τῶν «ἀμνῶν» τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe (ἀρχῶν 6ου αἰ.) (G. Bovini, Corpus ..., ἀρ. 32). Σαρκοφάγος Μουσείου Borély Μασσαλίας (μέσων 5ου αἰ.). (F. Benoît, Sarcophages paléochrétiens d'Arles et de Marseille, Paris 1954, ἀρ. 111, πίν. XLIII, 2), σαρκοφάγος Ἁγ. Βίκτωρος Μασσαλίας (β΄ ἥμ. 5ου αἰ.). (F. Benoît, ἔ. ἀ. ἀρ. 115, πίν. XLVIII, 2). Πλὰξ μαρμαρίνη τῆς κατακόμβης τῆς Πρισκίλλης

πυξίδας[1] καὶ ψηφιδωτὰ ναῶν καὶ βαπτιστηρίων[2]. Τὰ ρεύματα ταῦτα εἰκονίζονται ἀναβλύζοντα ἀπὸ τῆς κλιτύος λόφου ἢ βράχου ἐπὶ τῆς ὁριζοντιωμένης κορυφῆς τοῦ ὁποίου βαίνει συνήθως ὁ μυστικὸς ἀμνός, φέρων ἔνσταυρον φωτοστέφανον, ἄλλοτε ὅμως καὶ αὐτὸς ὁ Χριστός, εἴτε ὄρθιος, εἴτε καθήμενος ἐπὶ θρόνου. Ἡ τοιαύτη ἀπεικόνισις τῶν ρευμάτων συνεχίσθη καὶ κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους[3].

Κατὰ τὸν Ἱερὸν *Αὐγουστῖνον*[4] οἱ τέσσαρες ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου συμβολίζουν τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια, ἄλλοτε δὲ καὶ αὐτοὺς τοὺς Εὐαγγελιστάς[5], ἀφοῦ βλέπομεν εἰς τὴν θέσιν των νὰ εἰκονίζωνται τὰ τέσσαρα ἐξ Ἀνατολῆς εἰλημμένα ζωόμορφα σύμβολα τοῦ Τετραμόρφου. Ἀργότερον

[1] Πυξὶς τῆς Πόλας (Février, ἔ. ἀ. σ. 186, εἰκ. 3). Ἀργυροῦν κιβωτίδιον ἐξ Ἀφρικῆς, νῦν ἐν τῷ Βατικανῷ (C. M. Kaufmann, Handbuch der christl. Archäologie[3], Paderborn 1913, σ. 288).

[2] Ψηφιδωτὸν Ἁγ. Κωνσταντίας Ρώμης, μέσων 4ου αἰ. (O. Wulff, Altchristliche u. byz. Kunst I, εἰκ. 298 καὶ σ. 323 καὶ G. Schiller, Ikonographie der christl. Kunst III, εἰκ. 577). Ψηφιδωτὸν ἁψῖδος ναοῦ Ἁγ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ Ρώμης, περὶ τὸ 530, μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ποταμῶν Γεών, Φισών, Τίγρις, Εὐφράτης (W. Oakeshott, The Mosaics of Rome, London 1967, σ. 92 καὶ P. A. Février, ἔ. ἀ. σ. 183, εἰκ. 2). Ψηφιδωτὸν ἁψῖδος Ἁγ. Βιταλίου Ραβέννας, περὶ τὸ 547 (Fr. W. Deichmann, Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna, Baden-Baden 1958, εἰκ. 311).

[3] Ψηφιδωτὸν Ἁγ. Μάρκου Ρώμης, 9ου αἰ. (W. Oakeshott, The Mosaics of Rome 1967, πίν. XXIII) καὶ ψηφιδωτὸν Ἁγ. Πραξέδης, 9ου αἰ. (αὐτόθι, πίν. 124).

Ἀξιοσημείωτος εἶναι καὶ ἡ περὶ τῆς οἰκοδομίας τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας διήγησις, ἡ περιλαμβανομένη εἰς τὸ ὑπ᾽ ἀρ. 66, φύλλον 230, χειρόγραφον τῆς Μ. Καρακάλλου τοῦ Ἁγ. Ὄρους (Νέος Ἑλληνομνήμων 16, 1922, σ. 245), ἥτις λέγει: *τὸ ἔδαφος δὲ οὐ μικρὸν θέαμα τοῖς ὁρῶσιν ἦν· αἱ γὰρ τῶν μαρμάρων ποικιλίαι δίκην θαλάσσης ὁρῶντο ἢ ποταμῶν ἀναβρυτῶν· τὰς δὲ τέσσαρας σφῆνας, τοῦ ναοῦ, τέσσαρας ὠνόμασε ποταμοὺς τοὺς ἐξερχομένους ἀπὸ τοῦ Παραδείσου.* Βλ. σχετικῶς καὶ Ψευδο-Κωδινόν, ἔκδ. Βόννης, σ. 143 (περὶ Ἁγ. Σοφίας).

[4] De civitate Dei XIII, 21.

[5] Τοῦτο ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Μᾶρκον τῆς Βενετίας, ἔνθα εἰς τὰ τέσσαρα λοφία τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου εἰκονίζονται μετὰ τῶν Εὐαγγελιστῶν καὶ οἱ ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου (1100 μ. Χ.). Βλ. σχετικῶς τὸ μὲν διάγραμμα τῆς θέσεως τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Ἁγ. Μάρκου εἰς σελ. 6 τὴν δὲ μνείαν εἰς σελ. 24 τοῦ ἔργου τοῦ O. Demus, Die Mosaiken von S. Marco in Venedig, 1935. Εἰς τὸν Ἅγιον Μᾶρκον ὁ μὲν Εὐφράτης εἰκονίζεται μετὰ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Μάρκου εἰς τὸ ΒΔ λοφίον (V), ὁ Ματθαῖος μετὰ τοῦ Τίγριτος εἰς τὸ ΒΑ (VI), ὁ Ἰωάννης μετὰ τοῦ Φισὼν εἰς τὸ ΝΑ (VII) καὶ ὁ Λουκᾶς μετὰ τοῦ Γεὼν εἰς τὸ ΝΔ (VIII). Οἱ ποταμοὶ ἐνταῦθα τοποθετοῦνται βεβαίως καὶ πάλιν εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ὑπὸ τὸν κεντρικὸν τροῦλλον χώρου, αἱ θέσεις των ὅμως δὲν ἀντιστοιχοῦσιν ἀκριβῶς πρὸς τὰς τῆς Τεγέας.

(4ον - 6ον αἰ.) οἱ ποταμοὶ παρεστάθησαν, ὡς ἐνταῦθα, δι' ἀνθρωπίνων μορφῶν, τοῦ τύπου τῶν ποταμίων θεῶν, οἵους διέπλασεν αὐτοὺς ἡ ἑλληνικὴ [1] καὶ ἡ ρωμαϊκὴ [2] τέχνη, δηλ. ὡς ἡλικιωμένους καὶ γενειοφόρους ἄνδρας, ἄλλοτε κρατοῦντας κέρας ἀφθονίας (εἰς ἀνάμνησιν τοῦ περὶ τοῦ Ἀχελώου καὶ τῶν Νυμφῶν μύθου καὶ τῆς ταυρομόρφου παραστάσεως τῶν ἑλληνικῶν ποταμῶν) καὶ ἄλλοτε ἀγγεῖον ἢ πίθον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκρέουν ὑγρὰ νάματα. Ὑπ' αὐτὴν δὲ τὴν μορφὴν εἰκονίζονται οἱ ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου καὶ ἐνταῦθα εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ quadratum populi τῆς ἐξεταζομένης βασιλικῆς.

Οἱ ποταμοὶ ἐτοποθετοῦντο κατὰ τὰ τέσσαρα κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος, κατὰ τὸν θεολογικὸν δὲ κώδικα τῆς Βιέννης, τὸν περιέχοντα τὴν *Ἀποκάλυψιν τοῦ Παύλου* [3], οἱ τέσσαρες ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου ρέουσιν ὁ μὲν Φισὼν μέλι, ὁ Εὐφράτης γάλα, ὁ Τίγρις οἶνον καὶ ὁ Γεὼν ἔλαιον [4]. Ὁ Παράδεισος λοιπὸν ἦτο ἡ κατ' ἐξοχὴν χώρα, ἔνθα, κατὰ τὴν συνήθη ἔκφρασιν, ἔρρεε «τὸ μέλι καὶ τὸ γάλα».

Εἶναι ὁπωσδήποτε ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἢ ἀλλαχοῦ ἀπεικόνισις τῶν ποταμῶν τοῦ Παραδείσου ἔχει ἐσχατολογικὴν σημασίαν· εἰσῆγε πράγματι τοὺς πιστοὺς εἰς τὸν τόπον ἀναψύξεως καὶ τρυφῆς, ὅπου θὰ τρέφονται ὑπὸ τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ [5].

Ὀρθῶς κατὰ ταῦτα γράφει καὶ ὁ Stern (Calendrier σ. 297), ὅτι εἰς τὴν Τεγέαν ἠθέλησαν προφανῶς νὰ δείξουν τὴν ἐπίγειον ζωὴν ἐξαρτωμένην ἀπὸ τῆς τοῦ ὑπερπέραν (ποταμοὶ Παραδείσου).

Ἡ ἐπιγραφή. Πρὶν προβῶμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν διακοσμητικῶν πλαισίων, τὰ ὁποῖα περιβάλλουν τοὺς περιγραφέντας πίνακας ἢ διάχωρα, κρίνομεν σκόπιμον νὰ ἐξετάσωμεν τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφήν, ἥτις εὑρίσκεται, ὡς ἤδη εἴπομεν, εὐθὺς πρὸ τοῦ ἀνοίγματος ἐπικοινωνίας τοῦ μέσου κλίτους πρὸς τὸν νάρθηκα, ἤτοι τῆς λεγομένης βασιλείου πύλης. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη εὑρέθη ὁμοῦ μετὰ τῶν ψηφιδωτῶν μηνῶν, διατηρεῖται δ' εὐτυ-

[1] Πρβλ. Daremberg - Saglio, Dict. ἐν λ. Acheloos καὶ Roscher, Lexikon der Mythologie ἐν λ. Flussgötter.

[2] Daremberg - Saglio, ἔ. ἀ. ἐν λ. Cornucopia.

[3] Codex Vindobonensis 876 παρὰ Brandes, ἔ. ἀ. σ. 98 κἑ.· πρβλ. καὶ H. Ganszynieć, ἐν Byz. Neugr Jahrbücher IV, 1923, σ. 275.

[4] Πρβλ. καὶ τὴν σλαβικὴν παραλλαγὴν τοῦ Βιβλίου τοῦ Ἐνώχ (κεφ. 8), καθ' ὃ δύο πηγαὶ ἀναβλύζουν μέλι καὶ γάλα, πηγάζουσαι ἐκ πηγῶν ἐλαίου καὶ οἴνου καὶ μεριζόμεναι εἰς τέσσαρα μέρη, ρέοντα ἠρέμα καὶ καταλήγοντα εἰς τὸν παράδεισον τοῦ Ἐδὲμ (N. Bonwetsch, Das slavische Henochbuch, Abhandl. Gött. Gesellsch. d. Wissensch. I, 3, Berlin 1893).

[5] P. A. Février, Rivista di Archeologia Cristiana 33, 1956, σ. 198.

χῶς ἀκεραία, πλὴν ἐλαχίστων μικρῶν φθορῶν εἰς τὴν πρώτην καὶ τὴν τελευταίαν λέξιν αὐτῆς καὶ τοῦ δεξιοῦ ἡμίσεος τοῦ τελευταίου στίχου.

Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ (διαστάσεων 1,67 × 0,59 μ.) περικλείεται ἐντὸς ὀρθογωνίου πίνακος φέροντος τριγωνικὰς ἑκατέρωθεν λαβὰς (tabula ansata), ἑκάστην τῶν ὁποίων κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ἀνὰ ἓν χαριτωμένον παιδίον, στηριζόμενον ἐπὶ τοῦ ἑνὸς ποδὸς καὶ κάμπτον πρὸς τὰ ὀπίσω τὸν ἄλλον. Τὰ παιδάρια εἶναι παχουλὰ καὶ ροδαλά, θὰ ἔλεγέ τις πληθωρικά, ἀλλὰ θελκτικὰ πάντως (ἔγχρ. πίν. 1, 2 καὶ 3). Φοροῦσι βραχύν, ἐζωσμένον δι' ἐρυθρᾶς ζώνης, λευκόφαιον χιτῶνα, φθάνοντα μέχρις ὀλίγον ἄνω τῶν γονάτων, μὲ χειρίδας καλυπτούσας τὸν βραχίονα μέχρι τοῦ ἀγκῶνος, ἔνθα καταλήγουν εἰς ἐρυθρὸν κέντημα (ἔγχρ. πίν. 2 καὶ 3).

Τὰ ὑποδήματά των σχηματίζονται διὰ περιτυλισσομένων δερματίνων ἱμάντων ἀνερχομένων ὑψηλότερον τῶν σφυρῶν. Ἡ μέχρι τῶν ὤτων καταπίπτουσα οὔλη κόμη των φέρει στέφανον ἐξ ἀνθέων, πιθανώτατα ρόδων. Οἱ ὡραῖοι, ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοί των, ἡ μικρὰ ρὶς καὶ τὸ μικρὸν εὐθύγραμμον μὲ κόκκινον χεῖλος στόμα ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὰς ἰσχυρῶς ροδίνας παρειάς, τὴν χαριτωμένην κλίσιν τῆς κεφαλῆς, τοὺς φαιδροὺς τόνους τῶν χρωμάτων, καὶ τὴν ὅλην στάσιν καὶ ἔκφρασιν ἀποτελοῦν, ἰδίᾳ ἡ τοῦ πρὸς Β., ἐξαιρέσει τοῦ πληθωρικοῦ πάχους, μίαν μακρινὴν προήχησιν τῶν παιδίων (Putti) καὶ τῶν ἀγγέλων ἢ χαριτωμένων ἐρωτιδέων, τοὺς ὁποίους ἀπηθανάτισε κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ Σχολὴ τῆς πρώτης ἀνθήσεως τῆς Ἀναγεννήσεως μὲ τοὺς ζωγράφους Filippo Lipi, A. Mantegna κλπ. καὶ τοὺς γλύπτας Donatello, ἀδελφοὺς della Robbia κλπ. ποὺ ἐπέτυχον νὰ ἐμφυσήσουν εἰς τὰ ἔργα των ἰσχυρὸν ρεαλισμόν, ἀνοικτὰ γελαστὰ χρώματα καὶ μίαν ἀφελῆ χαρὰν τῆς ζωῆς [1].

Τὰ ἡμέτερα παιδία ἀντικατέστησαν τοὺς ἐρωτιδεῖς, οἵτινες συχνὰ εἰκονίζονται κρατοῦντες τὰς λαβὰς τῆς tabula εἰς ρωμαϊκοὺς [2] καὶ εἰς παλαιοχριστιανικοὺς πρωίμους χρόνους [3]. Ὅπως καὶ τὰ ἡμέτερα παιδία, οὕτω καὶ οἱ ἐρωτιδεῖς συνηθίζετο νὰ ἀπεικονίζωνται παχουλοί, συμφώνως καὶ πρὸς ἀρχαίαν ἑλληνικὴν παράδοσιν παραστάσεως τῶν παιδίων.

Τὸ θέμα μακροῦ πίνακος βασταζομένου ὑπὸ ἐρώτων ἦτο ἰδιαιτέρως ἀγαπητὸν κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἐπὶ Θεοδοσίου. Τὸ συναντῶμεν π. χ. ἐπὶ τῶν

[1] Βλ. εἰκόνας παρὰ W. von Bode, Die Kunst der Früh-Renaissance in Italien ἐν Propyläen-Kunstgeschichte τ. VIII, σ. 38 ἑξ. καὶ πίν. VIII, εἰκ. 218, 219, 236, 237, 332 κλπ.

[2] Πρβλ. ἐπιγραφὴν ἐντὸς δέλτου τῶν Μασταύρων (Κ. Κουρουνιώτης, Ἀρχ. Δελτίον 6 - 7, 1922, σ. 257).

[3] Βλ. χριστιανικὰς σαρκοφάγους προκωνσταντινείων χρόνων παρὰ Fr. Gerke (Die christlichen Sarkophage, Berlin 1940, πίν. 38, 2).

καλυμμάτων τῶν μετὰ κιόνων σαρκοφάγων τῆς Perugia [1], τοῦ Ἀρελάτου [2] (Arles), τῆς Avignon [3], τῆς Ἀγκῶνος [4] καὶ τοῦ Ἁγ. Μαξιμίνου [5], ὡς καὶ εἰς πλείστας σαρκοφάγους τῆς Ραβέννας [6]. Ἀκόμη καὶ εἰς τὴν προμετωπίδα τοῦ Καλενδαρίου τοῦ Φιλοκάλου δύο ἐρωτιδεῖς κρατοῦσι τὴν tabula ansata εἰς τὸ ἀντίγραφον τῶν Βρυξελλῶν [7].

Ἐπιγραφαὶ μετὰ λαβῶν πρὸ τῆς βασιλείου θύρας, ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ ναοῦ, εἶναι συχνόταται εἰς τὰς κατακόμβας [8], ἐπίσης δὲ καὶ εἰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς, τόσον εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν [9], Παλαιστίνην [10] καὶ Συρίαν [11], ὅσον καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα [12].

Τὸ κείμενον τῆς διὰ πρασινομελαίνων ψηφίδων ἐπὶ λευκοῦ βάθους ἐπιγραφῆς ἔχει ὡς ἑξῆς:

ΤΟΥСΕΠΤΟΥΤΟΥΤΟΥΤΕΜΕΝΟΥС ⁝ ΕΝΪΕΡΕΥСΕΙΝ
ΕΝΝΕΑΚΑΙΔΕΚΑΤΟС ⁝ ΘΥΡСΟСΟΟСΙΩSΗΓΗСΑΜΕΝΟС
ΑΜΦΟΤΕΡΩΝΕΚΡΥΨΕΝΠΡΟСΗΓΟΡΙΑСΠΑСΙΝΕСΘΛΟΙС
ΚΑΙΜΑΡΤΥΡΙΤΑΚΤΙСΜΑΤΑΚΑΙΛΙΘΟΥΛΕΠΤΑΛΕΗС
ΕΥСΥΝΘΕΤΟСΚΟСΜ[ΟС] . . . .

---

[1] G. Wilpert, Sarkophagi christiani antichi, Roma 1929 - 1936, πίν. XXVIII, 3.

[2] Αὐτόθι, πίν. XI, 4.

[3] Αὐτόθι, πίν. XXXVII, 5.

[4] Αὐτόθι, πίν. XIV, 3.

[5] Αὐτόθι, πίν. XXXIX, 2.

[6] Fr. Deichmann, Repertorium der christl. antiken Sarkophagen I, 1967, ἀρ. 303, 715 (S. Lorenzo), ἀρ. 790 (Museo Nazionale).

[7] Stein, Le Calendrier de 354, πίν. I.

[8] Βλ. π.χ. Pasq. Testini, Le Catacombe e gli antichi Cimiteri cristiani in Roma, Bologna 1966, εἰκ. 166.

[9] Μητρόπολις Κωρύκου (Meriamlik) (MAMA II, 1930, σ. 107, εἰκ. 107).

[10] Βασιλικὴ εἰς Ἐμμαοὺς (L. H. Vincent - F. M. Abel, Emmaus, Paris 1932, σ. 167 καὶ πίν. XVIII). Βασιλικὴ Ma-In Ὑπεριορδανίας (R. de Vaux, Rev. Bibl. 1938, πίν. X). Ναὸς Ἁγίων Πέτρου καὶ Παύλου (περὶ τὸ 350 μ.Χ.) εἰς Γέρασα (J. W. Crowfoot, Churches at Gerash, London 1931, σ. 29, πίν. XII, C. Kraeling, Gerasa, New Haven-Connecticut 1938, σ. 484, πίν. LXXVa καὶ J. W. Crowfoot, Churches in Palestine, London 1941, πίν. XVIII, b). Ναὸς Ἐπισκόπου Γενεσίου (C. Kraeling, ἔ. ἀ. πίν. LXXIV, d). Ναὸς Προκοπίου (C. Kraeling, ἔ. ἀ. πίν. LXXIX, a).

[11] D. Levi, Antioch on the Orontes, πίν. CXV, b. Ναὸς Kaoussie, σ. 426, εἰκ. 160. Συναγωγὴ τοῦ 421 ἐν Ἀπαμείᾳ, σ. 540, εἰκ. 203 (Ma-udije) καὶ σ. 73 (Sheikh Zoueda). Βασιλικὴ Ma-schouka Ἀντιοχείας (β. κλῖτος) (J. Lassus, Sanctuaires de Syrie, Paris 1947, πίν. LXIX).

[12] Νικόπολις, βασιλικὴ Δομητίου (Ἀ. Φιλαδελφεύς, ΑΕ 1917, σ. 63 καὶ ΑΕ 1916, εἰκ. 14).

1. Το]ῦ σεπτοῦ τούτου τεμένους, ἐν ἱερεῦσειν
2. ἐννεακαιδέκατος, Θύρσος ὁ ὁσ(ιώτατο)ς ἡγησάμενος
3. ἀμφοτέρων ἔκρυψεν προσηγορίας πᾶσιν ἐσθλοῖς
4. καὶ μαρτυρ(ε)ῖ τὰ κτίσματα καὶ λίθου λεπταλέης
5. εὐσύνθετος κόσμ(ος)

Ἀποτελεῖται ἐκ πέντε στίχων ἀπεχόντων ἀλλήλων ἴσα διαστήματα. Ὁ πέμπτος στίχος σώζεται μόνον κατὰ τὸ ἥμισυ. Τὸ τελείως ἐφθαρμένον δεξιὸν ἥμισυ αὐτοῦ διασώζει μόνον εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τὰ ἡμίση στοιχεῖα \∩, ἴσως λείψανόν τι τῆς χρονολογίας κατασκευῆς, ἡ ὁποία δυστυχῶς δὲν διεσώθη.

Στ. 1 - 2: *Τοῦ σεπτοῦ τούτου τεμένους ἐν ἱερεῦσειν ἐννεακαιδέκατος Θύρσος ὁ ὁσ(ιώτατο)ς ἡγησάμενος.*

Εἰς τὸν πρῶτον καὶ τὸν δεύτερον στίχον μετὰ τὰς λέξεις «τεμένους» καὶ «δέκατος» ἐτέθη τριπλῆ κατακόρυφος στιγμή, ὡς σημεῖον στίξεως ἀντὶ τοῦ ἐνταῦθα ἀπαιτουμένου κόμματος. Ὁμοίου εἴδους στίξις ἐχρησιμοποιήθη ἤδη κατά τε τὴν προευκλείδιον καὶ τὴν μετευκλείδιον περίοδον εἰς ἀρχαίας ἑλληνικὰς ἐπιγραφάς, ἰδίᾳ ἀττικάς [1].

Περίεργος εἶναι ἡ κατάληξις -σειν ἀντὶ τοῦ -σιν τῆς δοτικῆς πληθυντικῆς τῆς λέξεως ἱερεῦσειν, γεγραμμένη διὰ τοῦ -ει ὡς μακρά, ἐνῷ αὕτη εἶναι πάντοτε βραχεῖα. Ἀλλὰ τοιαῦται ἐναλλαγαὶ τοῦ -ει πρὸς τὸ -ι καὶ ἀντιστρόφως εἶναι συνήθεις εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφὰς (βλ. κατωτέρω στ. 4, μαρτυρῖ ἀντὶ μαρτυρεῖ καὶ σ. 52 σημ. 6 γινώσκις ἀντὶ γινώσκεις).

Διὰ τῆς λέξεως τεμένους δύναται βέβαια νὰ χαρακτηρίζεται καὶ ὁ ναός, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρος ἡ περιοχὴ αὐτοῦ, δεδομένου, ὅτι ὁ ἀναφερόμενος εἰς τὸν 2ον στίχον ἱερεὺς Θύρσος χαρακτηρίζεται ὡς δέκατος ἔνατος κατὰ σειρὰν ἡγηθείς, ἤτοι ἡγούμενος αὐτοῦ, δηλ. τοῦ τεμένους, τοῦθ' ὅπερ ὑποδηλοῖ μᾶλλον μονὴν ὑπάρχουσαν ἐκεῖ, τῆς ὁποίας ἡ ἐκκλησία μας θὰ ἦτο τὸ καθολικόν. Ἡ μονὴ αὕτη πρέπει νὰ ἦτο ἀρκετὰ παλαιά, ἀφοῦ ὁ Θύρσος ἐγένετο ὁ δέκατος ἔνατος ἡγούμενος αὐτῆς.

Ὡς πρὸς τὸ ὄνομα Θύρσος παρατηροῦμεν, ὅτι οὗτος ἦτο ἅγιος [2] μαρ-

---

[1] W. Larfeld, Griechische Epigraphik³, München 1914, σ. 304 καὶ M. Guarducci, Epigrafia Greca I, Roma 1967, σ. 103.

[2] Ἡ μνήμη του τελεῖται τὴν 14ην Δεκεμβρίου (H. Delehaye, Synaxarium Ecclesiae Const., στ. 305) ἀναφέρεται δὲ ὑπὸ τῶν συγγραφέων καὶ ναὸς αὐτοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει (Σωζομενός, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἔκδ. R. Hussey, 1860, σ. 881 - 887). Ὁ Προκόπιος (Περὶ κτισμάτων σ. 190, 14, ἔκδ. Βόννης) ἀναφέρει τὸν ναὸν τοῦτον ὡς κτίσμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ γράφων: *τοῦ Θύρσου μάρτυρος ἕδος*. Ὑπάρχει δὲ καὶ ἐπίγραμμα εἰς τὸν μάρτυρα Θύρσον τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη (ΕΕΒΣ, τόμ. Κ', 1950, σ. 181, ἀρ. 35). Εἰκὼν τοῦ Ἁγ. Θύρσου σώζεται 14ου αἰ. εἰς τοιχογραφίαν τοῦ ναοῦ τῆς Dećani Π. Σερβίας (Vl. Petković, Dećani II, Beograd 1941, πίν. 162).

τυρήσας ἐπὶ Δεκίου (250 μ. Χ.). Δὲν πρόκειται βεβαίως ἐνταῦθα περὶ τοῦ ἁγίου μάρτυρος ἀλλὰ περὶ κληρικοῦ, ἐπισκόπου πιθανώτατα, χαρακτηριζομένου ὡς ὁσιωτάτου, ἤτοι δι' ἐπιθέτου δι' οὗ προσφωνοῦνται κυρίως οἱ ἐπίσκοποι [1], οἵτινες καὶ ὡς ἁπλοῖ ἱερεῖς ἐχαρακτηρίζοντο συχνότατα, ὡς π. χ. εἰς κανόνα τῆς Συνόδου τῆς Καρθαγένης (419 μ. Χ.) ἔνθα ἀναγινώσκομεν: *τοις . . . εἰς σύνοδον συνηθροισμένοις ἱερεῦσιν* [2] καὶ τῆς Συνόδου τῆς Σαρδικῆς [3], ἔνθα γράφεται: *τῇ ἐπιτιμίᾳ ἡμῶν τῶν ἱερέων,* ὡς καὶ παρὰ Προκοπίῳ [4]: *τῶν δέ τις ἱερέων, οὓς δὴ ἐπισκόπους καλοῦσιν.* Προσθέτομεν ἐν τέλει, ὅτι ἦτο ἐπιτρεπτὴ ἡ εἰς οἱονδήποτε ἱερατικὸν βαθμὸν (ἑπομένως καὶ τοῦ ἐπισκόπου) χειροτονία μοναχοῦ. Πράγματι εἰς ἔγγραφα καὶ σφραγῖδας ἀρχαιοτέρας τοῦ Θ' αἰῶνος ἀπαντῶσιν ἐπίσκοποι, χαρακτηριζόμενοι ταυτοχρόνως καὶ ὡς μοναχοί [5].

Στ. 3. *Ἀμφοτέρων ἔκρυψεν προσηγορίας πᾶσιν ἐσθλοῖς.* Ὁ στίχος εἶναι ἀρκετὰ ἀσαφής. Ὁμιλεῖ ἐν πρώτοις περὶ ἀμφοτέρων. Ποῖοι εἶναι αὐτοὶ οἱ δύο ἄγνωστοι; Πρόκειται ἆράγε περὶ δωρητῶν, τῶν ὁποίων ἐκ μετριοφροσύνης ἀποκρύπτονται τὰ ὀνόματα; Ἢ περὶ ζεύγους ἁγίων μαρτύρων π.χ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, Πέτρου καὶ Παύλου Σεργίου καὶ Βάκχου κλπ. Πιθανωτέρα φαίνεται ἡ πρώτη τῶν ἐκδοχῶν τούτων, ἤτοι ἡ περὶ ζεύγους ἀνωνύμων δωρητῶν, ὧν συχνάκις δὲν ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα, ἀλλὰ μόνον ὁ Θεὸς γνωρίζει αὐτά [6].

Στ. 4 - 5. *Καὶ μαρτυρῖ τὰ κτίσματα καὶ λίθου λεπταλέης εὐσύνθετος κόσμος.* Τὸ *μαρτυρῖ* ἐγράφη μὲ κατάληξιν ῖ προφανῶς ἀντὶ τοῦ -ρεῖ, ἤτοι

---

[1] Οὕτω π. χ. προσφωνεῖ τὸν ἐπίσκοπον Γάζης Πορφύριον Μᾶρκος ὁ Διάκονος (Βίος Πορφυρίου, ἔκδ. Grégoire - Kugener, Paris 1930, σ. 33, 1). Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν Γεράσων (C Kraeling, Gerasa, 1938, ἀρ. 293 (*ἐπὶ τοῦ ὁσιω(τάτου) ἐπισκόπου / Παύλου*), ἀρ. 298 (*ἐπὶ τοῦ ὁ σιω(τάτου) ἐπισκόπου Κλα(υδίου),* ἀρ. 304 *(ἐπὶ Παύλου . . . ὁσιωτά (του) ἐπισκόπου),* ἀρ. 309, καὶ τῆς Ἀντιοχείας (D. Levi, Antioch on the Orontes, πίν. CXV, Kaoussie Church *(Ὁσιωτάτου ἐπισκόπου Θεοδότου)* οἱ ἐπίσκοποι χαρακτηρίζονται ἐπίσης καὶ ὡς ἁγιώτατοι (πρβλ. κατωτέρω καὶ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ μεμαρτυρημένως ἐπισκόπου Ὠφελίμου).

[2] Ἀ. Ἀλιβιζάτου, Οἱ Ἱεροὶ Κανόνες, Ἀθῆναι 1949, σ. 301.

[3] Mansi, Conciliorum ampl. coll. τόμ. 3, σ. 20 Κ'.

[4] Βανδ. I, 10 (= Βόννης I, σ. 356).

[5] Βλ. Ἀν. Χριστοφιλοπούλου, Θέματα Βυζαντινοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, Ἀθῆναι 1957, σ. 15 καὶ 17.

[6] Πρβλ. προχείρως μεταξὺ πολλῶν τὴν ἐν Θάσῳ ἐπὶ κιονοκράνου χαραγμένην ἐπιγραφήν. *Κύριε βοι(θει) ον υδ(εν) ω θεως τὸ ὄνομα* (Ἀ. Κ Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ζ', 1951, σ. 62 καὶ εἰκ. 1) κλπ., τὴν ἐκ Γεράσων ἐπιγραφὴν τοῦ 529/30 μ. Χ. (Kraeling, Gerasa, ἀρ. 309) *οὗ ὁ Κύριος οἶδεν τὸ ὄνομα,* τὴν ἐξ Ἀντιοχείας Ma-schouka: *Κ(ύρι)ε πρόσδεξε τὴν καρποφορίαν, ὧν τὰ ὀνόματα γινώσκις* (J. Lassus, Sanctuaires de Syrie, Paris 1947, πίν. XLIX β).

εἶναι ρῆμα ἄσχετον πρὸς μάρτυρα τινά, ἡ δὲ σύνταξις ἐνταῦθα εἶναι ἀττική. Τὰ κτίσματα εἶναι βεβαίως ὁ ναὸς καὶ τὰ πέριξ αὐτοῦ κτήρια τῆς μονῆς.

Διὰ τῆς *λεπταλέης λίθου* ὑπονοοῦνται βεβαίως αἱ ψηφῖδες. Τόσον τὸ γένος, ἡ λίθος, ὅσον καὶ τὸ θηλυκὸν ἐπίθετον [1] εἶναι καὶ ὁμηρικά Ἡ ὁμηρικὴ γλῶσσα τῆς ἐπιγραφῆς μαρτυρεῖ ἅπαξ ἔτι τὴν ἀθεράπευτον ἀρχαϊστικὴν μανίαν τῶν Βυζαντινῶν καὶ τὴν προτίμησίν των δι' ἐμμέτρους ἐπιγραφὰς συντεταγμένας εἰς δακτυλικὸν ἑξάμετρον. Τοιαῦται εἶναι π. χ. ἡ ἐπιγραφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Δομητίου Νικοπόλεως [2], καί τινες ἐπιγραφαὶ τῆς Κρήτης [3]. Ὡς πρὸς δὲ τὸ *εὐσύνθετος κόσμος* ἀναγινώσκομεν τὴν ἑξῆς ἀνάλογον φράσιν εἰς ἐπιγραφὴν τῶν Συρακουσῶν [4]: *ὡς ἂν τὸ βῆμα σεπτὸν ἢ Ζαχαρίας κέκλεικε τοῦσο μαρμάροις εὐσυνθέτοις,* ἔνθα βεβαίως πρόκειται περὶ μαρμαροθετήματος.

Κρίνομεν ἀναγκαῖον νὰ προστεθῇ ἐνταῦθα, ὅτι ὁ Γ. Α. Σωτηρίου, σχολιάζων τὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφὴν εἰς τὰ Πρακτικὰ τοῦ Δ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, ἔνθα ἐδημοσίευσε τὴν ἐπιγραφὴν [5] κατὰ παραχώρησίν μου, ἔγραψε τὰ ἑξῆς: Κατὰ τὴν γνώμην ἄλλων ἡ ἀποκαλυφθεῖσα βασιλικὴ τῆς Τεγέας (μονόκλιτος τότε θεωρουμένη), δὲν ἀνήκει εἰς χριστιανικὴν ἐκκλησίαν ἀλλ' εἰς ἑβραϊκὴν συναγωγήν. Στηρίζει δὲ τοῦτο ὁ Σωτηρίου εἰς τοὺς κάτωθι τρεῖς λόγους: α) εἰς τὸ σχέδιον τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς, β) εἰς τὸν ἐν τῇ ἐπιγραφῇ χαρακτηρισμόν της ὡς τεμένους, ἀντὶ ἐκκλησίας, καὶ γ) εἰς τὴν ἀριθμητικὴν κατανομὴν τῶν ἱερέων.

Τὸ πρῶτον ἐπιχείρημα εἶναι τελείως ἀβάσιμον, διότι ἡ μετὰ ἡμικυκλικῆς ἁψῖδος μορφὴ τοῦ ἱεροῦ, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ἡ βασιλικὴ τῆς Τεγέας, εἶναι τυπικὴ διὰ παλαιοχριστιανικὴν ἐκκλησίαν καὶ ἐντελῶς ἀσυνήθιστος διὰ συναγωγήν, ἡ ὁποία εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς περιοχὰς παρουσιάζει, πρὸς Ἀνατολάς, ἐξαιρέσει μόνον τῆς τῆς Αἰγίνης [6] εὐθύγραμμον τὴν ἀπόληξιν τοῦ

---

[1] Τὸ λεπταλέος ἀπαντᾷ καὶ παρὰ τῷ ὁμηρίζοντι Σιλεντιαρίῳ (Ἔκφρασις τῆς Ἁγ. Σοφίας, στ. 782). Πρβλ. καὶ τὴν ὁμηριστὶ συντεταγμένην ἐπιγραφὴν (6ου αἰ.) τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Πέτρου καὶ Παύλου εἰς Γέρασα, ἔνθα ἀναφέρεται: *οἶκον ἔδειμεν . . . . ἀργυρέοις κόσμοισι καὶ εὐβαφέσσι λίθοισιν* (Crowfoot, Churches at Gerash, London 1931, σ. 29 καὶ πίν. XII). Ὅρα καὶ Πανταζίδου, Ὁμηρικὸν Λεξικόν, ἐν λ. λεπταλέος.

[2] Ἀ. Φιλαδελφεύς, ΑΕ 1917, σ. 48 καὶ 63, σ. 66.

[3] A. Bandy, The Greek Christian Inscriptions of Crete, Athens 1971, ἀρ. 80, 93, 103.

[4] CIG IV, 9895.

[5] Atti di IV Congr. Intern. di Arch. Cristiana I, Roma 1940, σ. 365 καὶ εἰκ. 13.

[6] B. D. Mazzur, Studies on Jewry in Greece, 1, Athens 1936, πίν. IV.

κτηρίου, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τὴν συναγωγὴν τῆς Δήλου [1] καὶ εἰς πολλὰς συναγωγὰς τῆς Γαλιλαίας [2].

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερον ἐπιχείρημα, ἤτοι τὸ περὶ τῆς χρήσεως τοῦ ὅρου *τέμενος* ἀντὶ τοῦ ναός, τοῦτο ἐπίσης δὲν εὐσταθεῖ, δεδομένου, ὅτι ἡ ὅλη φρασιολογία τῆς ἐπιγραφῆς ὁμηρίζει (ἐσθλός, λίθος λεπταλέη κλπ.) εἰδικῶς δὲ ἡ λέξις τέμενος ἀπαντᾷ συνηθέστατα παρ' Ὁμήρῳ [3], ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἱερᾶς περιοχῆς. Εὐρυτάτην δ' αὐτῆς χρῆσιν κάμνει καὶ ὁ γνωστὸς ὁμηρίζων ποιητὴς Παῦλος ὁ Σιλεντιάριος εἰς τὴν περιγραφήν του τῆς Ἁγίας Σοφίας [4] Κωνσταντινουπόλεως ὡς καὶ ὁ Φώτιος (ὁμιλία 10', VII).

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ τρίτον ἐπιχείρημα, ἤτοι τὸ τῆς ἀριθμητικῆς κατανομῆς τῶν ἱερέων, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐγίνετο τοιαύτη καὶ εἰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας ἢ μονάς, δὲν ἔτυχεν ὅμως νὰ εὑρεθῇ μέχρι τοῦδε, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, σχετικὸν κείμενον. Πάντως ἡ χρῆσις τῆς λέξεως ἱερέως — ὁμηρικῆς καὶ ταύτης καὶ παγκοίνου ἔπειτα καθ' ὅλον τὸν ἑλληνικὸν κόσμον — διετηρεῖτο καὶ κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, ἀφοῦ μαρτυρεῖται ῥητῶς ὄχι μόνον ὑπὸ τῶν χριστιανῶν συγγραφέων τοῦ 4ου, 5ου καὶ 6ου αἰ. [5], ἀλλὰ καὶ ὑπὸ δύο παλαιοχριστιανικῶν ἐπιγραφῶν [6] (6ου αἰ.) αἵτινες ἀναφέρουσιν ἀρχιερέα καὶ προϋποθέτουσι βεβαίως καὶ τὴν χρῆσιν τῆς λέξεως ἱερέως, ὀνομαζομένου τότε γενικώτερον πρεσβυτέρου.

Ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα ὅλα τὰ ἀνωτέρω ἐπιχειρήματα ἀνατρέπονται κατόπιν τῆς εὑρέσεως τοῦ εἰς τὴν βασιλικὴν προσηρτημένου παρεκκλησίου (ἢ ἴσως καὶ τετάρτου κλίτους αὐτῆς) τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει δίστιχον ψηφιδωτήν, κολοβὴν δυστυχῶς, ἐπιγραφὴν εἰς τὸ δάπεδόν του (εἰκ. 37), ἀρχομένην ἀπὸ σταυροῦ καὶ λέγουσαν εἰς μὲν τὸν πρῶτον στίχον: † *Ἅγιος*

---

[1] Mazzur, ἔ. ἀ. πίν. I.

[2] Συναγωγὴ Tell Hûm (Fr. D. Baldi, Guida di Terra Santa), συναγωγὴ Yafa (Sukenik, Bulletin for the Exploration of ancient Synagogues II, σ. 22 καὶ S. J. Saller, Catalogue of ancient Synagogues in the Holy Land, Jerusalem 1969 σ. 71 εἰκ. 30), συναγωγὴ εἰς Keraze (H. Kohl— C. Watzinger, Antike Synagogen in Galiläa, Leipzig 1916, πίν. VII), Συναγ. Irbid (αὐτόθι, πίν. VIII), Συναγ. Umm-el-Amed (πίν. X), Συναγ. Mêrôn (πίν. XI), Συναγ. Kefr-Bir-Im (πίν. XII), Συναγ. En Nabratên (πίν. XIV), Συναγ. Ed Dschisch (πίν. XV), Συναγ. Ummel-Kanatir (πίν. XVII).

[3] Π. χ. Ἰλιάδος Ζ 194, Σ 550, Ὀδυσσείας ζ 293.

[4] Ἐκδ. Bekker, Βόννη 1837, στ. 296, 313, 334 κλπ.

[5] Χρυσόστομος, Ὁμιλία ΚΑ', 1 (= Migne, Ε. Π. 49, στ. 211) καὶ πλειστάκις. Σωζομενός, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία VIII, 2, 16, XVIII, 5, XI, 1, 8· 17, 3. Προκόπιος, Γοτθ. I, 3, II, 7, III, 16. Περσ. I, 25, II, 25, Βανδ. I, 10. Μένανδρος Προτίκτωρ, fr. 22, ἐν F.H.G. IV, 259 A καὶ 263, Müller.

[6] Ἐκ Φθιωτίδων Θηβῶν Γ. Α. Σωτηρίου, ΠΑΕ 1955 (1960) σ. 132-134 καὶ Π. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 1970, σ. 46, πίν. 61α.

Ἅγιος Ἅγιος Ἅγιος . . . . . (ἐννοεῖται ὁ Θεός), εἰς δὲ τὸν δεύτερον: *σὺν Υἱῷ καὶ Ἁγίῳ Πνεύματι* (βλ. κατωτέρω). Ἂς προστεθῇ δ' ἀκόμη ὅτι καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἡγουμένου, Θύρσος, εἶναι καὶ αὐτό, ὡς εἴδομεν (σ. 51) χριστιανικώτατον, ἤτοι τὸ τοῦ χριστιανοῦ μάρτυρος Θύρσου.

ΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ

α) Τὸ ἐσωτερικὸν πλαίσιον Οἱ περιλαμβάνοντες τὰς προσωποποιήσεις τῶν ποταμῶν καὶ τῶν μηνῶν τετράγωνοι (0.93 × 0.93 μ. μετὰ τοῦ πλαισίου) πίνακες, δέκα ἓξ τὸν ἀριθμὸν ἐν συνόλῳ καὶ εἰς δύο παραλλήλους στήλας τεταγμένοι, ἀφήνουσι μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ μεγάλου ἐξωτερικοῦ πλαισίου τοῦ quadratum populi ταινίας πλάτους 0.41 μ., αἵτινες διακοσμοῦνται διὰ διπλοῦ μαιάνδρου ἐκ πρασινομελαίνων ψηφίδων (παρένθ. πίν. Α καὶ εἰκ. 22, 23). Εἰς τὰ κενὰ τοῦ μαιάνδρου τούτου παρεμβάλλονται κανονικῶς μὲν μικρὰ τετράγωνα, ἐνίοτε δὲ καὶ μικρὰ ὀρθογώνια σχήματα ἀναλόγως τῆς ἐξοικονομήσεως τῶν διαστάσεων τοῦ σχεδίου τοῦ μαιάνδρου (εἰκ. 22, 23). Τὰ ἐν λόγῳ μικρὰ τετράγωνα ἢ ὀρθογώνια σχήματα πληροῦνται ἄλλοτε μὲν διὰ ζατρικιοειδοῦς κοσμήματος ἐξ ἐρυθρῶν καὶ λευκῶν τετραγωνιδίων (ἔγχρ. πίν. 1), ἄλλοτε δὲ διὰ χιαστὶ διατεταγμένων φύλλων (ἔγχρ. πίν. 1) καὶ ἄλλοτε δι' ἀντινώτων τριγώνων [1]. Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὁ μαίανδρος σῴζεται κυρίως ἐξ ὁλοκλήρου κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ quadratum populi, ἐνῷ ἔχει κατὰ μέγα μέρος καταστραφῇ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ, ἀκολουθῶν κατὰ τοῦτο καὶ τὴν τελείαν καταστροφὴν τῆς ἐν τῇ ἀψῖδι τοῦ ἱεροῦ παραστάσεως τῶν Καλῶν Καιρῶν. Ἀκριβῶς ὁμοία μεταξὺ τετραγώνων πινάκων διακόσμησις μετὰ παρεμβαλλομένων μαιάνδρων ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῶν γάμων τοῦ Ἀδμήτου εἰς Νεμαυσόν [2]. (Nîmes) τῆς Γαλλίας.

Ὁ μαίανδρος ἁπλοῦς ἢ διπλοῦς, ἐφηρμόσθη συχνότατα εἰς ψηφιδωτὰ κατά τε τοὺς κλασσικοὺς [3] καὶ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους [4] ἀκόμη δὲ καὶ

---

[1] Εἰς τὸ γενικὸν σχέδιον τοῦ παρενθέτου πίνακος Α πάντα τὰ παρεμβαλλόμενα εἰς τὸν μαίανδρον μικρὰ τετράγωνα ἐσχεδιάσθησαν ἐκ παραδρομῆς ὅλα ὡς περιέχοντα διασταυρούμενα φύλλα, ἐνῷ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν περιέχουσι ζατρικιοειδὲς ἢ ἄλλο σχέδιον.

[2] Daremberg-Saglio, ἐν λ. Musivum opus, σ. 2111, εἰκ. 5248.

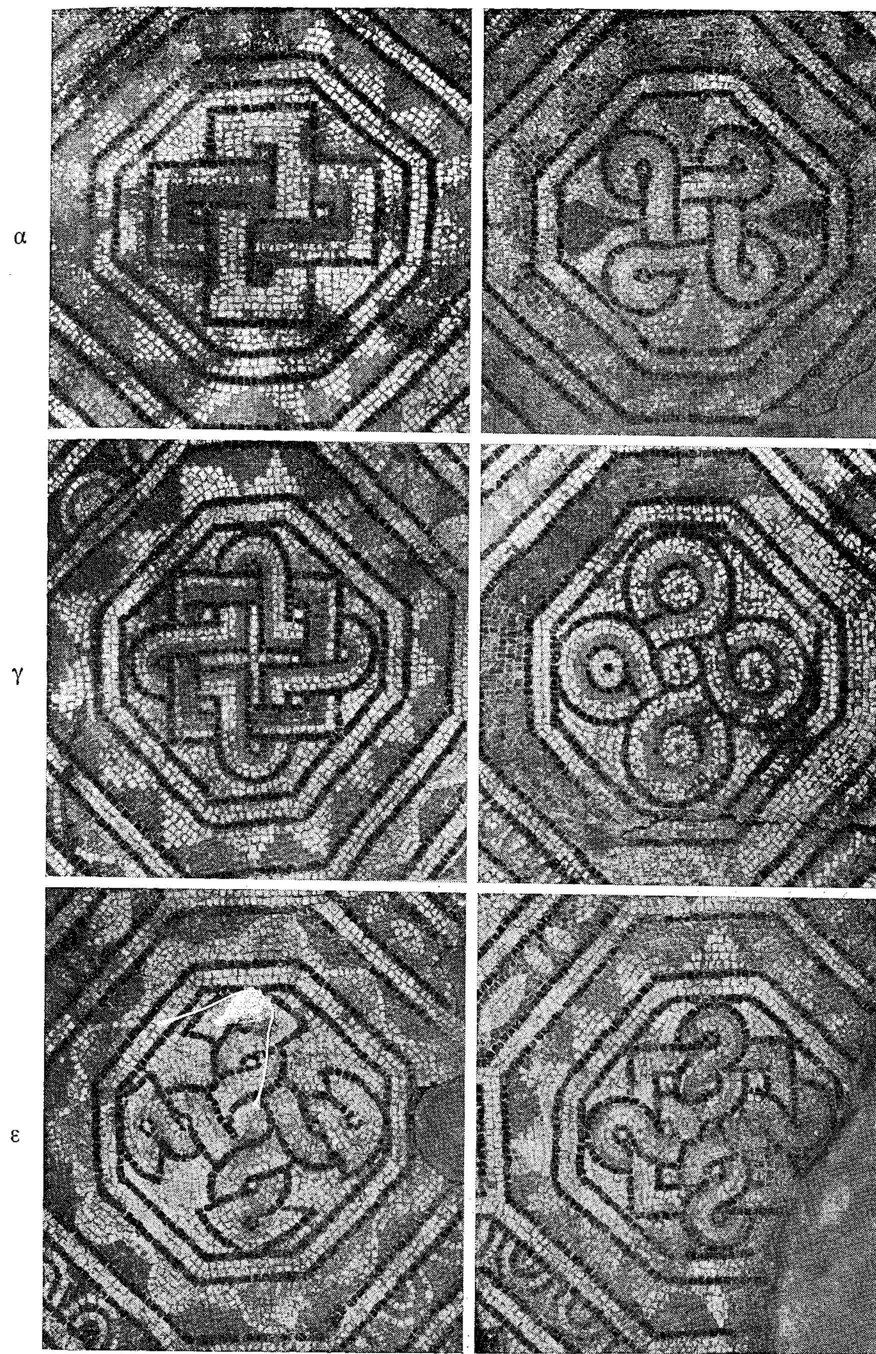
[3] Τὸ σχέδιον τοῦ διπλοῦ μαιάνδρου εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ καὶ εἰς τὸν Παρθενῶνα (ἐσωτερικὸς θρᾶνος) ἐφαρμοσθέν: G. Fougères, Le Parthénon, Paris 1910, πίν. 72, 74 καὶ M. Collignon, Le Parthénon, Paris 1912, πίν. 72, 74.

[4] Ψηφιδωτὸν εἰς Pit Meads Ἀγγλίας, La Mosaique Gréco-romaine, Paris 1965, exposé Smith, εἰκ. 13, 15. Ψηφιδωτὸν εἰς Lyon τοῦ 200 μ. Χ. (βλ. εἰκόνα του παρὰ H. Stern, Le Calendrier, εἰκ. 1, 9, 16, 17).

Εἰκ. 22 καὶ 23. Ψηφιδωτοὶ μαίανδροι μεταξὺ τῶν τετραγώνων διαχώρων.

Εἰκ. 24. Ὀκτάγωνα τοῦ πλαισίου καὶ τὰ ἐντὸς αὐτῶν διακοσμητικὰ σχέδια.

κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας [1], ὁπότε μάλιστα τὰ μεταξύ του παρεμβαλλόμενα μικρὰ τετράγωνα ἢ ὀρθογώνια σχήματα μεγεθύνονται ἢ ἐπιμηκύνονται τόσον, ὥστε νὰ περιλάβουν αὐτοτελῆ διακοσμητικὰ θέματα, ὡς π.χ. τετράφυλλα [2], ἀντωπὰ παγώνια [3] κλπ.

β) Τὸ ἐξωτερικὸν πλαίσιον. Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὸ ἐξωτερικὸν πλαίσιον. Τοῦτο ἔχον πλάτος 1.00 μ. περιβάλλει καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς τὴν ἐσωτερικὴν μετὰ μαιάνδρων διακόσμησιν διακοπτόμενον μόνον κατὰ τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ὑπὸ τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς (1.62 × 0.62 μ.) περὶ ἧς ἤδη ὡμιλήσαμεν. Τὸ πλαίσιον τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ δύο κατὰ τὸ πλάτος του σειρῶν ὀκταγώνων, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν εἶναι κανονικὰ ἀλλ' ἔχουσι τὰς μὲν τέσσαρας πλευράς των μεγάλας, τὰς δὲ ὑπολοίπους τέσσαρας μικροτέρας. Διὰ τῶν τεσσάρων τούτων μικρῶν πλευρῶν των συνάπτονται τὰ ὀκτάγωνα, τῇ βοηθείᾳ μικρῶν τετραγώνων, πρὸς τὰ γειτονικά των τῆς αὐτῆς καὶ τῆς παραλλήλου σειρᾶς. Ἡμίση ὀκτάγωνα σχηματίζονται ἐπίσης καὶ κατὰ τὰς παρυφὰς τοῦ πλαισίου. Τὰ ἀκέραια ὀκτάγωνα καὶ τῶν δύο σειρῶν ὑπολογίζονται ἐν συνόλῳ εἰς ὀγδοήκοντα, ἐκ τούτων ὅμως τὰ τριάκοντα καὶ ἓν ἔχουσι τελείως καταστραφῆ, ἄλλα δέ τινα σώζονται μόνον κατὰ τὸ ἥμισυ (παρένθ. πίν. Α').

Ἕκαστον ὀκτάγωνον φέρει ἐσωτερικῶς δεύτερον μικρότερον ὁμόλογον ὀκτάγωνον, οὕτω δὲ τὸ σύνολον φαίνεται μᾶλλον νὰ ἀπομιμῆται φατνωματικὴν ὀροφήν, ὡς ἀποδεικνύει καὶ ἡ μεταξὺ τῶν δύο (ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ ὀκταγώνου) διακόσμησις, ἀποτελουμένη ἀπὸ τόν, παρηλλαγμένον βεβαίως, κλασσικὸν κανόνα τῶν ᾠῶν (εἰκ. 25ε, 26α, β καὶ παρένθ. πίν. Α' πολλαχοῦ), οἷος ἐτίθετο καὶ εἰς τὰ πλαστικὰ φατνώματα τῶν ρωμαϊκῶν κτηρίων (θριαμβευτικῶν τόξων, θερμῶν, ναῶν καὶ ἀλλαχοῦ [4]), ἐνίοτε δὲ καὶ ἀπὸ ἀστράγαλον (εἰκ. παρ. πίν. Α', παρὰ τὸ πρὸς Β. παιδάριον, 25ζ, 26γ) ὡς εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Μαξεντίου κλπ.

Τὸ ἐσώτερον ὀκτάγωνον διακοσμεῖται ποικιλοτρόπως, διὰ στοιχείων τῆς θαλασσίας πανίδος (ἰχθύων, μαλακίων, ὀστρακοδέρμων κλπ.) ἐναλασσομένων πρὸς γεωμετρικὰ διακοσμητικὰ σχέδια μεγάλης ποικιλίας (εἰκ. 24, 25, 26) ὡς π.χ. διαφόρων εἰδῶν κόμβων Σολομῶντος, ἁπλῶν (εἰκ. 24α, β) ἢ συνθέτων (εἰκ. 24γ, δ), ἑξαφύλλων (εἰκ. 26δ) ἢ πολυφύλλων (εἰκ. 26β) ροδά-

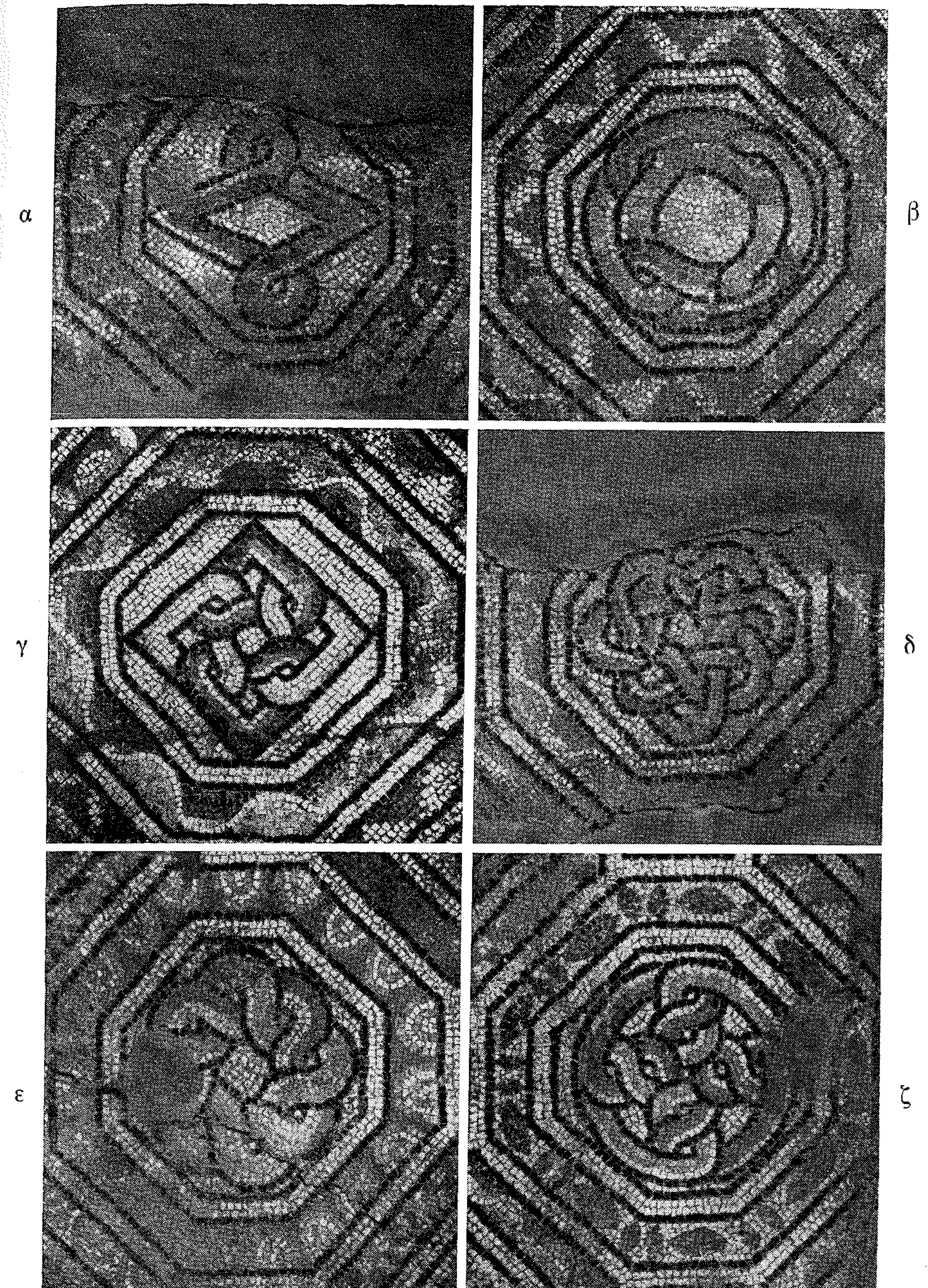
---

[1] Ἁπλοῦς: εἰς τὴν βασιλικὴν Α' Ἀμφιπόλεως (Ε. Στίκας, ΠΑΕ 1970, πίν. 68) καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Ἀφεντέλλη (Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτίον 12, 1929, πίν. III. Διπλοῦς: Βασιλικὴ Ἀφεντέλλη (Ἀ. Ὀρλάνδος, ἔ. ἀ. πίν. II).

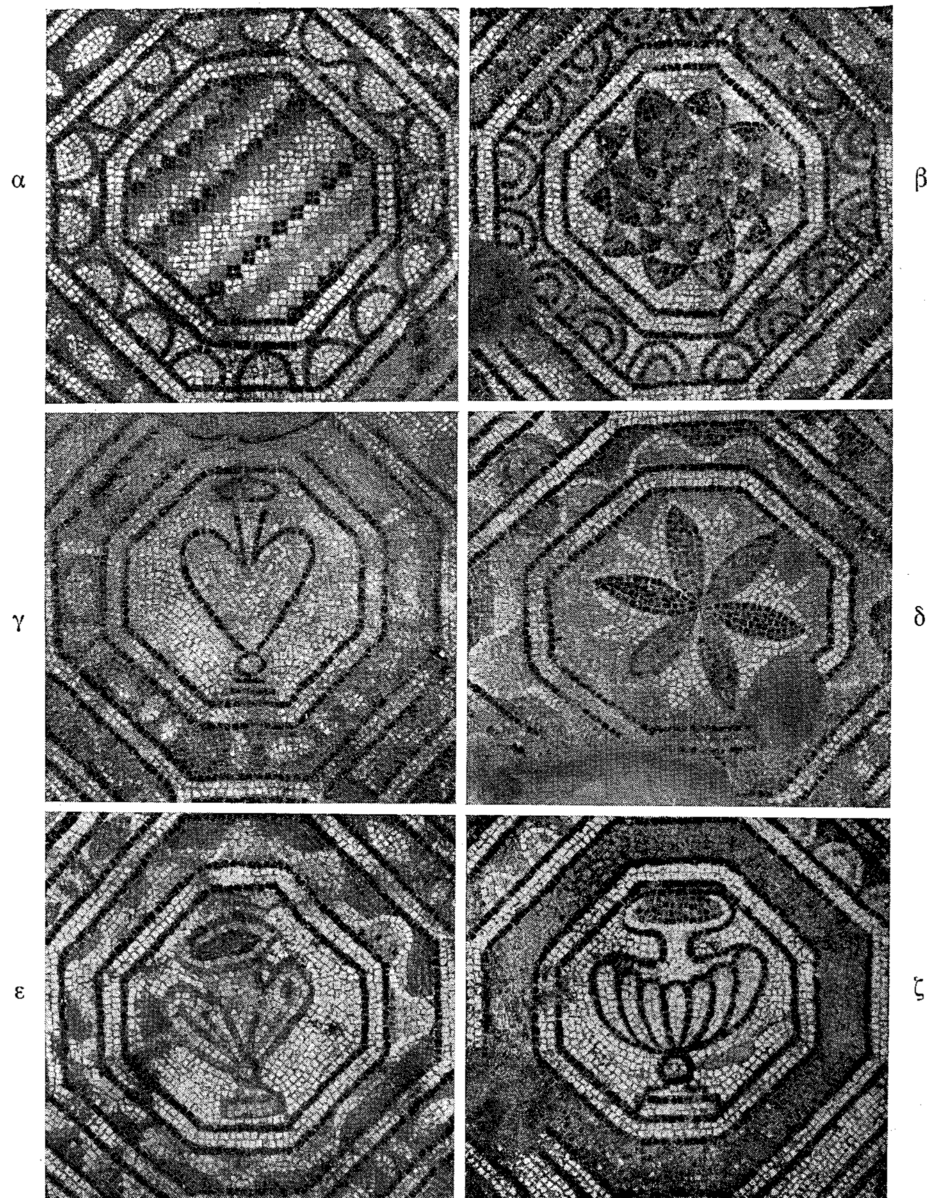
[2] Βασιλικὴ Ἀφεντέλλη (Ἀ. Ὀρλάνδος, ἔ. ἀ. πίν. III καὶ σ. 63, εἰκ. 70).

[3] Βασιλικὴ Ἐρεσοῦ (Ἀ. Ὀρλάνδος, ἔ. ἀ. πίν. II).

[4] J. Durm, Die Baukunst der Etrusker u. Römer, Stuttgart 1905, σ. 257 εἰκ. 276 (Θέρμαι, Καρακάλλα), σ. 256 εἰκ. 278 (βασιλικὴ Μαξεντίου).

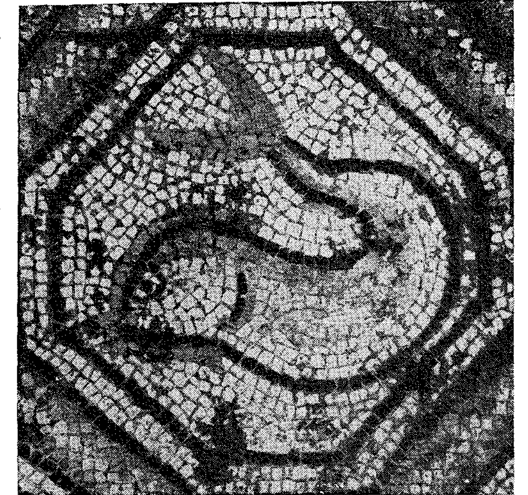
Εἰκ. 25. Ὀκτάγωνα τοῦ πλαισίου καὶ τὰ ἐντὸς αὐτῶν διακοσμητικὰ θέματα.

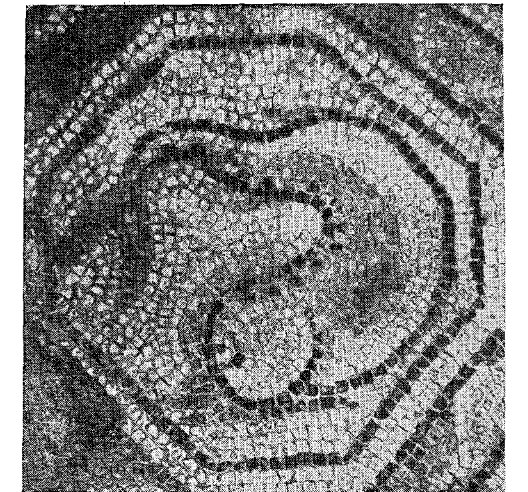

Εἰκ. 26. Ὀκτάγωνα τοῦ πλαισίου καὶ τὰ ἐντὸς αὐτῶν διακοσμητικὰ θέματα.

κων, ποτηρίων Μεταλήψεως (εἰκ. 26ε, ζ), φύλλων (;) (εἰκ. 26γ), πλαγίων ζατρικιοειδῶν (εἰκ. 26α) καὶ ποικίλων ἄλλων πλεγμάτων σταυρομόρφων (εἰκ. 24ε) ἢ ἐν συνδυασμῷ πρὸς ρομβοειδῆ, τετράγωνα ἢ κυκλικὰ θέματα, συμφώνως πρὸς τὰ ὑπὸ τῶν εἰκόνων 24 καὶ 25 παρεχόμενα σχέδια.

Ἡ ἐντὸς τῶν ὀκταγώνων θαλασσία πανὶς περιλαμβάνει τὰς ἑξῆς κατηγορίας: ἰχθῦς, μαλάκια, κεφαλόποδα, μαλακόστρακα καὶ ἐχινόδερμα. Ἐκ τῶν ἰχθύων, οἵτινες εἶναι καὶ οἱ πολυαριθμότεροι, κατέστη δυνατὸν νὰ διακριθῶσι, τῇ βοηθείᾳ ἐμπειρογνωμόνων[1] καὶ σχετικῶν βιβλίων, τὰ ἑξῆς εἴδη, ἀναγραφόμενα κατ' ἀλφαβητικὴν σειράν:

Εἰκ. 27. Δύο ἀπὸ τοὺς δελφίνας.

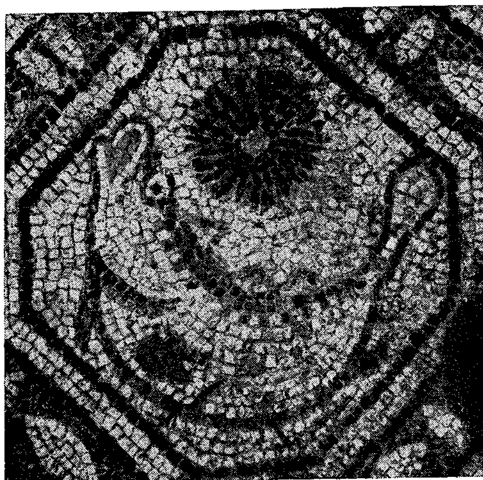
1) Γ ό γ γ ρ ο ς (κοινῶς μουγγρὶ) (ἔγχρ. πίν. 13γ καὶ παρένθ. πίν. Α', νοτία στήλη, 3ον ὀκτάγωνον ἐκ τῶν ἄνω). Πρόκειται περὶ ἄποδος ὀφιομόρφου ἰχθύος, μεγάλου μήκους, καταλήγοντος εἰς ὀξύληκτον πτερύγιον. Ἡ ράχις του εἶναι καφέχρους, ἡ δὲ κοιλία ἀνοικτοτέρου χρώματος. Ἡ κατασκευὴ καὶ ἡ ἐμφάνισις τοῦ σώματός του ὑπενθυμίζει τὸν ἔγχελυν. Ἀπαντᾷ συνήθως εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας. Παράστασις γόγγρου εἰς ψηφιδωτὸν δάπεδον ἀπαντᾷ δὶς καὶ εἰς Zliten τῆς Β. Ἀφρικῆς[2].

2) Δ ε λ φ ὶ ς ἢ δ ε λ φ ὶ ν (ἔγχρ. πίν. 13α, εἰκ. 27, ἐπὶ τοῦ παρενθέτου πίνακος Α' εἰκονίζεται ἐπανει-

[1] Ἰδιαιτέρως εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴν κ. Βενέτην Σ. Κουγέαν, τοῦ Μπενακείου Φυτοπαθολογικοῦ Ἰνστιτούτου Κηφισιᾶς, διὰ τὴν εὐγενῆ συνδρομήν του εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ εἴδους τῶν ἰχθύων.

[2] S. A u r i g e m m a, I mosaici di Zliten, α) εἰκ. 68, σ. 118, εἰκ. 70 c, β) εἰκ. 80 Ea, 83.

λημμένως). Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται περὶ δελφίνος δεδομένου, ὅτι εἰς ὅλα τὰ παραδείγματα ἡ κεφαλὴ καταλήγει εἰς ἐπίμηκες ἐν εἴδει ράμφους ρύγχος (εἰκ. 27). Ὁ χρωματισμὸς τῶν πτερυγίων καὶ τῆς ράχεως εἶναι φαιομέλας ἢ πρασινομέλας, ἡ δὲ κοιλία ἔχει ἀνοικτὸν πορτοκαλιόχρουν χρῶμα. Τὸ σῶμα ἔχει ἐν γένει μορφὴν ἀτρακτοειδῆ καταλῆγον εἰς τὴν χαρακτηριστικὴν διχαλωτὴν οὐράν. Ὁ ψηφωτὴς ἵνα προσδώσῃ μεγαλυτέραν ποικιλίαν εἰς τὴν εἰκόνα του ἐχρωμάτισεν ἐρυθρὰ τὸ ρύγχος, τὰ πτερύγια καὶ τὴν οὐράν, ἐνῷ ταῦτα δὲν εἶναι εἰς τὴν πραγματικότητα τοιαῦτα. Ὁ δελφὶς ἦτο λίαν ἀγαπητὴ παράστασις τῶν παλαιοχριστιανῶν ψηφωτῶν εἰς δάπεδα τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου αἰ. τῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου[1], τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον εἶχε καταντήσει τὸ σύμβολον τοῦ Βυζαντίου.

Εἰκ. 28. Κάτω: Κρηνίλαβρος (κ. χειλοῦ) καὶ ἄνω Ἐχῖνος.

3) Κρηνίλαβρος ὁ στικτὸς (crenilabrus) (κοινῶς χειλοῦ ἢ χειλοῦσα) (εἰκ. 28 καὶ 29, παρένθ. πίν. Α΄ βόρειος στήλη, 2α σειρά). Ὁ ἰχθὺς ἀναγνωρίζεται ἐκ τῶν παχέων καὶ προτεταμένων χειλέων του. Ἀνήκει εἰς τὴν αὐτὴν καὶ ὁ λάβραξ (κ. λαβράκι) οἰκογένειαν τῶν λαβριδῶν (labridae). Τὰ εἴδη του, κοινότατα εἰς τὴν Μεσόγειον, εἶναι πολλὰ καὶ πολύχρωμα. Ἡ κεφαλή του εἶναι ἰσχυρὰ καὶ τὸ οὐραῖον ἀπεστρογγυλωμένον. Φέρει ἐνίοτε στίγματα, ὅθεν καὶ ὡς στικτὸς χαρακτηρίζεται. Κρηνίλαβρος εἰκονίζεται καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ Zliten τῆς Β. Ἀφρικῆς[2].

4) Ὀρφὸς (κ. ροφὸς) (εἰκ. 30) (epinephelus). Ἰχθὺς τῆς οἰκογενείας τῶν περκιδῶν. Κύρια χαρακτηριστικά του εἶναι: τὸ σχῆμα τῆς κεφαλῆς καὶ τῆς οὐρᾶς. Εἶναι ἰχθὺς ἀκανθοπτερύγιος ἀναφερόμενος ὑπό τε τοῦ Ἀριστοτέλους (περὶ τὰ Ζῷα ἱστορίαι 8.2, 24· 8.13, 3) καὶ τοῦ Ἀριστοφάνους (Σφῆκες 493). Ὁ Βελλώνιος ὀρθῶς τὸν ἀποκαλεῖ πετρόψαρο, λόγῳ τῶν συνήθων τόπων διαμονῆς του, εἰς πετρώδη μέρη.

1 Ἀναφέρω προχείρως τὰ ψηφιδωτά: Κλαυσείου (Μ. Χατζηδάκης ΠΑΕ 1959 πίν. 53α), Ἀμφιπόλεως (βασιλικὴ Γ΄) Ε. Στίκας, (τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1971, σ. 48 εἰκ. 54) Vadi ez Zgaia τῆς Β. Ἀφρικῆς (L. Foucher, La Mosaïque Gréco-Romaine, σ. 141).

2 S. Aurigemma, I mosaici di Zliten, εἰκ. 67, σ. 118, εἰκ. 69α.

5) Συναγρὶς ἡ κοινὴ (κοινῶς συναγρίδα, dentax) (εἰκ. 31). Ἰχθὺς ἀκανθοπτερύγιος. Ἔχει χρῶμα ὑποκύανον, ἀρχυρόχρουν μετ' ἀκανονίστων μελανῶν κηλίδων. Ἀναφέρεται ἤδη ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους (περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι Β΄, 13). Τὸ κρέας της εὐγευστότατον. Ἀνήκει εἰς τὴν ἰδίαν οἰκογένειαν μὲ τὸν φάγρον.

Εἰκ. 29. Κάτω: Κρηνίλαβρος (κ. χειλοῦ) καὶ ἄνω θράψαλον.

6) Φάγρος (κοινῶς φαγγρί) (εἰκ. 32). Εἶναι ἀκανθόπτερον. Ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους (περὶ τὰ Ζῷα ἱστορίαι 8.13, 3· 19, 5) ὡς φάγρος. Τὸ κρέας του θεωρεῖται ἀνώτερον καὶ τοῦ τῆς συναγρίδος.

7) Χρύσοφρυς ὁ ἐπίχρυσος (κοινῶς τσιπούρα) (εἰκ. 33). Εἶναι καὶ αὐτὸς ἀκανθοπτερύγιος, συχνότατος ἐν Μεσογείῳ. Κυανωπὸς κατὰ τὰ νῶτα καὶ ἀργυρόχρους κατὰ τὴν κοιλίαν. Ἐπειδὴ παρουσιάζει ποιάν τινα ὁμοιότητα καὶ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ πρὸς τὸν ἐρυθρῖνον (κοινῶς λυθρίνι) δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ ὡς τοιοῦτος.

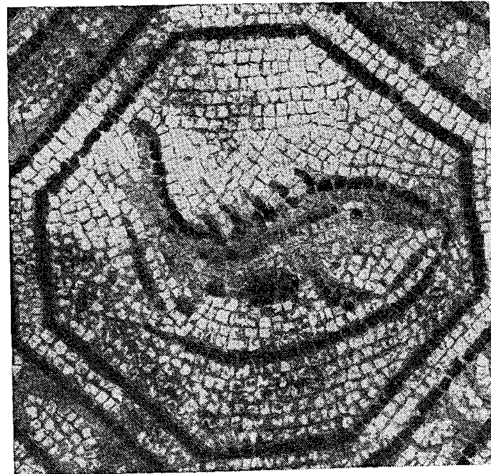

Εἰκ. 30. Ὀρφὸς (κ. ροφός).

Β΄. Μαλάκια κεφαλόποδα:

1) Ὀκτάπους ὁ κοινὸς (κοινῶς χταπόδι) (ἔγχρ. πίν. 13δ, παρένθ. πίν. Α΄, νοτία στήλη, ἐσωτερικὴ γραμμή). Τὸ συνηθέστατον τοῦτο καὶ παρ' ἡμῖν κεφαλόποδον — ὁ πολύπους τοῦ Ἀριστοτέλους — ἀπαντῶν εἰς ὅλας τὰς ἀκτὰς τῆς Μεσογείου, ἔχει τὸ σῶμα σφαιροειδὲς καὶ τοὺς ὀκτὼ πλοκάμους ἢ βραχίονάς του ἑλικοειδῶς ἐξελισσομένους. Εἶναι ἐρυθρόφαιος ἕως τεφρόλευκος. Ξηραινόμενος ἀποτελεῖ γευστικὴν καὶ δυναμωτικὴν τροφήν, ἰδίᾳ τῶν πτωχοτέρων τάξεων, δι' ὃ καὶ συνήθως ἀπεικονί-

ζεται ἐπὶ ψηφιδωτῶν δαπέδων, ὡς π.χ. τῆς βασιλικῆς Α΄ τῆς παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Στρυμόνος Ἀμφιπόλεως [1].

2) Σηπία ἡ κοινὴ (κοινῶς σουπιὰ) (εἰκ. 33 ἄνω, ὁμοῦ μετὰ τοῦ χρυσόφρυος). Ἄλλο κεφαλόποδον μαλάκιον, συνηθέστατον εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας. Ἔχει τὸ σῶμα ᾠοειδές, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐξέρχονται μακροὶ ἑλικοειδεῖς πλόκαμοι. Τὸ χρῶμά της εἶναι ἄνω ὑπέρυθρον, ἡ δὲ κοιλία λευκή. Ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸ ἀγαπητὸν θέμα ἀπεικονίσεως εἰς παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα, ὡς π.χ. τῆς Νικοπόλεως [2], τῆς Ἀμφιπόλεως [3] κλπ.

Εἰκ. 31. Συναγρίς.

3) Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν κεφαλοπόδων μαλακίων ὑπάγεται ἐπίσης καὶ τὸ ἐν εἰκόνι 29 (ὁμοῦ μετὰ τοῦ κρηνιλάβρου) εἰκονιζόμενον εἶδος τευθίδος (καλαμαρίου), τὸ ὑπὸ τῶν εἰδικῶν ὀνομαζόμενον θράψαλον. Τὸ θράψαλον διακρίνεται τῆς τευθίδος (καλαμάρι) κατὰ τοῦτο, ὅτι ἔχει δύο τῶν πλοκάμων του πολὺ μακροτέρους τῶν ἄλλων, τοῦθ᾽ ὅπερ δὲν συμβαίνει εἰς τὸ καλαμάρι. Χαρακτηριστικόν του ἐπίσης ἀποτελοῦσι τὰ πολὺ βραχέα ὀπίσθια πτερύγια. Τὸ χρῶμά του εἶναι ὠχρόν, σαρκόχουν ἕως λευκοκίτρινον.

Γ΄. Ἐκ τῶν μαλακοστράκων ἀναφέρομεν τὸν πάγουρον (κοινῶς κριτσίνι ἢ ποδαρᾶτο) (ἔγχρ. πίν. 13β καὶ εἰκ. 34, παρένθ. πίν. Α, βορεία στήλη ἐσωτερικῶς). Οἱ πάγουροι, εἶδος καρκίνου, εἰσδύουν πάντοτε εἰς κενὰ ὄστρακα πρὸς προστασίαν τῆς μαλακῆς των κοιλίας. Ἐν τοιοῦτον ἀκριβῶς ὄστρακον, σχήματος θαλασσίου κοχλίου, εἶναι προσηρτημένον εἰς τὴν οὐρὰν τοῦ ἡμετέρου παγούρου καὶ εὐδιάκριτον ἐπὶ τῶν εἰκόνων (πίν. 13β καὶ εἰκ. 34). Τὸ χρῶμά του εἶναι κόκκινον ὡς τὸ τοῦ ἀστακοῦ. Πάγουρος εἰκονίσθη καὶ εἰς ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ Zliten τῆς Β. Ἀφρικῆς [4].

[1] Ε. Στίκας, ΠΑΕ 1970, καὶ εἰς Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1970 σ. 35 εἰκ. 32, σ. 36 εἰκ. 34.

[2] Βασιλικὴ Α΄ (διαμέρισμα Ω), Ἀλ. Φιλαδελφεύς, Ἀρχ. Ἐφημ. 1917 σ. 62 καὶ εἰκ. 15 καὶ 16.

[3] Βασιλικὴ Α΄, Ε. Στίκας, ΠΑΕ 1970 καὶ Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1970, σ. 34, εἰκ. 30 καὶ 31.

[4] S. Aurigemma, I mosaici di Zliten, Roma (ἄ. χρ.), εἰκ. 67, σ. 118, εἰκ. 69 l.

Τελευταῖον θὰ ἀναφέρωμεν τὸν συχνότατα ἐν Μεσογείῳ ἀπαντῶντα ἐχινόδερμον, μέλανα ἐχῖνον (κοινῶς ἀχινὸν) μὲ τὰς ἀκανθώδεις ἀκτῖνας του ἐξερχομένας ἀπὸ τῶν θηλῶν τοῦ σφαιροειδοῦς κελύφους του. Εἰκονίζεται ὁμοῦ μετὰ τοῦ κρηνιλάβρου (κοινῶς χειλοῦ) (εἰκ. 28, παρένθ. πίν. Α΄, εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ πλαισίου, ἐσωτερικῶς). Ἐχῖνος παρίσταται καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ Zliten [1] τῆς Β. Ἀφρικῆς.

Συνοψίζοντες τὰ περὶ τῶν ἰχθύων προσθέτομεν ἀκόμη καὶ τὰ ἑξῆς: Οἱ ἰχθῦς καὶ τὰ ἄλλα θαλάσσια ζῶα δὲν εἰκονίζονται ἐνταῦθα μὲ ἀπόλυτον ἀκρίβειαν, ὁ προσδιορισμὸς ὅμως ἑκάστου ἐξ αὐτῶν κατέστη δυνατὸς ἀπὸ μερικὰ πολὺ ἔντονα χαρακτηριστικά των, τὰ ὁποῖα ἰδιαιτέρως τονίζονται εἰς τὰ ψηφιδωτά. Ἀκρίβεια τῆς ἀποδόσεως ὑπάρχει κυρίως εἰς τὸ σχέδιον καὶ τὰς ἰριδώσεις, αἵτινες δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ζωντανοῦ ἰχθύος κινουμένου ἐντὸς τοῦ ὕδατος· δὲν ὑπάρχει ὅμως πάντοτε καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ χρώματος. Οὕτω π.χ. ὁ γόγγρος ἢ μύραινα τοῦ ἔγχρ. πίν. 13γ, ὁ πάγουρος (πίν. 13β), ὁ ὀκτάπους (πίν. 13δ) κλπ. ἀπεδόθησαν ὑπὸ τοῦ ψηφωτοῦ ὄχι μὲ τὸ σύνηθες χρῶμά των, ἀλλὰ μὲ τὸ κόκκινον ἐκεῖνο χρῶμα, τὸ ὁποῖον παρουσιάζουν ὅταν βρασθοῦν, τοῦθ᾽ ὅπερ παρετηρήθη ὅτι συμβαίνει καὶ εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἀντιοχείας [2]. Μία ἄλλη ἀκόμη παρατήρησις ἀφορᾷ τοὺς δελφῖνας, τῶν ὁποίων τὸ ῥύγχος, ἡ οὐρὰ καὶ τὰ πτερύγια εἰκονίσθησαν ἐρυθρά, χάριν ἐμφάσεως ἢ ποικιλίας βεβαίως, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συμβαίνει καὶ εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς παραστάσεις δελφίνων, ὡς π.χ. τῆς Δήλου [3].

Εἰκ. 32. Φάγρος (φαγγρί).

Τὰ ζωικὰ θαλάσσια θέματα ὑπῆρξαν λίαν ἀγαπητά, προτιμώμενα ὑπὲρ πάντα τὰ ἄλλα εἴς τε τὰ ρωμαϊκὰ καὶ τὰ παλαιοχριστιανικὰ δάπεδα μάλι-

[1] Aurigemma, ἔ. ἀ. εἰκ. 80 Cd, 82.

[2] Βλ. D. Levi, Antioch Mosaic Pavements I, σ. 39.

[3] M. Bulard, Peintures murales et mosaiques de Délos, Monuments et Mémoires Piot τόμ. XIV, 1907, πίν. XIII.

στα δὲ τῶν παραλίων πόλεων τῆς Ἑλλάδος [1], τῆς Ἰταλίας [2] καὶ τῆς Β. Ἀφρικῆς [3]. Οἱ ψηφωταὶ εἶχον τὰ σχέδια τῶν θεμάτων εἰς τετράδια μετεκινοῦντο δὲ καλούμενοι καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ἔνθα καὶ τὰ ἐφήρμοζον. Οὕτω βλέπομεν ἰχθῦς νὰ εἰκονίζωνται ἐπὶ δαπέδων καὶ μὴ παραλίων πόλεων, ὡς π. χ. τοῦ Κλαυσείου τῆς Εὐρυτανίας [4], τῶν Δελφῶν [5] καὶ τὰ ἡμέτερα τῆς Τεγέας. Θέματα τῆς θαλασσίας πανίδος ἐφηρμόζοντο ἰδιαιτέρως εἰς δάπεδα οἰκοδομημάτων σχέσιν ἐχόντων πρὸς τὸ ὕδωρ, ὡς π. χ. λουτρῶν, νυμφαίων καὶ δεξαμενῶν, ἔνθα τὰ ψηφιδωτὰ ὑδρόβια ζῶα μὲ τὰς ποικίλας ἀποχρώσεις τῶν ψηφίδων των ἀπέκτων, τῇ συνεργασίᾳ καὶ τοῦ ὕδατος, πολλὴν ζωντάνιαν καὶ κίνησιν. Εἰς τὸ ἡμέτερον ψηφιδωτὸν τὰ θαλάσσια αὐτὰ ζῶα δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἀντιπροσωπεύουν καὶ τὸν ὠκεανόν, τὸν μέγαν

Εἰκ. 33. Κάτω: Χρύσοφρυς (κ. τσιπούρα) καὶ ἄνω: σηπία.

---

[1] Λίμνη Εὐβοίας (Μ. Χατζηδάκης, ΠΑΕ 1958, πίν. 50β καὶ 1959 πίν. 53α καὶ 54β), Ἄργος, βασιλικὴ Παλαιοπύργων (Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Ἀρχ. Δελτ. 19, 1964, Β΄ σ. 126, πίν. 124β, γ, δ), βασιλικὴ Δ΄ Φθιωτίδων Θηβῶν (Γ. Σωτηρίου, ΠΑΕ 1935 εἰκ. 2-3 καὶ 1936 εἰκ. 3, 5-8), βασ. Κεφάλου (Χ. Μπάρλα, ΠΑΕ 1967, σ. 28-32), Κέρκυρα (Β. Καλλιπολίτης, ΠΑΕ 1956, σ. 158-163 καὶ 1957, σ. 79-84), βασιλικὴ Α΄ Ἀμφιπόλεως (Ε. Στίκας, ΠΑΕ 1967, σ. 82-88, πίν. 63-66α), βασιλικὴ Γ΄ Ἀμφιπόλεως (Ε. Στίκας, ΠΑΕ 1966, σ. 39, πίν. 20-22α), Καστρὶ Χερσονήσου Κρήτης (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΠΑΕ 1959, πίν. 176β) κλπ.

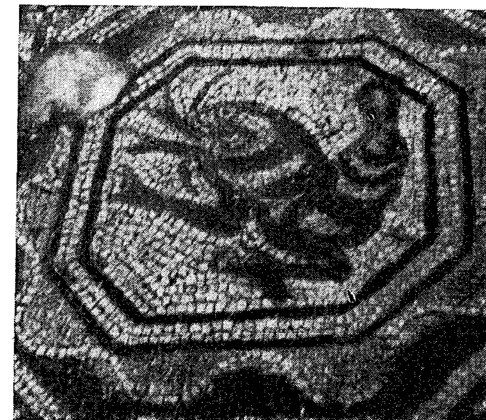
[2] Ἀκυληία (G. C. Menis, I mosaici cristiani di Aquileia, Roma, ἄν. χρον., πίν. 15, 50, 51, 53), Σικελία (G. V. Gentili, La Villa Erculia di Piazza Armerina, Roma 1965 (;), πίν. XXXIX, καὶ LI).

[3] Ψηφιδωτὸν δάπεδον εἰς Zliten (= Dar Bur Ammera) (S. Aurigemma, I mosaici di Zliten, εἰκ. 42, 43, 63, 79, 81-85). Βλ. ἐπίσης ψηφιδωτὸν Καρχηδόνος (G. Ville, Inventaire des Mosaïques d'Afrique II, σ. 226, no 671), ψηφιδωτὸν εἰς Medeina (αὐτόθι II, σ. 190, ἀρ. 576), ψηφιδωτὸν εἰς Vadi ez Zgaia Β. Ἀφρικῆς (L. Foucher, ἐν La Mosaique Gréco-Romaine, σ. 141, εἰκ. 23).

[4] Μ. Χατζηδάκης, ΠΑΕ 1958, σ. 58-63, πίν. 47, 49, 50β, 1959, σ. 34-36, πίν. 33-35, 36α, γ.

[5] Ψηφιδωτὸν δάπεδον ἔμπροσθεν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (Π. Λαζαρίδης, Ἀρχ. Δελτ. 16, 1960, σ. 167, πίν. 149α, δ, 150).

ἐκεῖνον ποταμόν, ὅστις, ἤδη ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων [1], ἐθεωρεῖτο ὡς περικυκλώνων τὴν Γῆν καθ' ὅλας τὰς πλευράς της, ἡ ἰδέα δ' αὕτη ἐπέζησε καὶ καθ' ὅλην τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα, ὁπότε ἡ γῆ ἐθεωρεῖτο ὡς ἐπίπεδος δίσκος [2]. Οἱ Ρωμαῖοι ἐπίσης παρεδέχοντο ὄχι μόνον ἐπίπεδον τὴν Γῆν ἀλλὰ καὶ τὸν Ὠκεανὸν περιβάλλοντα αὐτὴν καθ' ὅλας τὰς πλευράς [3], ἡ αὐτὴ δ' ἄποψις ἐγένετο δεκτὴ καὶ ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς συγγραφεῖς [4]. Ἰδιαιτέρως μάλιστα Κοσμᾶς ὁ Ἰνδικοπλεύστης (μέσα 6ου αἰ.) παρέχει εἰς τοὺς διασωθέντας κώδικάς του [5] γραφικὴν παράστασιν τῆς Οἰκουμένης Γῆς, περιβρεχομένης ὑπὸ τοῦ ὀρθογωνίου σχήματος Ὠκεανοῦ, ὡς δηλοῖ καὶ σχετικὴ ἐπιγραφὴ λέγουσα: *τὴν γῆν ἅπασαν ὠκεανὸς κυκλῶν* [6].

Εἰκ. 34. Πάγουρος (κ. κριτσίνι).

Πλὴν ὅμως τοῦ Κοσμᾶ ἔχομεν καὶ παράστασιν τοῦ Ὠκεανοῦ πλήρους ἰχθύων περιβάλλοντος τὸ διὰ ψηφιδωτοῦ διακοσμούμενον δάπεδον τοῦ παστοφορίου τῆς βασιλικῆς Α΄ τῆς Νικοπόλεως [7], τὸ ὁποῖον δι' ἐπιγραφῆς ρητῶς χαρακτηρίζεται ὡς εἰκονίζον *Ὠκεανὸν περίφαντον* πλήρη ἰχθύων, *Γαῖαν μέσσον ἔχοντα* [8]. Εἰς τὴν ἡμετέραν περίπτωσιν ὡς ἐπίπεδος Γῆ πρέπει νὰ νοηθῇ τὸ περιλαμβάνον τὰς προτομὰς ποταμῶν καὶ μηνῶν ὀρθογώ-

---

[1] Pauly-Wissowa, Real-Encycl. XVII, στ. 2308 κ.ἑ. ἐν λ. Okeanos.

[2] Roscher, Lexikon der Mythologie VI, στ. 455.

[3] R.E., ἔ.ἀ. στ. 2336-2338.

[4] Εὐσέβιος, (Migne, Ε.Π. τόμ. 20, στ. 1344c). Rosius, Ἱστορία I 2 (Migne, Λ.Π. 31, στ. 672).

[5] Laurent. φ. 93r καὶ Cod. Sinaiticus φ. 67r.

[6] Βλ. εἰκόνα του παρὰ W. Wolska, La topographie chrétienne de Cosmas Indicopleustès, Paris 1962, σ. 300, εἰκ. 22.

[7] Ἀλ. Φιλαδελφεύς, Ἀρχ. Ἐφημ. 1916, σ. 67.

[8] Τὴν γαῖαν ταύτην, ἀτόπως ὡς σφαῖραν καὶ οὐχὶ ὡς δίσκον χαρακτηρισθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Στ. Πελεκανίδη (Zeitschrift für Kirchengeschichte 59, 1940, σ. 114-124), ἤλεγξεν ἤδη ὁ E. Weigand ἐν BZ 40, 1940, σ. 543.

νιον, τὸ quadratum populi, τὸ δὲ πλαίσιον ὡς Ὠκεανὸς πλήρης ποικίλης ὑδροβίου πανίδος [1].

ΤΟ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΝ

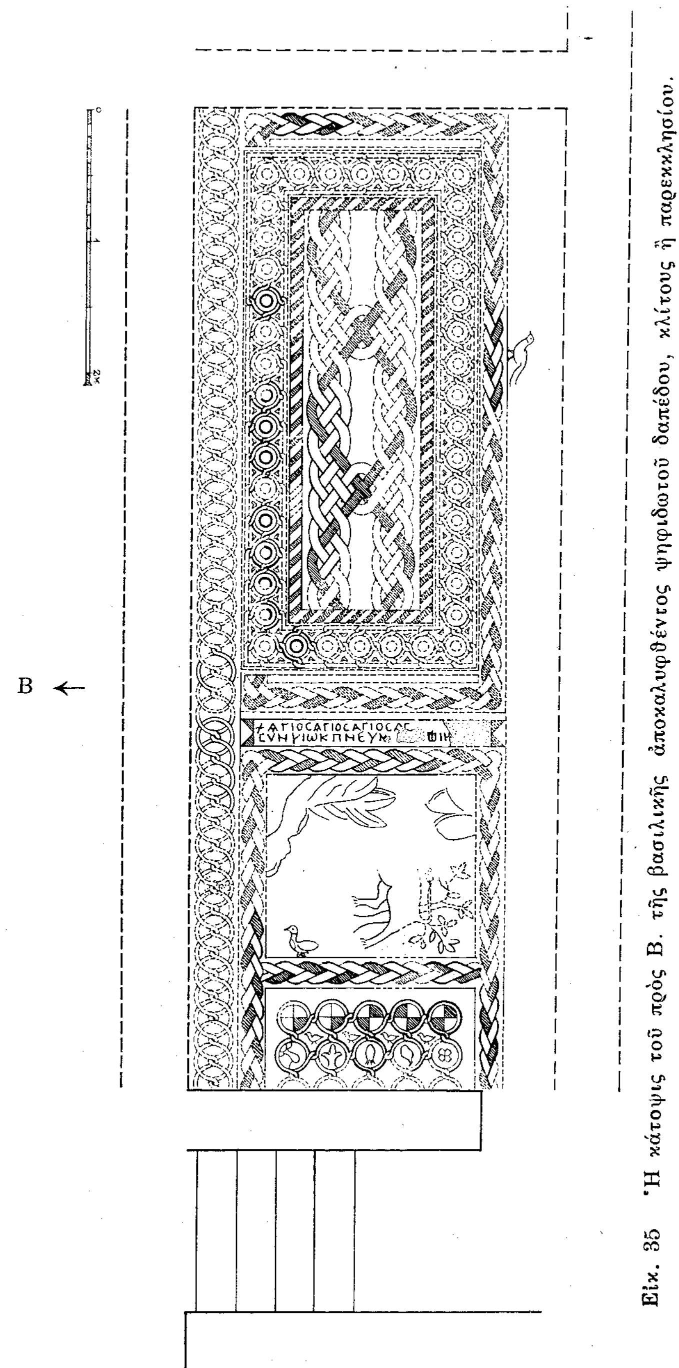
Τὰ ἀνωτέρω περιγραφέντα ψηφιδωτὰ διατρέχοντα κίνδυνον τελείας διαλύσεως καὶ καταστροφῆς ἐλήφθη πρόνοια ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας νὰ στερεωθῶσι καὶ συντηρηθῶσιν. Πρὸς τοῦτο ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀνετέθη εἰς τὸν εἰδικὸν στερεωτὴν ψηφιδωτῶν ζωγράφον v. Peschke ἡ συντήρησις αὐτῶν, ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ Ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἀνέλαβε, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τὴν κατασκευὴν στεγάστρου ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος μετὰ δικλινοῦς στέγης κατὰ σχέδιον τοῦ Ἐπιθεωρητοῦ Ἀρχιτέκτονος τῆς Ἀναστηλώσεως κ. Ε. Στίκα [2]. Τὸ στέγαστρον τοῦτο ἐφωδιασμένον εἰς τὰ ἄνω του μέρη διὰ μεγάλων ὑαλοφράκτων ἀνοιγμάτων (εἰκ. 13) κατεσκευάσθη μὲ διαστάσεις κατά τι μεγαλυτέρας (15 × 7.60 μ.) τῶν τοῦ μέσου κλίτους, μὴ περιληφθείσης ὅμως ἐν αὐτῷ καὶ τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ, τῆς ὁποίας τὰ ψηφιδωτὰ ἦσαν, ὡς εἴπομεν (σ. 24), τελείως κατεστραμμένα.

Λόγῳ τῆς θέσεως τῶν ψηφιδωτῶν ἐν σχέσει πρὸς τὴν ρυμοτομικὴν διαρρύθμισιν τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου, ἡ θύρα εἰσόδου τοῦ στεγάστρου (ἀνοίγματος 1.78 μ.) κατεσκευάσθη εἰς τὸ μέσον τῆς βορείου πλευρᾶς του, οὕτως ὥστε νὰ ἀντιστοιχῇ πρὸς ἕνα τῶν δρόμων τοῦ ἀγροκηπίου (βλ. εἰκ. 7) χάριν εὐκολωτέρας ἐπισκέψεως τῶν ψηφιδωτῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ στάθμη εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκονται τὰ ἀρχαῖα ψηφιδωτὰ ἔκειτο 1.25 μ. χαμηλότερον τοῦ ἐδάφους τοῦ ἀγροκηπίου, ἵνα καταστῇ δυνατὴ ἡ ἄνετος προσπέλασις πρὸς τὴν θύραν ἐδέησε νὰ ἐκσκαφῇ πρὸ αὐτῆς πρὸς Βορρᾶν χῶρος πλάτους 4.70 μ. (συνυπολογιζομένης καὶ τῆς πρὸ τοῦ βορείου τοίχου κατασκευασθείσης ἐκ σκυροκονιάματος βάσεως πλ. 1.21 μ.) ἐφοδιασθεὶς

---

1 Προσωποποιήσεις τοῦ Ὠκεανοῦ ἐπὶ δαπέδων, εἴτε μόνου εἴτε μετὰ τῆς Γῆς ἢ τῆς Θέτιδος, συναντῶνται εἰς πλείονα παραδείγματα ἀρχαῖα καὶ ρωμαϊκὰ (παρὰ Roscher, Lexikon der griech. u. röm. Mythologie I, στ. 1564. Βλ. καὶ Inventaire I 1909, 376, II, 449, III, ὡς καὶ παρὰ Hinks, Catalogue of the Greek and Roman paintings and mosaics in the British Museum, London 1933, ἀρ. 15, 37 d). Ὡραίαν προσωποποίησιν τοῦ Ὠκεανοῦ καὶ τῆς Θέτιδος ἐν μέσῳ πλήθους ἰχθύων παρέχει τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Ἀντιοχείας, Οἰκία Καλενδαρίου, 2ου μ.Χ. αἰ., (D. Levi, Antioch Mosaic Pavements, Princeton 1947, πίν. VI b) τὴν δὲ παράδοσιν ταύτην παρεδέχθησαν καὶ οἱ Χριστιανοί. Οὕτω προτομὴ τῆς Γῆς εἰκονίσθη εἰς τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ τοῦ ἱερέως Ἰωάννου εἰς El-Muhayet (Saller-Bagatti, The Town of Nebo, πίν. 9, 1 καὶ 10, 2), προτομὴ δὲ τῆς θαλάσσης ἀπεικονίσθη ἐπίσης καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀποστόλων τῆς Μαδηβᾶς (Revue Biblique 11, 1902, σ. 529).

2 Βλ. ΠΑΕ 1953, σ. 314.

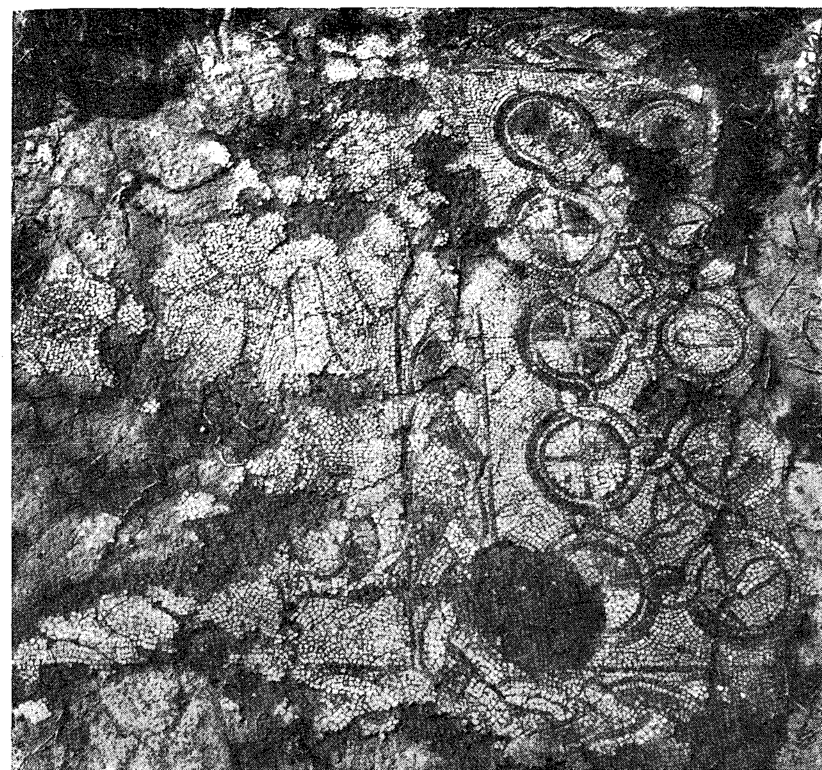

Εἰκ. 35 Ἡ κάτοψις τοῦ πρὸς Β. τῆς βασιλικῆς ἀποκαλυφθέντος ψηφιδωτοῦ δαπέδου, κλίτους ἢ παρεκκλησίου.

διὰ μικρᾶς λιθίνης κλίμακος καθόδου (εἰκ. 35) ἐκ 5 βαθμίδων πλάτους 1.25 μ. Κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν ὅμως τῆς ἐκσκαφῆς ταύτης ἡ σκαπάνη προσέκρουσεν εἰς νέα ψηφιδωτά, καταλαμβάνοντα ἔκτασιν 3.50 × 7.50 μ.

Τὰ νέα ψηφιδωτὰ ὁρίζονται πρὸς Βορρᾶν ὑπὸ νεωτέρου τοίχου, πάχους 0.50 μ., τοῦ ὁποίου ἡ νοτία πλευρὰ ἀπέχει τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ἐσωτερικοῦ στυλοβάτου τοῦ μέσου κλίτους τῆς βασιλικῆς 5.82 μ. Ἐὰν ἀπὸ τοῦ μήκους τούτου ἀφαιρέσωμεν τὸ πλάτος τοῦ νέου ψηφιδωτοῦ, ἤτοι τὸ 3.07 μ. καὶ τὸ πάχος τοῦ νοτίου αὐτοῦ τοίχου, ὅστις δὲν σώζεται, ἔστω 0.50 μ., ὑπολείπεται ὡς πλάτος τοῦ βορείου κλίτους τῆς βασιλικῆς 2.25 μ. Τὸ πρὸς Β. λοιπὸν νέον διαμέρισμα, τὸ ἐστρωμένον διὰ ψηφιδωτῶν, δυνατὸν νὰ ἦτο εἴτε ἓν πρόσθετον βόρειον (πέμπτον) κλῖτος εἴτε μᾶλλον ἓν παρεκκλήσιον, ἀφοῦ τὸ πλάτος του, 3.07 μ., προκύπτει πολὺ μεγαλύτερον τοῦ πλάτους τοῦ βορείου κλίτους τῆς βασιλικῆς (2.50).

Τὸ ἀποκαλυφθὲν ψηφιδωτὸν τοῦ παρεκκλησίου εὑρισκόμενον εἰς στάθμην κατὰ 0.10 μ. περίπου ὑψηλοτέραν τῆς τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ μέσου κλίτους τῆς βασιλικῆς (πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ μίαν ἔνδειξιν μεταγενεστέρας προσθήκης τοῦ παρεκκλησίου), ἀποτελεῖται ἐκ τῶν ἑξῆς διαχώρων, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ Δυσμῶν, ἤτοι α) ἐκ τοῦ παρὰ καὶ ὑπὸ τὴν κλίμακα καθόδου εὑρισκομένου ὀρθογωνίου, πλάτους 1.60 μ. καὶ μήκους μὴ καθοριζομένου λόγῳ διακοπῆς αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ πτερυγίου τῆς κλίμακος καθόδου. Τὸ ἀποκαλυφθὲν τμῆμά του ἔχει μῆκος 0.79 μ. πληροῦται δὲ διὰ πλέγματος ἐκ πέντε συριακῶν, ὁριζοντίως καὶ καθέτως κομβουμένων τροχῶν, ὧν σήμερον φαίνονται δύο σειραί (εἰκ. 35, 36), συνεχίζοντο ὅμως περαιτέρω πρὸς Δυσμὰς ἄγνωστον κατὰ πόσας ἀκόμη σειράς, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν διαμέτρου 0.10 μ. σωζομένων κόμβων των συνδέσεως πρὸς ἑπομένους. Οἱ κύκλοι τῶν τροχῶν, περιβαλλόμενοι ὑπὸ ταινίας πλάτους 0.05 μ., ἔχουσι διάμετρον 0.20-0.21 μ., πληροῦνται δὲ οἱ μὲν τῆς ἄκρας ἀνατολικῆς σειρᾶς διὰ τεσσάρων σταυροειδῶς τεταγμένων τομέωνκύκλου, χρώματος ἐναλλὰξ κοκκίνου καὶ λευκοῦ (εἰκ. 36), οἱ δὲ τῆς ἑπομένης δευτέρας σειρᾶς, δι᾽ ἰχθύων καὶ διὰ κοκκίνων τριφύλλων καὶ τετραφύλλων (εἰκ. 35, 36). Τὰ μεταξὺ τῶν τροχῶν κενὰ πληροῦνται διὰ πτηναρίων βαινόντων πρὸς τ᾽ ἀριστερά. Τὸ περιγραφὲν διάχωρον περιβάλλεται καὶ κατὰ τὰς τρεῖς σωζομένας πλευράς του ὑπὸ διπλοῦ ἑλικοειδοῦς πλοχμοῦ ἐκ μιᾶς λευκῆς καὶ μιᾶς ἐρυθρᾶς ταινίας, πλάτους 0.20 μ., πλαισιουμένου ἐξωτερικῶς ὑπὸ λεπτῆς ταινίας πλάτους 0.035 μ. Ὁ περιβάλλων τὸ περιγραφὲν διάχωρον πλοχμὸς συνεχίζεται καὶ εἰς τὸ δεύτερον πρὸς ἀνατολὰς τετράγωνον διάχωρον. Τούτου αἱ μὲν διαστάσεις σώζονται (1.60 × 1.60 μ.), ἴσως δὲ νὰ ἦσαν ὅσαι ἀκριβῶς καὶ αἱ διαστάσεις τοῦ πρώτου περιγραφέντος διαχώρου, ἤτοι νὰ ὑπῆρχον ἀκόμη δύο σειραὶ συριακῶν τροχῶν, οὐχὶ ὅμως καὶ τὸ ρωπογραφικὸν θέμα, τοῦ ὁποίου μικρὰ μόνον τμήματα σώζονται. Ἐκ τούτου διακρίνονται δεξιᾷ μὲν τὸ ὀπίσθιον

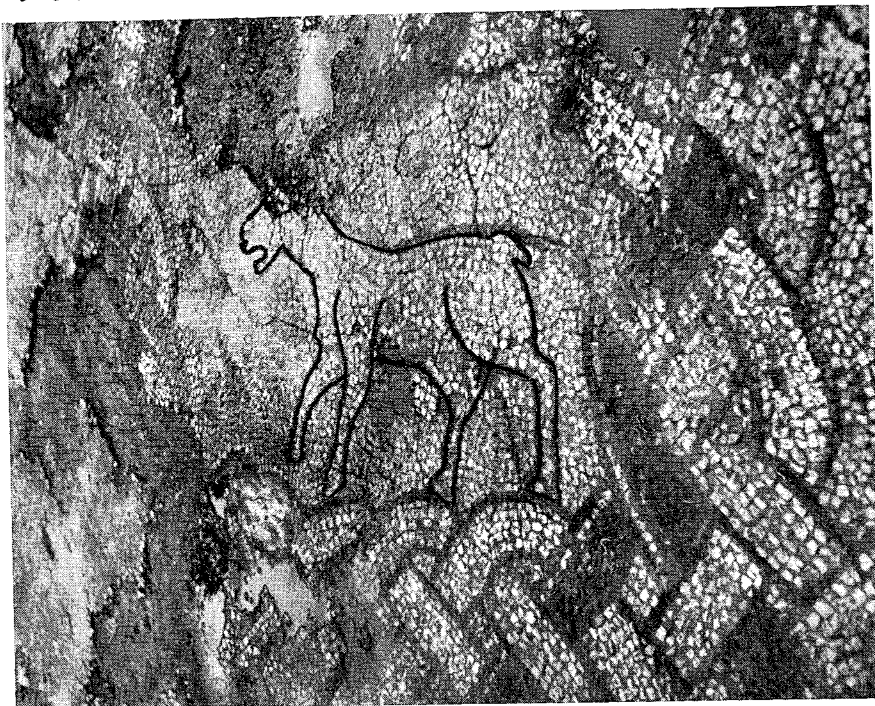

Εἰκ. 36. Φωτογραφία τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ δυτικωτάτου διαχώρου τοῦ παρεκκλησίου.

Εἰκ. 37. Ἡ μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου διαχώρου τοῦ παρεκκλησίου ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή.

ἥμισυ τετραπόδου ζώου (βοός;) (εἰκ. 35, 36) βαίνοντος πρὸς τ' ἀριστερά, ὄπισθεν τοῦ ὁποίου διαφαίνεται ὁ κορμὸς φυλλοφόρου δένδρου, εἰς δὲ τὴν κάτω ἀριστερὰν γωνίαν βράχος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύεται πλατύφυλλος θάμνος. Μικρὸν πτηνὸν ἐπικάθηται ἐπὶ τοῦ ἑλικοειδοῦς πλοχμοῦ τῆς κάτω δεξιᾶς γωνίας (εἰκ. 35, 36). Τὸ ὑπόλοιπον κατεστράφη.

Εἰκ. 38. Τεμάχιον ψηφιδωτοῦ δαπέδου, μὴ εὑρεθὲν κατὰ χώραν, εἰκονίζον τετράποδον βαῖνον πρὸς τ'ἀριστερὰ καὶ πατοῦν ἐπὶ τριπλοῦ πλοχμοῦ.

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ περιγραφέντος διαχώρου χωρίζεται ἀπὸ τοῦ ὁμοίου δυτικοῦ πλοχμοῦ τοῦ ἑπομένου διὰ στενῆς λωρίδος, πλάτους 0.22 μ., ἐντὸς τῆς ὁποίας εἶναι γεγραμμένη δίστιχος ἐπιγραφή, κολοβὴ δυστυχῶς, ἐντὸς πίνακος μετὰ τριγωνικῆς λαβῆς. Τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης τὸ σωζόμενον τμῆμα ἀναγινώσκεται ὡς ἑξῆς (εἰκ. 37):

† ΑΓΙΟC ΑΓΙΟC ΑΓΙΟC ΑΓ[ιος] (Κύριος ὁ Θεὸς)
CΥΝ ΥΙΩ Κ[αὶ] ΠΝΕΥΜ̣[ατι] (Ἁγίῳ) .... Ω̣ΙΗ

Τὸ ἀμέσως πρὸς Ἀνατολὰς ἐρχόμενον τρίτον διάχωρον εἶναι λίαν ἐπίμηκες, παρουσιάζει δὲ καί τινα ἀκανονιστίαν εἰς τὴν διακόσμησιν. Τὸ κέντρον του ἀποτελεῖ ἐπίμηκες ὀρθογώνιον, διαστάσεων 0.90 × 3.04 μ., κατα-

λαμβανόμενον ὑπὸ δύο κατὰ μῆκος παραλλήλων τριπλῶν πλοχμῶν συνενουμένων πρὸς ἀλλήλους διὰ δύο κόμβων (εἰκ. 35). Τοὺς δύο παραλλήλους πλοχμοὺς καὶ τοὺς συνδέοντας αὐτοὺς δύο κόμβους διασχίζουν, χιαστὶ διατεταγμέναι, ἐρυθραὶ ταινίαι, ὡς τὸ σχέδιον δεικνύει (εἰκ. 35). Τὸ περιγραφὲν θέμα τῶν πλοχμῶν περιβάλλεται κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς ὑπὸ ταινίας, πλάτους 0.10μ., κοσμουμένης διὰ λοξῶν, ἐναλλὰξ λευκῶν καὶ ἐρυθρῶν, παραλληλογράμμων. Τὸ τελευταῖον περιγραφὲν πλαίσιον περιβάλλεται ὑπὸ ἑτέρου, πλάτους 0.37 μ., ἐκ συνεχῶν συριακῶν τροχῶν, 16 κατὰ τὸ μῆκος καὶ 7 κατὰ τὸ πλάτος, τῶν γωνιαίων ἀριθμουμένων δίς. Τὸ νέον τοῦτο ἐκ συριακῶν τροχῶν πλαίσιον περιβάλλεται κατὰ τὰς τρεῖς μόνον αὐτοῦ πλευρὰς (ἀνατολικήν, δυτικὴν καὶ νοτίαν) ὑπὸ πλοχμοῦ ὁμοίου πλάτους καὶ σχεδίου πρὸς τὸν τοῦ δευτέρου διαχώρου. Τὸ ὅλον μῆκος τοῦ παρεκκλησίου διατρέχει κατὰ τὴν βόρειόν του πλευρὰν διακοσμητικὴ ζώνη ἐκ διατεμνομένων συριακῶν τροχῶν, πλάτους 0.36 μ. Ἀντιστοίχως πρὸς τὴν ζώνην ταύτην θὰ ὑπῆρχε κατὰ τὴν νοτίαν μακρὰν πλευρὰν τοῦ παρεκκλησίου ἑτέρα, οὐχὶ ὅμως ὁμοία, τῆς ὁποίας τὸ μόνον διατηρηθὲν λείψανον εἶναι μικρὸν πτηνὸν (εἰκ. 35) βαῖνον πρὸς τὰ ἀριστερά.

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει ὅτι κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν εὑρέθη, οὐχὶ ὅμως κατὰ χώραν, τεμάχιον ψηφιδωτοῦ, ὅπερ εἰκονίζει τετράπουν ζῷον μὲ βραχεῖαν οὐράν, βαῖνον πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ ἔχον ἀνοικτὸν τὸ στόμα. Τὸ ζῷον τοῦτο, ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 38, πατεῖ ἐπὶ μιᾶς τῶν ταινιῶν τοῦ μεγάλου ἀνατολικοῦ διαχώρου καὶ ἴσως νὰ προέρχεται ἐξ αὐτοῦ, δηλ. ἐκ τοῦ κενοῦ, τὸ ὁποῖον παρεμβάλλεται μεταξὺ τῶν παραλλήλων πλοχμῶν, οἵτινες θὰ ἔπρεπε πιθανώτατα νὰ σχεδιασθῶσιν ὀλίγον στενότεροι, ὥστε νὰ χωρέσῃ καὶ τὸ ἀνεξηγήτου σημασίας βραχύουρον ζῷον τοῦτο ἐκεῖ, ἐπειδὴ καὶ ὡς ἐσχεδιάσθησαν (εἰκ. 35) εἶναι ὀλίγον ἐκτὸς κλίμακος.

ΓΕΝΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΩΝ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

Πρὸς εὕρεσιν τῆς χρονολογίας κατασκευῆς τῶν ψηφιδωτῶν, ἐλλείψει συγκεκριμένων χρονολογικῶν ἐνδείξεων, θὰ καταφύγωμεν κυρίως εἰς αἰσθητικῆς φύσεως κριτήρια [1].

---

[1] Τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς δὲν μᾶς χρησιμεύει τόσον πολύ, ἕνεκα τοῦ εἰδικοῦ χαρακτῆρος, τὸν ὁποῖον παρέχει εἰς αὐτὰ ἡ τεχνικὴ τοῦ ψηφιδωτοῦ. Ἔχει ἄλλωστε παρατηρηθῆ, ὅτι ἐντὸς ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος ὑπάρ-

Ἀγγέλλων εἰς τὸν Archäologischer Anzeiger τοῦ 1934 (σ. 156) τὴν ἀποκάλυψιν τῶν νέων ψηφιδωτῶν, ἔγραφον τὰ ἑξῆς [1]: «Τὰ ψηφιδωτὰ (τῆς Τεγέας) εἶναι σπουδαῖα ὄχι τόσον ἕνεκα τῶν ἄλλως οὐχὶ σπανίων παραστάσεών των, ἀλλ' ἕνεκα τοῦ ὕφους των, ὅπερ χαρακτηρίζει τὴν μετάβασιν ἀπὸ τὴν ἁγνῶς ἑλληνιστικὴν πλαστικὴν πρὸς τὴν ἀνατολικὴν γραμμικὴν διακοσμητικὴν τεχνοτροπίαν τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 5ου αἰῶνος».

Ἂς γνωρίσωμεν τώρα πρῶτον ποῖα εἶναι τὰ ἑλληνιστικὰ καὶ ποῖα τὰ ἀνατολικὰ στοιχεῖα εἰς τὴν παράστασιν τῶν μηνῶν καὶ τῶν ποταμῶν τοῦ ἡμετέρου ψηφιδωτοῦ

Θὰ παρατηρήσωμεν ἐν πρώτοις, ὅτι οἱ μῆνες εἰκονίζονται ἐνταῦθα ὡς ἐμβλήματα ἐπὶ τοῦ φωτεινοῦ, χρώματος ἐλεφαντοστοῦ, κάμπου τῶν διαχώρων των, πλαισιουμένου, ὡς εἰς τὰ παραδοσιακὰ ἑλληνιστικὰ πρότυπα, διὰ πλατείας κορνίζης μεθ' ἁπλῶν γεωμετρικῶν σχεδίων, τὰ φῶτα καὶ τὰ χρώματα τῆς ὁποίας ἀποτελοῦσι μίαν ἐπιτυχῆ μετάβασιν ἀπὸ τοῦ ἀνοικτοχρώμου κάμπου τῶν διαχώρων πρὸς τὴν σκοτεινοτέραν μετὰ μαιάνδρων ἐπιφάνειαν, ἥτις τὸν περιβάλλει.

Ποικίλα εἶναι τὰ εἰς τὴν εἰρημένην κορνίζαν χρησιμοποιηθέντα γεωμετρικὰ διακοσμητικὰ θέματα: τὸ ζατρικιοειδὲς [2] (πίν. 4), ἡ ἑλικοειδῶς ἀναδιπλουμένη ταινία (πίν. 5 καὶ 12) [3], ἡ σειρὰ τῶν διατεμνομένων καὶ ἐφαπτομένων κύκλων [1], ὁ σπειρομαίανδρος (πίν. 7) [2], οἱ φυλλοφόροι κλάδοι [3] (πίν. 8 καὶ 11), ἡ ἁπλῆ ἁλυσσοειδὴς σπεῖρα (πίν. 9 καὶ 10) [4] κλπ.

Πλὴν ὅμως τῶν ἀνωτέρω καταλεχθέντων θεμάτων ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὸ ἡμέτερον ψηφιδωτὸν ὡς περιθώρια τῶν ὀκταγώνων τοῦ μεγάλου ἐξωτερικοῦ πλαισίου καὶ αἱ τριγωνικαὶ βαθμιδωταὶ ἐπάλξεις [5], ὁ κανὼν τῶν ᾠῶν [6], οἱ ἀστράγαλοι [7], εἰς δὲ τὰ μεταξὺ τῶν διαχώρων διαστήματα καὶ ὁ διπλοῦς μαίανδρος [8].

Πάντα τὰ ἀνωτέρω θέματα εἶναι ἁγνῶς ἑλληνιστικά, τρία μάλιστα ἐξ αὐτῶν (ὁ σπειρομαίανδρος, ἡ ἁπλῆ ἁλυσσοειδὴς σπεῖρα καὶ αἱ βαθμιδωταὶ τριγωνικαὶ ἐπάλξεις) συναντῶνται εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον οἰκίας τῆς Δήλου, τοῦ 100 π.Χ. (εἰκ. 39) [9]. Ὁ σπειρομαίανδρος μάλιστα εἶναι πολὺ παλαιὸν διακοσμητικὸν θέμα ἀπαντῶν συνεχῶς ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων (Θησαυρὸς Ἀτρέως) εἰς πάντα σχεδὸν τὰ χριστιανικὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα, Ἀνατολῆς [10] καὶ Δύσεως.

Οἱ μῆνες εἰκονίζονται συμφώνως πρὸς τὸν παραδοσιακὸν ἑλληνικὸν τρόπον ἤτοι ὡς ἐμβλήματα, προβαλλόμενα εἰς τὸν χῶρον μὲ σαφὲς περίγραμμα. Οὐδεμία τοὺς συνοδεύει ἔνδειξις τοπίου ἐκ φυτικῶν ἢ ἄλλων στοιχείων. Ἀποδίδονται πάντες μέχρις ὀλίγον κάτω τῆς ὀσφύος, μὲ πυκνὴν κόμην φθάνουσαν ὄπισθεν μέχρι τοῦ λαιμοῦ καὶ ἀποκρύπτουσαν σχεδὸν τὰ

χει πολλάκις διαφορὰ χαρακτῆρος τῶν γραμμάτων, ὡς ἀπέδειξε τὸ παράδειγμα τῶν Γεράσων (Kraeling, Gerasa, σ. 366, 367). Καὶ εἰς τὴν ἰδικήν μας κτητορικὴν ἐπιγραφὴν ἄλλωστε ἓν καὶ τὸ αὐτὸ γράμμα γράφεται διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι εἰς τὰ διάχωρα. Οὕτω π. χ. τὸ Α εἰς μὲν τὴν ἐπιγραφὴν γράφεται πάντοτε μὲ τεθλασμένην τὴν ἐνδιάμεσον κεραίαν, ἐνῷ εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν μηνῶν ἡ ἐνδιάμεσος κεραία του φέρεται ἄλλοτε λοξὰ ἀπὸ τῆς κάτω ἄκρας τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους πρὸς τὸ μέσον τοῦ δεξιοῦ (Α) (βλ. ἐπιγραφὰς Φεβρουαρίου, ἔγχρ. πίν. 6 καὶ Μαΐου, ἔγχρ. πίν. 7) καὶ ἄλλοτε φέρεται, ὡς ἐν τῇ ἐπιγραφῇ, μὲ τεθλασμένην τὴν μέσην κεραίαν (Αὔγουστος, ἔγχρ. πίν. 9).

[1] «Die Mosaiken sind weniger wegen ihrer auch sonst nicht seltenen Darstellungen wichtig, als durch ihren Stil, der den Übergang vom rein hellenistischen, plastischen zum linearen, dekorativ orientalischen kennzeichnet und etwa in die erste Hälfte des 5 Jh. weist».

[2] Οἰκία Προσωπείων Ἀντιοχείας, τοῦ 400 μ. Χ. (D. Levi, Antioch Mosaic Pavements, II πίν. CXXII), θέμα συνηθέστατον ἀπὸ τῆς πρωίμου ρωμαϊκῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν τελευταίων βυζαντινῶν χρόνων.

[3] Αὕτη εὕρηται καὶ εἰς τὰ ἑξῆς μνημεῖα: εἰς ρωμαϊκὸν ψηφιδωτὸν τῆς Uthina (Gauckler, Mon. Piot II, 1896, πίν. XXIII), εἰς δάπεδον ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος - Νεμέσεως εἰς Parndorf, Eisenstatt Αὐστρίας (H. Kenner, ἐν La Mosaïque Gréco-Romaine, σ. 92 εἰκ. 12, τέλους 3ου ἢ ἀρχῶν 4ου αἰ.)· εἰς ψηφιδωτὸν δάπεδον εἰς Cominbriga Πορτογαλίας (M. Beirak Oleiro, ἐν La Mosaique Gréco-Romaine εἰκ. 4), ἐποχῆς Σεβήρων.

[1] Ψηφιδωτὸν Ἀντιοχείας, τοῦ 125 μ. Χ. (D. Levi, Antioch Mosaic Pavements, πίν. II καὶ IX).

[2] Ψηφιδωτὸν οἰκίας Δήλου τοῦ 100 περίπου π. Χ. (M. Bulard, Peintures et Mosaïques de Délos, Mon. et Mémoires Piot XIV, 1907 εἰκ. 63, 65 καὶ 66, ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκὼν 39).

[3] Ψηφιδωτὸν Ἀντιοχείας (D. Levi, Antioch Mosaic Pavements πίν. XXII, XXIX, XXXVI β) τοῦ 3ου μ. Χ. αἰ.

[4] Ψηφιδωτὸν οἰκίας Δήλου (M. Bulard, ἔ. ἀν. εἰκ. 66 καὶ πίν. XI καὶ XIII), Ἀντιοχείας (Levi, Mosaic Pavements τόμ. II, πίν. IA, XV β).

[5] Ψηφιδωτὸν οἰκίας Δήλου (M. Bulard, ἔ. ἀν.), Περγάμου (Ath. Mitt. 32, 1907, πίν. XVII), Ἀντιοχείας (D. Levi, Antioch Mosaic Pavements, πίν. VII β, XV β).

[6] Ψηφιδωτὰ θόλου Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, H. P. L'Orange ἐν XVII Corso di cultura sull' arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 1970, σ. 264.

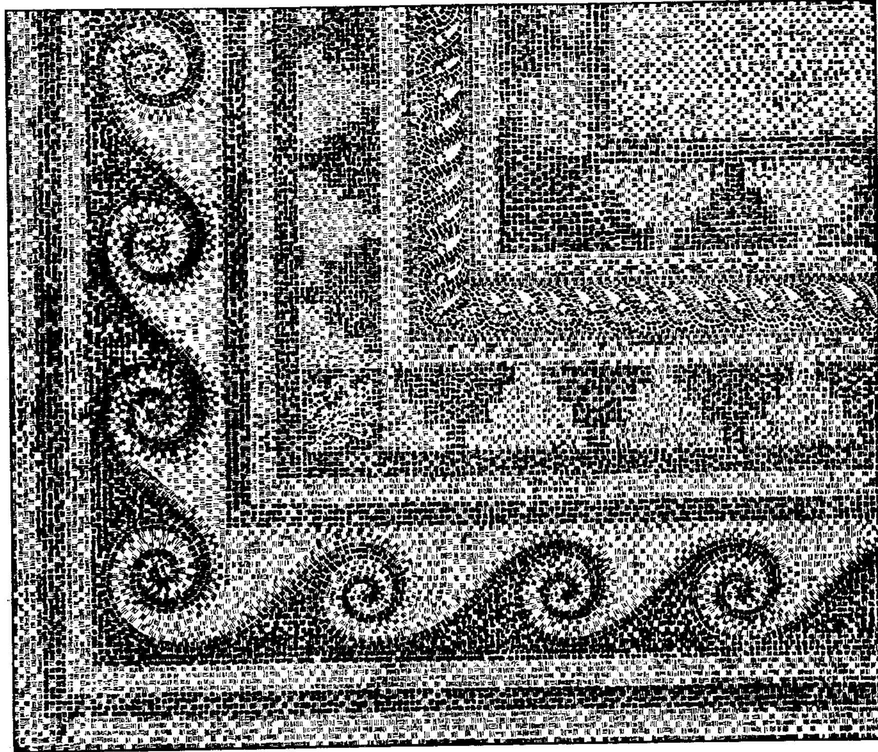
[7] Ψηφιδωτὸν οἰκίας Δήλου τοῦ 100 π. Χ. (M. Bulard, ἔ. ἄν., πίν. XIII).

[8] Ψηφιδωτὸν Περγάμου (A. M. 32, 1907, πίν. XVII), Δήλου (BCH, XIX, 1895, σ. 527 καὶ πίν. V), Ἀντιοχείας περὶ τὸ 200 μ. Χ. (Levi, Antioch Mosaic Pavements II, πίν. I β καὶ πίν. CXVIII β, 4ου αἰ.). Κοσμικοῦ κτηρίου Δημητριάδος (BCH 96, 1971 σ. 724 εἰκ. 316).

[9] M. Bulard, Peintures et Mosaïques de Délos, Mon. et Mémoires Piot XIV, 1907, εἰκ. 63, 65 καὶ 66 (ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκὼν 39).

[10] Ἀντιόχεια (D. Levi, Antioch Mosaic Pavements, σποράδην).

ῶτα, συμφώνως πρὸς τὴν ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἐπικρατήσασαν συνήθειαν. Καὶ ἄλλοι μὲν ἐξ αὐτῶν φοροῦσι χειριδωτούς, ἄλλοι δὲ ἀχειριδώτους χιτῶνας, πάντοτε ὅμως ἐζωσμένους. Κρατοῦσιν ἕκαστος εἰς τὰς χεῖρας τὰ κατὰ τὴν διάρκειάν του παραγόμενα ἀγαθὰ — πτηνά, καρποὺς ἢ ἄνθη — ἤτοι στοιχεῖα ἐποχειακά, ἄσχετα πρὸς τὰς εἰδωλολατρικὰς ἑορτάς[1] ἢ τὰ ἔθιμα,

Εἰκ. 39. Τμῆμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου οἰκίας τῆς Δήλου, περὶ τὸ 100 π. Χ.

τὰ ὁποῖα ἀπαντῶσιν εἰς ἄλλας παραστάσεις μηνῶν, ὡς π.χ. εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ Φιλοκάλου. Οὕτω ἐκ τῶν πέντε μόνον καλῶς ὁπωσδήποτε σωζομένων μηνῶν, ὁ μὲν Φεβρουάριος κρατεῖ εἰς τοὺς κόλπους του ἀγρίαν νῆσσαν, ὁ Μάϊος προβάλλει εἰς τὸν θεατὴν κάλαθον πλήρη ρόδων, δέσμην σταχύων ὡρίμου σίτου ἀγκαλιάζει ὁ Ἰούλιος, δροσερὰ δὲ ἀγγούρια καὶ καρπούζι ἢ πεπόνι προσφέρει ὁ Αὔγουστος, εὔγευστα μῆλα ἐπιδεικνύει ὑπερήφανος εἰς ὑψωμένον πινάκιον ὁ Σεπτέμβριος, τὸ νέον κόκκινο κρασὶ χύνει εἰς κύπελλον

[1] Ἐξαίρεσις ἴσως δύναται νὰ θεωρηθῇ ὁ Μάϊος, ὑπενθυμίζων μὲ τὰ ἄφθονα ρόδα του τὰ ἐν τῇ Δύσει τελούμενα Rosalia.

ἐμπρός μας μὲ καλλίγραμμον οἰνοχόην[1] ὁ Ὀκτώβριος καὶ τοὺς σπόρους του ἑτοιμάζει εὔχαρις νὰ σπείρῃ ὁ Νοέμβριος.

Ἀνάλογος πρὸς τὰς καιρικὰς συνθήκας ποὺ ἐπικρατοῦν εἰς κάθε μῆνα εἶναι καὶ ἡ ἐνδυμασία καὶ ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου ἑκάστου μηνός. Οὕτω ριγῶν ἐκ τοῦ ψύχους καὶ ἀπὸ κεφαλῆς κεκαλυμμένος εἰκονίζεται ὁ Φεβρουάριος, ἡμίγυμνος, ἡλιοκαὴς καὶ μὲ τὸ καμπύλον δρέπανον ἀνὰ χεῖρας ὁ θεριστὴς Ἰούλιος, σκυθρωπὸς καὶ ὀλίγον σύννους ὁ Ὀκτώβριος, εὔχαρις δὲ μᾶλλον καὶ παχουλός, ὁ σπορεὺς Νοέμβριος.

Ἐκ πρώτης ὄψεως οἱ μῆνες φαίνονται ὅτι εἰκονίζονται αὐστηρῶς κατὰ μέτωπον. Προσεκτικὴ ὅμως παρατήρησις πείθει, ὅτι ἡ κεφαλή των παρουσιάζει ἐλαφρὰν πρὸς τὰ πλάγια στροφήν, ἄλλοτε πρὸς τὰ δεξιὰ (Ἰούλιος) καὶ ἄλλοτε πρὸς τ' ἀριστερὰ (Αὔγουστος). Ἡ στροφὴ δ' αὕτη διακρίνεται σαφῶς ἀπὸ τὴν μικρὰν ἀσυμμετρίαν, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν εἰς μέγεθος τὰ δύο ἡμίση τοῦ προσώπου ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος αὐτοῦ.

Ἄλλο ἐπίσης χαρακτηριστικὸν ὅλων τῶν μηνῶν εἶναι, ὅτι ἂν καὶ στρέφουν ἐλαφρὰ τὴν κεφαλήν, ὅμως οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν προσβλέπει κατάματα τὸν θεατήν[2]. Τὸ βλέμμα των στρέφεται λοξὰ καὶ δὴ τῶν μὲν τῆς βορείου στήλης πρὸς τὰ δεξιά, τῶν δὲ τῆς νοτίας πρὸς τ' ἀριστερά, οὕτως ὥστε ὁ βαδίζων κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ quadratum populi ἐπισκέπτης νὰ ἔχῃ πρὸς αὐτὸν ἐστραμμένους — ὄχι βλέποντας — ὅλους τοὺς μῆνας, ἐφ' ὅσον προχωρεῖ ἀπὸ τῆς εἰσόδου πρὸς τὸ ἱερόν.

Ὁ φωτισμὸς τῶν μορφῶν δὲν φαίνεται προερχόμενος ἐξ ἑνὸς ὡρισμένου σημείου τοῦ χώρου, ἀλλ' εἶναι μᾶλλον διάχυτος ἐρχόμενος κατὰ μέτωπον. Οὕτω μόνον δύνανται τοὐλάχιστον νὰ δικαιολογηθοῦν οἱ ἐρυθροὶ τόνοι — σκιαὶ προφανῶς — τοὺς ὁποίους παραθέτει ὁ ψηφωτὴς παρὰ τὸ περίγραμμα ἀμφοτέρων τῶν παρειῶν καὶ τοῦ λαιμοῦ του εἰς τὸν Ἰούλιον. Δι' αὐτῶν δὲ τῶν σκιῶν παρέχεται εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ μηνὸς καὶ ποιά τις πλαστικότης. Πρέπει ὅμως ἀφ' ἑτέρου, νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ρὶς τοῦ Ἰουλίου μὲ τὴν φαιομέλαιναν γραμμήν, τὴν ὁποίαν ὁ ψηφωτὴς παρέθεσεν εἰς τὴν ράχιν της, φαίνεται ὡς νὰ ὑποδηλοῖ φωτισμὸν ἐρχόμενον ἐξ ἀριστερῶν. Τὴν αὐτὴν ἐλαφρὰν πλαστικότητα δι' ἐρυθρῶν σκιῶν κατὰ τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου καὶ ὑπὸ τὰ μῆλα τῶν παρειῶν του παρουσιάζουν ὁ Αὔγουστος καὶ ὁ Νοέμβριος ἀκόμη δὲ καὶ τὰ κρατοῦντα τὴν ἐπιγραφὴν παιδάρια.

[1] Βλ. ὁμοίαν εἰς ψηφιδωτὸν δάπεδον Μαρωνείας (Ε. Πεντάζος, Ἔργον Ἀρχ. Ἑταιρ. 1971, σ. 98 εἰκ. 123).

[2] Ἡ μὴ ἀπ' εὐθείας ἀτένισις τοῦ θεατοῦ ὑπὸ τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὸν 4ον μ. Χ. αἰ., καθ' ὅν, ἐν ᾧ αἱ μορφαὶ παρουσιάζονται ὑπὸ ποικίλας γωνίας, ὅμως οἱ ὀφθαλμοί των δὲν ἀτενίζουν τὸν θεατήν, Βλ. M. Van Berchem - F. Clouzot, Mosaïques chrétiennes du IV au X siècle, Rome 1965, σελ. XX.

Τὴν ἔννοιαν τοῦ ὄγκου παρέχει ἐπίσης, καὶ μάλιστα ζωηροτέραν, ἡ ἐκτέλεσις τοῦ ἄνω μέρους τοῦ σώματος τοῦ Ἰουλίου, ἰδίως δὲ τῶν βραχιόνων του, εἰς τοὺς ὁποίους παρατηρεῖται καὶ πάλιν ἐλαφρὰ διαβάθμισις τόνων ἀπὸ τῶν διὰ λευκῶν ψηφίδων δηλουμένων ἐξεχόντων σημείων τῶν βραχιόνων πρὸς τὰ ἐξωτερικά των περιγράμματα, δηλούμενα διὰ χρώματος κρασάτου (lie de vin).

Ἰδιαιτέρας ἐπίσης προσοχῆς ἀξία εἶναι καὶ ἡ ἀπόδοσις τῆς κάτωθεν τοῦ ἐλαφροῦ, διαφανοῦς προφανῶς, χιτῶνος τοῦ Αὐγούστου διαφαινομένης μυολογίας τοῦ στήθους, τὴν ὁποίαν ὁ ψηφωτὴς ἀνέλυσε λεπτομερῶς, δίκην ἀνατόμου, εἰς τὰ ἀπαρτίζοντα αὐτὴν στοιχεῖα, ἅτινα ἐχώρισε δι' ἐρυθρῶν γραμμῶν εἰς αὐτοτελῆ μέλη, ἑκάστου τῶν ὁποίων διέταξε τὰς ψηφῖδας συμφώνως πρὸς τὴν διεύθυνσιν καὶ τὴν πλαστικότητά των. Ὅμοιος ἀνατομικὸς χειρισμὸς καὶ ἐκτέλεσις τῶν σαρκῶν παρατηρεῖται α) εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἐνδυμίωνος (;) τῆς Piazza Armerina τῆς Σικελίας, ὅπερ ὁ Pace [1] χρονολογεῖ εἰς τὰ 400 μ. Χ., καὶ β) εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἀκυληίας χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ 318 μ. Χ. [2]

Ἀρκετὰ διάφορος τῆς τῶν μηνῶν ἐμφανίζεται ἡ παράστασις τῶν ποταμῶν τοῦ Παραδείσου (ἔγχρ. πίν. 4 καὶ 5), οἵτινες διατηροῦσιν ἐντονώτερα πολλὰ ἑλληνιστικὰ στοιχεῖα. Εἰκονίζονται ἐν πρώτοις ὅλοι, κατὰ τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν, ὡς ὥριμοι ἄνδρες, πωγωνοφόροι καὶ μυστακοφόροι, φέροντες καὶ αὐτοί, ὡς οἱ μῆνες, ἐπὶ τῆς κόμης φυλλοφόρους στεφάνους, συγκρατουμένους ἐν τῷ μέσῳ διὰ πόρπης (Τίγρις, πίν. 4). Κρατοῦσιν ἔπειτα τὰ πατροπαράδοτα σύμβολα τῶν ποταμῶν: πιθοειδὲς μὲν ἀγγεῖον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκχύνονται ὑγρὰ νάματα καὶ κλάδον ἀγριοκαλάμου ὁ Τίγρις (πίν. 4), κέρας δὲ ἀφθονίας καὶ μακροὺς μίσχους κισσοῦ (;) ὁ Εὐφράτης (πίν. 5). Συμφώνως ἐπίσης πρὸς τὰ ἀρχαῖα πρότυπα τὸ σῶμα τῶν ποταμῶν εἶναι καὶ ἐδῶ γυμνὸν κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ, καλυπτόμενον ἐν μέρει διὰ τοῦ ἀπὸ τοῦ ἑτέρου τῶν ὤμων των πίπτοντος ἱματίου, ὅπερ καλύπτει τὴν ἀντίστοιχον χεῖρά των. Ἔκδηλος ἐπίσης εἶναι εἰς αὐτοὺς καὶ ἡ ἐν σχέσει πρὸς τὸ σῶμά των ζωηρὰ στροφὴ τῆς κεφαλῆς, μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τούτων μὴ ἀτενίζοντας τὸν θεατήν.

Ὁμοία ἀκριβῶς πρὸς τὴν τῶν μηνῶν εἶναι καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ γυμνοῦ σώματος τῶν ποταμῶν ἐπιτυγχανομένη διὰ κιτρίνων γενικῶς ψηφίδων, εἰς τὰς ὁποίας παρεμβάλλονται λευκαί τινες εἰς τὰ ἐξέχοντα καὶ μᾶλλον φωτιζόμενα σημεῖα. Τὸ περίγραμμα τοῦ μὲν σώματος καὶ τῶν χειρῶν εἶναι καὶ ἐδῶ ἐκτελεσμένον μὲ ἐρυθρόν, κρασᾶτον χρῶμα (lie de vin), τοῦ

[1] Biagio Pace, I mosaici di Piazza Armerina, Roma 1955, εἰκ. IV, σ. 105.

[2] G. C. Menis, I mosaici cristiani di Aquileia, σ. 13 ἑ.

δὲ ἱματίου, τοῦ προσώπου καὶ τοῦ στεφάνου διὰ μελανοῦ, δι' οὗ ἐπίσης ἐδηλώθησαν καὶ τὰ φύλλα τοῦ καλάμου καὶ αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων. Τέλος ὁ τρόπος ἐκτελέσεως τοῦ γυμνοῦ στήθους καὶ τῶν γυμνῶν χειρῶν εἶναι καὶ ἐδῶ ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν τῶν μηνῶν, παρουσιάζων τὸ αὐτὸ ἐλαφρόν, ἐρυθρὸν περίγραμμα τῶν «ἀνατομικῶν» μελῶν, τὴν αὐτὴν ἐλαφράν, δι' ὁμοίου χρώματος, σκίασιν χειρῶν καὶ στήθους, τὰς δὲ σάρκας ἐκτελεσμένας διὰ κιτρίνων καὶ λευκῶν ψηφίδων, αἵτινες παρακολουθοῦν τὰς γενετείρας καμπύλας τοῦ ὄγκου ἑκάστου ἐπὶ μέρους τμήματος.

Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὰ κρατοῦντα τὴν δέλτον τῆς ἐπιγραφῆς παιδάρια (ἔγχρ. πίν. 2 καὶ 3) καὶ εἰς ταῦτα, ἂν καὶ πολὺ ρεαλιστικωτέρας ἐμφανίσεως (βλ. σχετικῶς σ. 49) ὅμως παρατηρεῖται καὶ πάλιν: 1) ἡ ζωηρὰ πρὸς τὸν θεατὴν στροφὴ τοῦ σώματος, 2) τὰ αὐτά, βαθέως κρασάτου χρώματος, περιγράμματα, 3) ἡ αὐτὴ δι' ἐλαφροῦ ἐρυθροῦ χρώματος σκίασις τῶν βραχιόνων καὶ τῶν ποδῶν καὶ 4) αἱ αὐταὶ ζωηραὶ ὑπὸ τὰ μῆλα τῶν παρειῶν κηλῖδες, τὰς ὁποίας παρετηρήσαμεν ἤδη καὶ εἰς τὰς παρειὰς τοῦ Αὐγούστου καὶ τοῦ Νοεμβρίου [1].

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γενομένων συγκρίσεων τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Τεγέας πρὸς ἄλλα, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον χρονολογημένα ψηφιδωτά, εἴδομεν, ὅτι τὰ ἡμέτερα ἔχουν σχέσιν τινὰ 1) πρὸς τὰ τῆς Piazza Armerina χρονολογούμενα περίπου ὑπὸ μὲν τοῦ Pace (σ. 105) εἰς τὸ 400 μ. Χ. ὑπὸ δὲ τοῦ Gentili [2] εἰς τὸ 300 μ. Χ. καὶ 2) πρὸς τὰ τῆς Ἀκυληίας χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ 318 [3]. Ἡ ὁμοιότης πρὸς ἀμφότερα ταῦτα συνίσταται εἰς τὸν «ἀνατομικὸν» τρόπον ἐκτελέσεως τῶν σαρκῶν τοῦ στήθους.

Ὁ Stern [4] συνεσχέτισε τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Τεγέας πρὸς τὰ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀναλύῃ ποῦ ἀκριβῶς στηρίζει τὴν ὁμοιότητά των. Διὰ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ὁ παλαιότερον μελετήσας αὐτὰ E. Weigand [5] ἐθεώρει αὐτὰ ὡς εἰκονίζοντα ἀπολύτως μετωπικῶς τὰ πρόσωπά των (σ. 142) καὶ τὰ ἐχρονολόγει μεταξὺ τῶν ἐτῶν 515 καὶ 530 μ. Χ. (σ. 144). Καθ' ὃν ὅμως χρόνον ἐγίνετο ἡ μελέτη τοῦ E. Weigand, αἱ εἰκόνες τῶν Ἁγίων τοῦ Καλενδαρίου δὲν ἦσαν εὐκρινῶς ὁραταί, λόγῳ τοῦ κονιορτοῦ καὶ τῆς αἰθάλης ποὺ εἶχον ἐπικαθήσει ἐπ' αὐτῶν ἐπὶ ὁλοκλήρους αἰῶνας, ἐξαιρέσει μόνον δύο εὐκρινῶν εἰκόνων

[1] Τὰς κηλῖδας ταύτας παρέλαβεν ἀργότερον καὶ συστηματικῶς ἐχρησιμοποίησεν ἡ βυζαντινὴ τέχνη. Βλ. σχετικῶς Α. Ὀρλάνδου, Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζ. τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου, Ἀθῆναι 1970, σ. 128, σημ. 1, 2, 3 καὶ σ. 262.

[2] G. V. Gentili, La Villa Erculia . . . , σ. 68.

[3] Menis, I mosaici cristiani di Aquileia, σ. 13 ἑ.

[4] Le Calendrier, σ. 224.

[5] Der Calenderfries von Hagios Georgios, BZ 39, 1939, σ. 116 - 145.

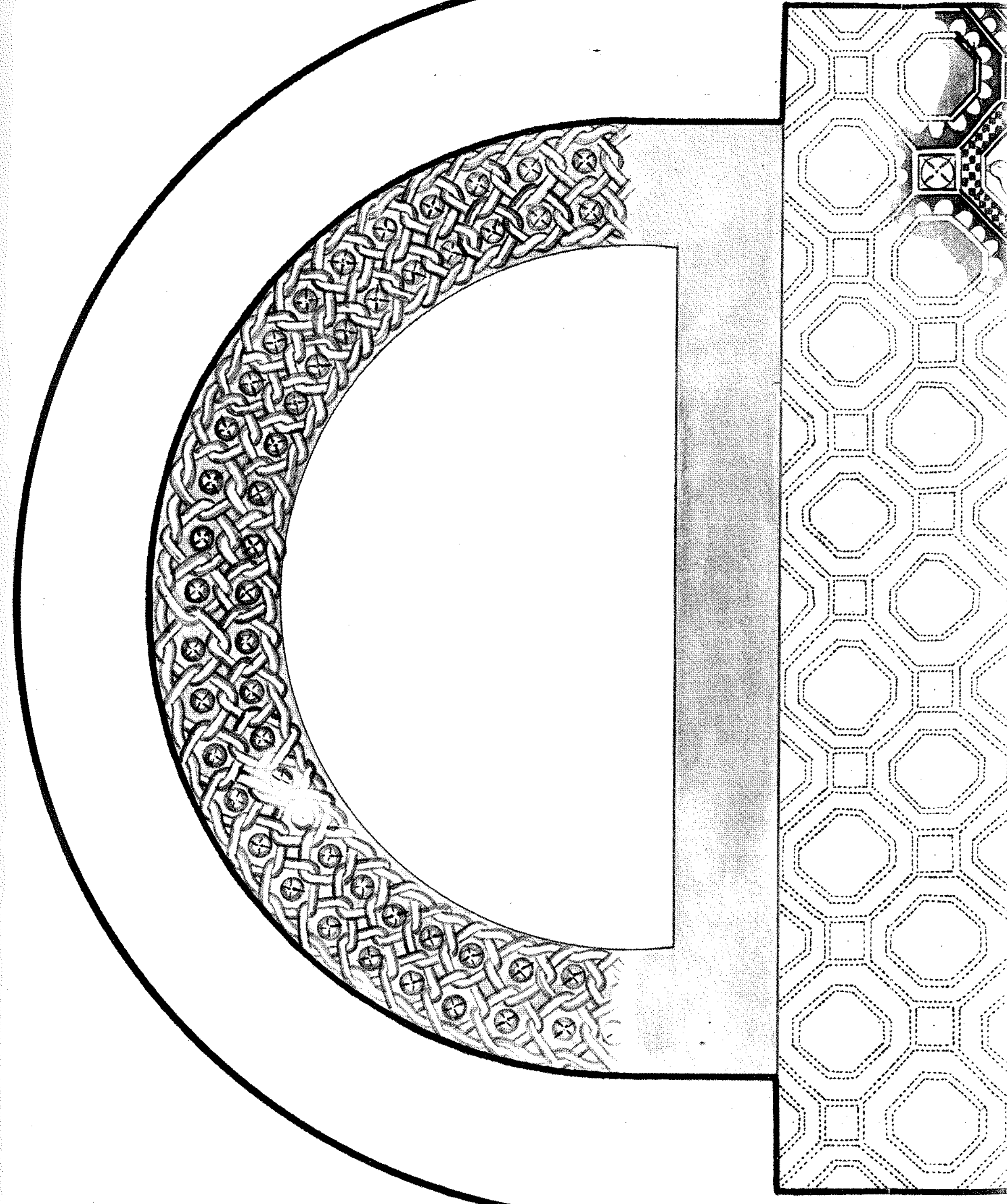
῾Αγίων αὐστηρῶς μετωπικῶν, τὰς ὁποίας εἶχε παράσχει πρότερον (1920) εἰς μελέτην του περὶ τῆς ἁψῖδος τοῦ Γαλερίου καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ ῾Αγίου Γεωργίου ὁ E. Hébrard [1]. ῞Οταν ὅμως τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου ἐκαθαρίσθησαν τὸ 1953 ὑπὸ τῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου ῾Υπηρεσίας ᾿Αναστηλώσεως ἀρχαίων μνημείων, ἐπ᾿ εὐκαιρίᾳ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ συγκληθέντος Θ´ Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου καὶ ἐφάνησαν ἐν ὅλῃ αὐτῶν τῇ λαμπρότητι, οἱ κατὰ παραχώρησίν μου καὶ τοῦ κ. Ε. Στίκα μελετήσαντες αὐτὰ Δανοὶ (ἢ Νορβηγοί ;) βυζαντινολόγοι Hjalmar Torp καὶ H. P. L'Orange ἀπέδειξαν, ὅτι πρόκειται περὶ μνημειώδους ἔργου αὐτοκρατορικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου (379 - 395 μ. Χ.) [2]. ᾿Επισταμένη μελέτη μου τῶν εἰς μεγάλην κλίμακα ἐγχρώμων καὶ μὴ εἰκόνων τοῦ ἐσχάτως (1963) ἐκδοθέντος εἰς νορβηγικήν, δι᾿ ἐμὲ δυστυχῶς ἀκατάληπτον, γλῶσσαν βιβλίου τοῦ H. Torp [3] μοῦ ἐφανέρωσε τὰς ἑξῆς ὁμοιότητας αὐτῶν πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Τεγέας: 1) ῞Οτι ἀντιθέτως πρὸς ὅσα εἶπεν ὁ E. Weigand περὶ ἀπολύτου μετωπικότητος ὅλων (σ. 142) τῶν ψηφιδωτῶν μορφῶν τοῦ ῾Αγ. Γεωργίου, ὀλίγαι μόνον ἐξ αὐτῶν (3 ἐπὶ 10 ἐν συνόλῳ) παρουσιάζουσι ταύτην. Εἶναι δὲ αὗται: ἡ τοῦ μάρτυρος Κοσμᾶ (Torp, ἔναντι σ. 52), ἡ τοῦ μάρτυρος - στρατιώτου Λέοντος (Torp, ἔν. σ. 54) καὶ ἡ τοῦ μάρτυρος - στρατιώτου Θερίνου (Torp, ἔν. σ. 58), ἐνῷ δὲν συμβαίνει τὸ αὐτὸ α) διὰ τὴν μορφὴν τοῦ μάρτυρος Πορφυρίου (Torp, ἔν. σ. 24) ἔνθα τὸ δεξιὸν ἥμισυ τῆς παρειᾶς εἶναι πολὺ μεγαλύτερον τοῦ ἀριστεροῦ, β) διὰ τὸν γεννειοφόρον μάρτυρα ἐπίσκοπον Φίλιππον (Torp, ἔν. σ. 30 καὶ ἔγχρ. προμετ.) τοῦ ὁποίου διαγράφεται μὲν ὁλόκληρον τὸ δεξιὸν οὖς, κρύπτεται ὅμως ἐντελῶς τὸ ἀριστερόν, ἀνισοβαρὲς δὲ εἰκονίζεται ἀντιστοίχως καὶ τὸ γένειον, γ, δ) ἀσύμμετροι, ἤτοι μὲ προφανῆ στροφὴν τῆς κεφαλῆς, ἐμφανίζονται καὶ αἱ μορφαὶ δύο ἀγγέλων (Torp, ἔν. σ. 34 καὶ ἔν. σ. 32, σ. 40), ε) τοῦ μάρτυρος στρατιώτου ᾿Ονησιφόρου (Torp, ἔν. σ. 48 καὶ ἔν. σ. 83, βλ. καὶ Grabar, Martyrium III, πίν. XXX) στ) τοῦ μάρτυρος στρατιώτου Βασιλίσκου (Torp, ἔν. σ. 65) μὲ ἀρκετὰ πρὸς τὰ δεξιὰ ἐστραμμένην τὴν κεφαλὴν καὶ τέλος ζ) τοῦ μάρτυρος στρατιώτου Πρίσκου (Torp, ἔν. σ. 78).

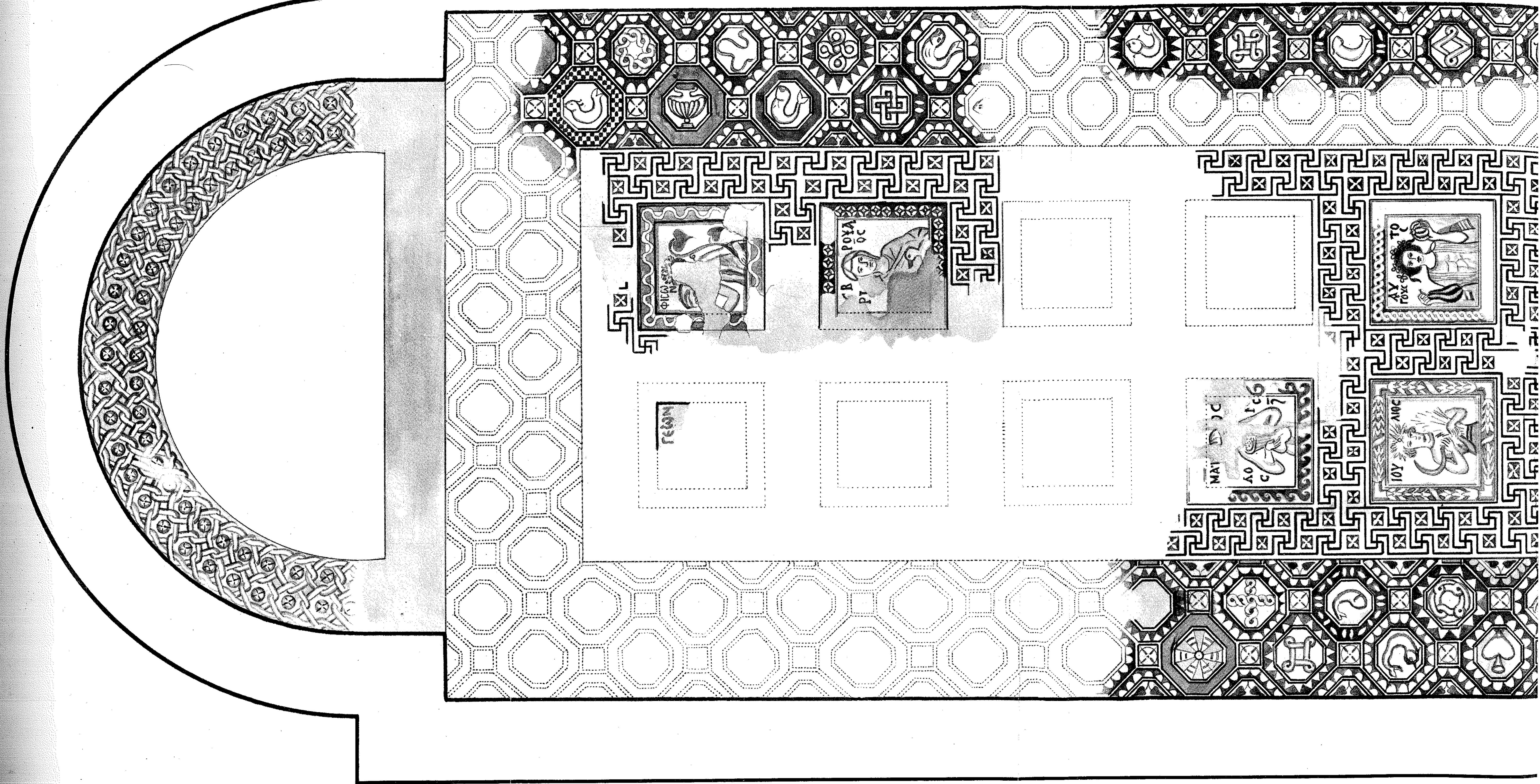
῾Ομοιότητα παρουσιάζουν ἐπίσης πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Τεγέας καὶ αἱ ἐρυθραὶ σκιαί, τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖ ὁ τεχνίτης τοῦ ῾Αγ. Γεωργίου εἰς τὴν ῥῖνα τῶν μαρτύρων Φιλίππου (Torp, ἔγχρ. προμετωπίς), ᾿Ονησιφόρου (Torp, ἔν. σ. 48) καὶ Πορφυρίου (Torp, ἔν. σ. 24) αἱ δηλοῦσαι ἐρριμ-

[1] Bul. de Cor. Hellénique 44, 1920, πίν. VII, VIII.

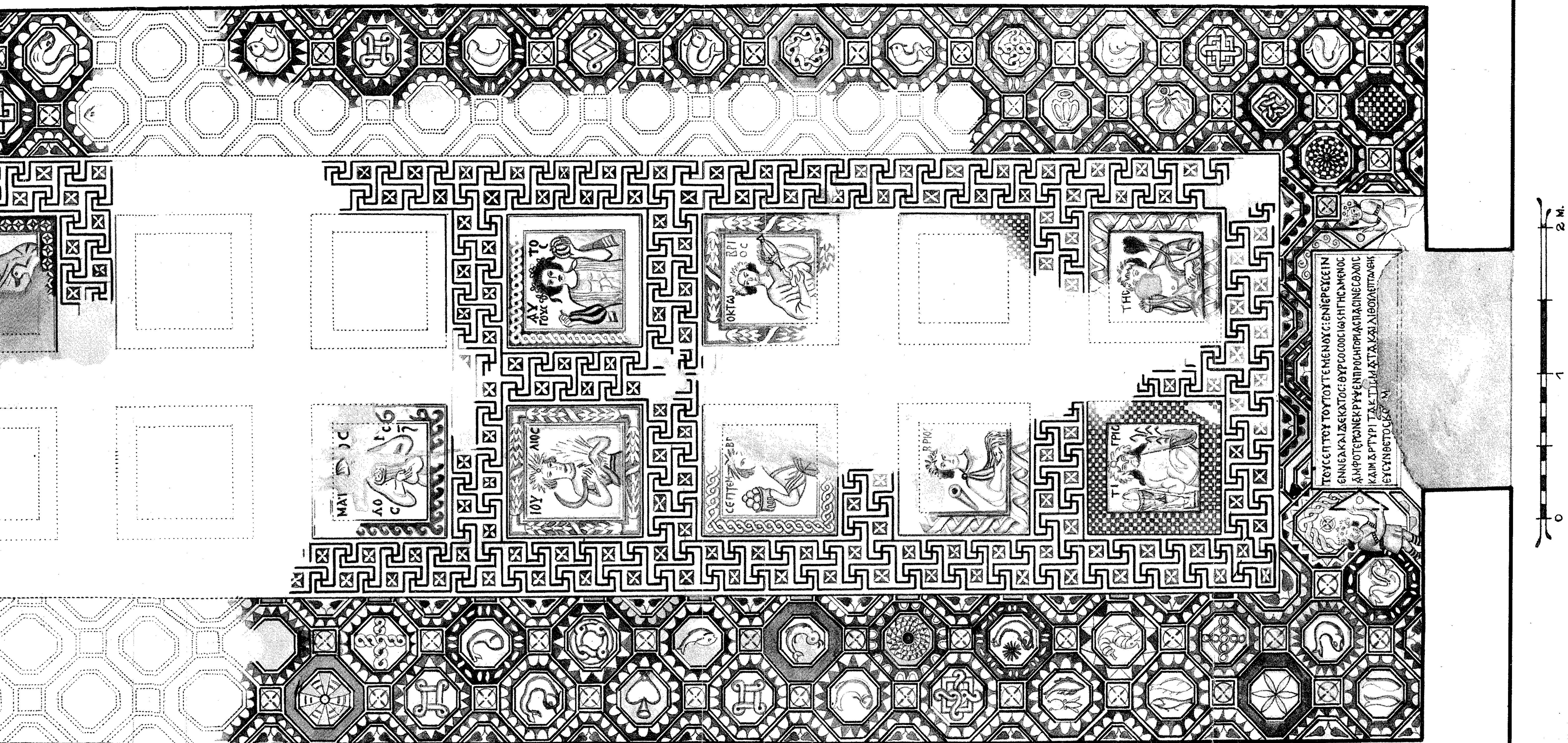
[2] H. Torp, Πεπραγμένα τοῦ Θ´ Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου τόμ. A´, ᾿Αθῆναι 1955, σ. 491 καὶ H. P. L'Orange, ἐν XVII Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 1970, σ. 257 καὶ 259.

[3] Mosaikkene I St. Georg - Rotunden i Thessaloniki, Oslo 1963.

ΚΑΤΟΨΙΣ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΨΗΦΙΔΩΤΟΥ ΔΑΠΕΔΟΥ ΤΟΥ ΜΕΣΟΥ ΚΛΙΤΟΥΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΗΣ ΤΕΓΕΑΣ ΜΕ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

ΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΨΗΦΙΔΩΤΟΥ ΔΑΠΕΔΟΥ ΤΟΥ ΜΕΣΟΥ ΚΛΙΤΟΥΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΗΣ ΤΕΓΕΑΣ ΜΕ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΟΤΑΜΩΝ ΤΟΥ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΗΝΩΝ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

μένην σκιὰν ἐξ ἀριστερῶν ἐρχομένου φωτός, ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ ἡμετέρου Ἰουλίου.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δύναταί τις νὰ συμπεράνῃ, ὅτι ἡ κατασκευὴ τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Τεγέας πλησιάζει μὲν πρὸς τὴν τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, λόγῳ τῆς ἐλαφρᾶς στροφῆς τῆς κεφαλῆς, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν, πρέπει ὅμως τὰ τῆς Τεγέας νὰ εἶναι κατά τι (20 - 30 τὸ πολὺ ἔτη) προγενέστερα αὐτῶν, ἀφοῦ ἡ παράστασίς των δὲν ἔχει φθάσει ἀκόμη τὴν ἀπόλυτον μετωπικότητα, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζουν πολὺ ὀλίγα ψηφιδωτὰ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου. Ἡ τοιαύτη ἀπόλυτος μετωπικότης θὰ γίνῃ ἄλλωστε κανὼν ἀργότερον, ὅταν θὰ ἐπέλθῃ εἰς τὰς μορφὰς τὸ κρυστάλλινον ἐκεῖνο πάγωμα τῆς ἀτομικῆς ζωῆς, τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται ἀπὸ τοῦ 500 μ. Χ. κ. ἑ., τὸ ὁποῖον ἐμφανίζουν καὶ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ γειτονικοῦ Ἄργους.

Δύο λέξεις θὰ εἴπωμεν ἀκόμη καὶ περὶ τῶν ἰσχυρῶν μελανῶν περιγραμμάτων — τῶν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ὀνομαζομένων *περικοπῶν* [1] — τὰ ὁποῖα παρατηροῦμεν εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Τεγέας. Τὰ περιγράμματα ταῦτα θὰ εἶναι ἀναμφιβόλως προϊόντα ἀνατολικῆς ἑλληνιστικῆς ἐπιδράσεως, ἀντικαταστήσαντα διὰ χρώματος εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τὴν σκοτεινὴν αὐλακοειδῆ γλυφήν, ἡ ὁποία περιέβαλλε καὶ ἐτόνιζε τὴν παρυφὴν ἀνατολικῶν ἀναγλύφων παραστάσεων, προσδίδουσα ἔμφασιν εἰς τὸν ὄγκον των διὰ τοῦ δημιουργουμένου σκοτεινοῦ ὀπτικοῦ περιγράμματος. Τοιαύτας γλυφὰς βλέπομεν εἰς ἀνατολικὰ ἑλληνιστικὰ ἔργα, οἷα τὰ ἀντιοχειανῆς σχολῆς τέχνης [2] ἐλαφρὰ ἀνάγλυφα τῆς ἁψῖδος τοῦ Γαλερίου τῆς Θεσσαλονίκης [3] (περὶ τὸ 300 μ. Χ.) [4] ὡς καὶ εἴς τινα ἔργα τῆς χριστιανικῆς συριακῆς τέχνης [5]. Κατὰ μίμησιν λοιπὸν τῶν γλυπτῶν περιγραμμάτων τονίζεται καὶ εἰς τὰ ψηφιδωτὰ ὁ ὄγκος, ἐνισχυόμενος περαιτέρω καὶ διὰ τῶν ζωηρῶν καὶ λιγυρῶν καμπύλων τῆς μελανῆς γραμμῆς τοῦ περιγράμματος.

* * *

---

[1] Πολυβίου, Ἱστοριῶν 6, 53, 6 κλπ. (ἔκδ. Heinemann σ. 388). Λατινιστὶ circumcaesura (Lucretius 3, 220).

[2] K. F. Kinch, L'arc de triomphe de Salonique, Paris 1890, σ. 12. O. Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst, I, Berlin - Neubabelsberg 1914, σ. 163.

[3] K. F. Kinch, L'arc de triomphe de Salonique, Paris 1890, πίν. V (κάτω δεξιά).

[4] K. F. Kinch, ἔνθ' ἀν. σ. 11.

[5] O. Wulff, ἔ. ἀ.

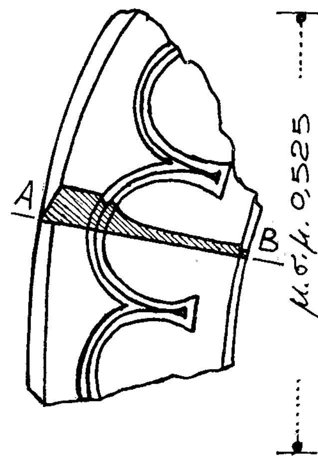
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 3: ΓΛΥΠΤΙΚΗ

Τὰ ἐν Τεγέᾳ καὶ Νυκλίῳ περισωθέντα γλυπτὰ θὰ ἐξετάσωμεν κατ' ἐποχὰς καὶ κατ' εἴδη:

Α'. ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΤΡΑΠΕΖΑΙ. α) Θραῦσμα πλακὸς ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, διαστάσεων μ. σ. μήκους 0.525 καὶ πλάτους 0.235, πάχους ἔξω 0.035 καὶ ἔσω 0.03 μ. Φέρει ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας ἀνάγλυφα τρία τοξύλλια (εἰκ. 40) βάθους 0.02 μ., ἐκ τῶν ὁποίων τὰ μὲν δύο κάτω εὑρίσκονται ἐπ' εὐθείας γραμμῆς, τὸ δὲ

Εἰκ. 40. Θραῦσμα τραπέζης προσφορῶν.

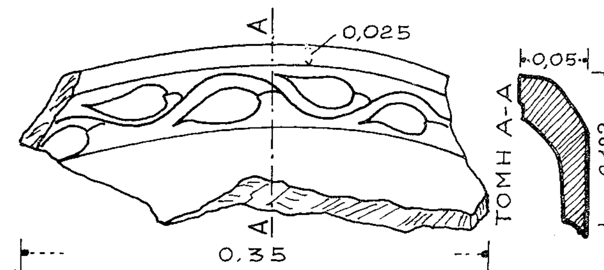
τρίτον ἐπὶ καμπύλης, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει, ὅτι ἡ σχετικὴ τράπεζα εἶχεν, ὡς καὶ τόσαι ἄλλαι, πεταλοειδὲς σχῆμα. Πρόκειται προφανῶς περὶ τραπέζης προσφορῶν [1], τῆς λεγομένης ἄλλοτε τραπέζης ἀγαπῶν, μαρτύρων καὶ νεκροδείπνων. Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλά [2], εἴς τε τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν. Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου, σήμερον ὅμως δὲν ὑπάρχει πλέον ἐκεῖ, οὔτε εἰς τὸ Μουσεῖον.

---

[1] Βλ. σχετικῶς Michon, Rebords de bassins chrétiens, σ. 26. J. Ebersolt, R. A. 1913, I σ. 326. Wulff, Beschreibung der altchristlichen Bildwerke, σ. 11. J. Lassus, Sanctuaires chrétiens de Syrie, Paris 1947, σ. 196.

[2] Βλ. σχετικῶς Α. Κ. Ὀρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τ. Β', 1954, σ. 485 καὶ τὰς αὐτόθι σχετικὰς σημειώσεις καὶ εἰκόνας.

β) θραῦσμα Ἁγ. Τραπέζης ἐκ λευκοῦ μαρμάρου μ. σ. μήκους 0.35 μ., πλάτους 0.125 καὶ ὁλικοῦ πάχους 0.075 μ. Παρουσιάζει ἀνακεκαμμένον χεῖλος 0.05 μ., ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἀνάγλυφος ἑλικοειδὴς βλαστὸς μετὰ παρεμβαλλομένων κισσοφύλλων (εἰκ. 41). Πρόκειται πιθανώτατα περὶ καλύμματος Ἁγ. Τραπέζης, μὲ τὰ συνήθως ἀνακεκαμμένα χείλη [1] των. Εὑρέθη καὶ τοῦτο ἐν τῷ ἀγροκηπίῳ, ἀλλὰ σήμερον ἀγνοεῖται καὶ αὐτοῦ ἡ θέσις.

Εἰκ. 41. Θραῦσμα καλύμματος Ἁγ. Τραπέζης.

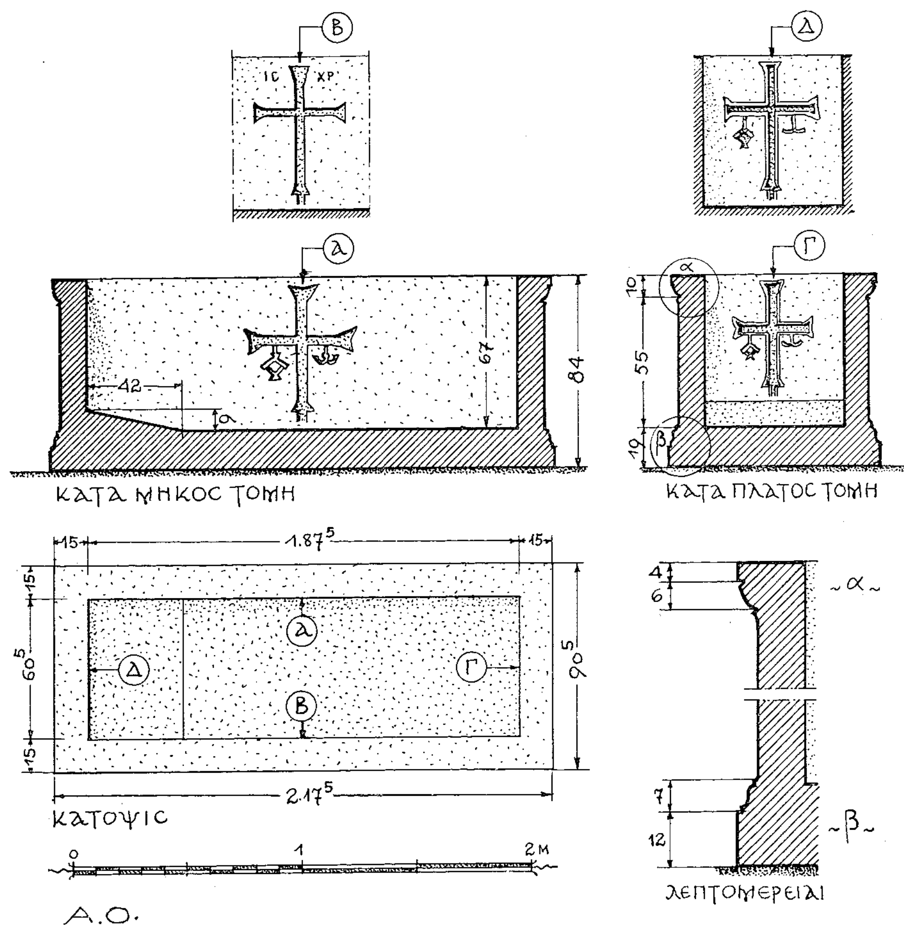
ΝΕΚΡΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Σπουδαιότατον νεκρικὸν μνημεῖον ἀποκείμενον ἀπὸ μακροῦ πρὸ τοῦ χώρου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας καὶ πρὸς τὰ ΒΔ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου, παρὰ τὸ ἐκεῖ δημόσιον φρέαρ, εἶναι μαρμαρίνη μονόλιθος σαρκοφάγος, συνολικῶν ἐξωτερικῶν διαστάσεων 2.17 × 0.905 μ. καὶ ὕψους 0.84 μ., εἰλημμένη προφανῶς ἐκ παλαιοτέρου ρωμαϊκοῦ μνημείου καὶ χρησιμοποιηθεῖσα ἐκ νέου ὑπὸ τῶν χριστιανῶν. Τὴν παλαιοτέραν προΰπαρξιν αὐτῆς μαρτυροῦν τὰ εἰς τὸ ἄνω καὶ κάτω μέρος καλῶς λαξευμένα κυμάτια, ἄνω ἰωνικὸν μετ' ἀστραγάλου καὶ κάτω ὄρθιον κοιλόκυρτον μετὰ πλίνθου (εἰκ. 42, α καὶ β). Τὸ κενὸν τῆς σαρκοφάγου μετρεῖ 1.875 μ. × 0.605 μ., τὸ δὲ ὕψος 0.67 μ., παρουσιάζον, ἐν εἴδει προσκεφαλαίου, καθ' ὅλον τὸ πλάτος μιᾶς τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ πυθμένος ἐλαφρῶς ὑψωμένον κεκλιμένον ἐπίπεδον, πλάτους 0.42 μ. Τοιαῦτα προσκεφάλαια συναντῶμεν συχνὰ καὶ εἰς ρωμαϊκὰς σαρκοφάγους. Κάλυμμα δὲν ὑπάρχει πλέον σήμερον.

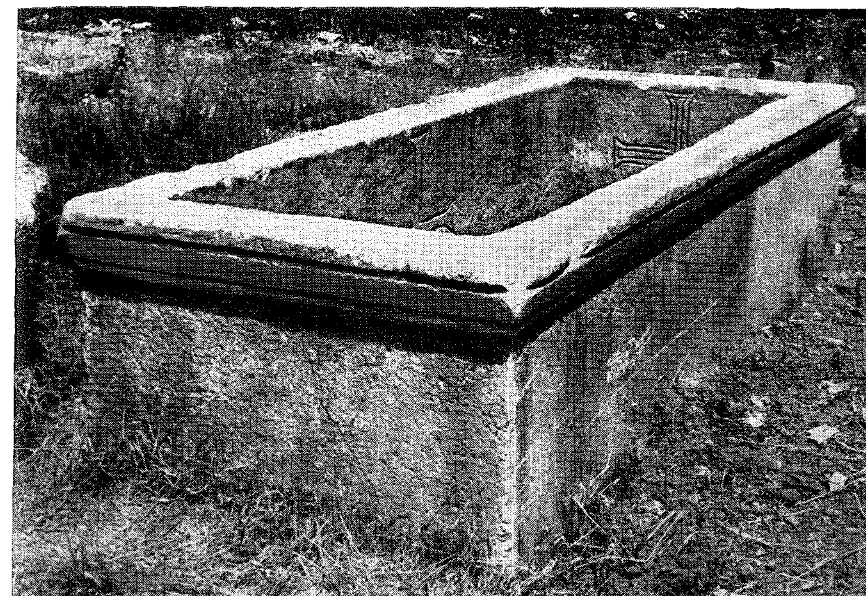
Εἰς τὰ μέσα τῶν τεσσάρων κατακορύφων ἐσωτερικῶν πλευρῶν τῆς σαρκοφάγου ἐλάξευσαν οἱ χριστιανοὶ ἀνὰ ἕνα μέγαν σταυρὸν ἀνισοσκελῆ, καταλαμβάνοντα περίπου ὅλον τὸ ὕψος τῆς πλευρᾶς (εἰκ. 42, 43, 44). Ἐκ τῶν σταυρῶν τούτων εἷς μέν, τῆς μικρᾶς πλευρᾶς, ἐχαράχθη ἁπλοῦς, φέρων

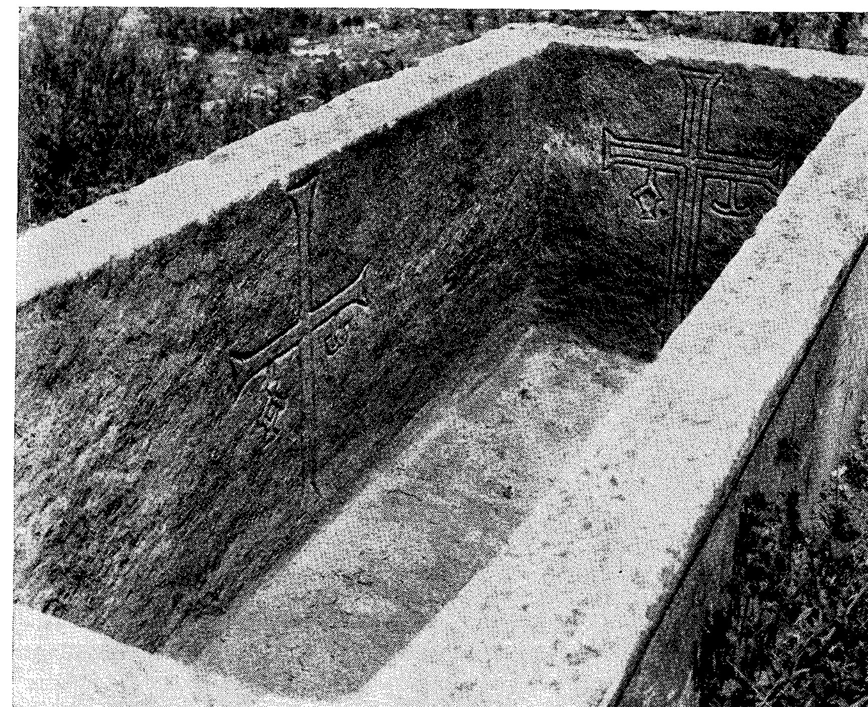
---

[1] Βλ. σχετικῶς Α. Κ. Ὀρλάνδου, ἔ.ἀ. τ. Β' σ. 450 εἰκ. 409.

Εἰκ. 42. Ἡ παρὰ τὸ φρέαρ τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἀποκειμένη σαρκοφάγος.

Εἰκ. 43. Δύο φωτογραφικαὶ ἀπόψεις τῆς σαρκοφάγου.

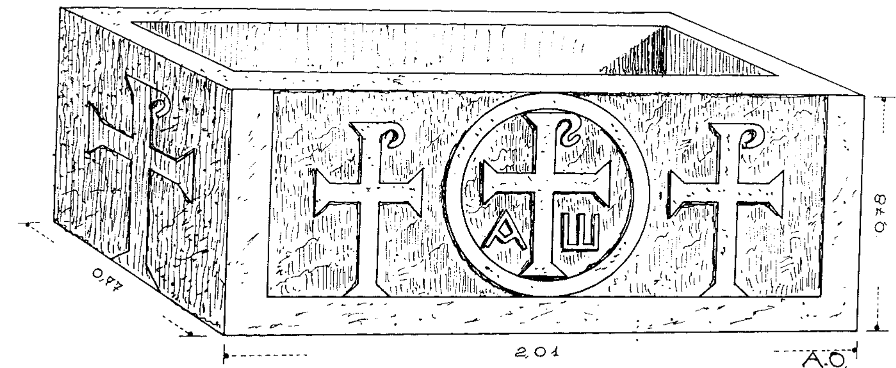
ἑκατέρωθεν τῆς κορυφῆς τῆς ἄνω κεραίας χαραγμένον τὸ μονογράφημα IC XP, ἐνῷ οἱ τρεῖς ὑπόλοιποι σταυροὶ φέρουσιν ἐξηρτημένα ἀπὸ τῶν ὁριζοντίων κεραιῶν των τὰ γράμματα Α καὶ Ω τῆς Ἀποκαλύψεως (εἰκ. 44) [1].

Σταυροὶ εἰκονιζόμενοι εἰς τὰς παρειὰς καμαροσκεπάστων τάφων εἶναι συνήθεις κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους. Τοιοῦτοι εὑρέθησαν π. χ. εἰς Θεσσαλονίκην, ἔνθα ἐπὶ μιᾶς τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ τάφου τοιχογραφία, λίαν ἀρχαϊκοῦ χαρακτῆρος, παριστάνει ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους σταυρὸν ἐρυθρὸν μεταξὺ δύο συμμετρικῶν δένδρων [2]. Παρόμοιος στέφανος συναντᾶται καὶ εἰς τὸν τάφον τοῦ Καλοῦ Ποιμένος τῆς Θεσσαλονίκης [3]. Γραπτὴ διακόσμησις μὲ στεφάνους ἀνθέων περιβάλλοντας σταυρὸν συναντᾶται καὶ εἰς τάφους τῶν Φιλίππων [4] καὶ εἰς Σάλωνα τῆς Δαλματίας (τάφος P) [5].

Εἰκ. 44. Εἷς τῶν ἐγχαράκτων ἐσωτερικῶν σταυρῶν τῆς σαρκοφάγου.

Ἡ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῶν τάφων ἀπεικόνισις σταυρῶν, μαρτυροῦσα ἀποφυγὴν ἐπιδείξεως αὐτῶν, θὰ πρέπει ἴσως νὰ θεωρηθῇ ὡς σύγχρονος τῶν διωγμῶν τῶν χριστιανῶν. Ἀργότερον ὅμως, ὅτε ἐπετράπη ἡ ἐλευθέρα τέλεσις τῆς χριστιανικῆς λατρείας, αἱ σαρκοφάγοι ἔφερον χριστιανικὰ σύμβολα καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν αὐτῶν, ὡς π.χ. ἡ μαρμαρίνη σαρκοφάγος τῆς Calenzana τῆς Κορσικῆς, ἥτις φέρει εἰς τὸ κέντρον τῆς προσόψεως ἐντὸς κύκλου τὸ Κωνσταντινείου τύπου χρῖσμα τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰῶνος [6], πωρίνη σαρκοφάγος εἰς Tipasa, φέρουσα ἐπίσης κατὰ τὴν στενήν της πλευρὰν ἀνάγλυφον τὸ χρῖσμα [1], ἡ ὑπ' ἀριθμ. 1321 (2365) σαρκοφάγος τοῦ Μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως [2], τῆς ὁποίας διεσώθη μόνον τὸ κάλυμμα (5ου - 6ου αἰ.), ἔνθα εἰκονίζεται τὸ χρῖσμα μετὰ δύο σταυρῶν ἑκατέρωθεν αὐτοῦ κλπ. Ἱκανὰ τέλος εἶναι τὰ μετὰ σταυροῦ μὲ Α καὶ Ω, ἐλευθέρου ἢ ἐντὸς κύκλου, παραδείγματα σαρκοφάγων τῆς Ραβέννης [3]. Παραθέτω ἀκόμη καὶ

Εἰκ. 45. Φωτογραφικὴ ἀπεικόνισις καὶ γραφικὴ ἀναπαράστασις παλαιοχριστιανικῆς σαρκοφάγου τῆς Ἰθάκης.

---

[1] Τὴν σαρκοφάγον ταύτην εἶχε σημειώσει ἤδη ὁ Γ. Λαμπάκης εἰς τὸ ΔΧΑΕ τόμ. Γ', 1903, σ. 22, ἀλλ' ἄνευ σχεδίου, μέτρων ἢ φωτογραφίας.

[2] Ἀ. Ξυγγόπουλος, ΑΔ 9, 1924 - 25, Παράρτημα σ. 67, εἰκ. 6 καὶ Στ. Πελεκανίδης, Archaeology 2, 1949, σ. 49.

[3] St. Pelekanidis, Gli affreschi paleocristiani... di Salonicco, Ravenna 1963, σ. 17, εἰκ. 5.

[4] Στ. Πελεκανίδης, ΑΕ 1955, σ. 155, εἰκ. 38 (ἀριστ.) καὶ σ. 157, εἰκ. 40, 41, 42, 43.

[5] E. Dyggve - J. Brönsted, Recherches à Salone I, Copenhague 1928, σ. 135, 136, 137, εἰκ. 127 - 129.

[6] Εἰκὼν παρὰ G. Moracchini - Mazel, Les Monuments paléochrétiens de la Corse, Paris 1967, σ. 97, εἰκ. 132 - 133.

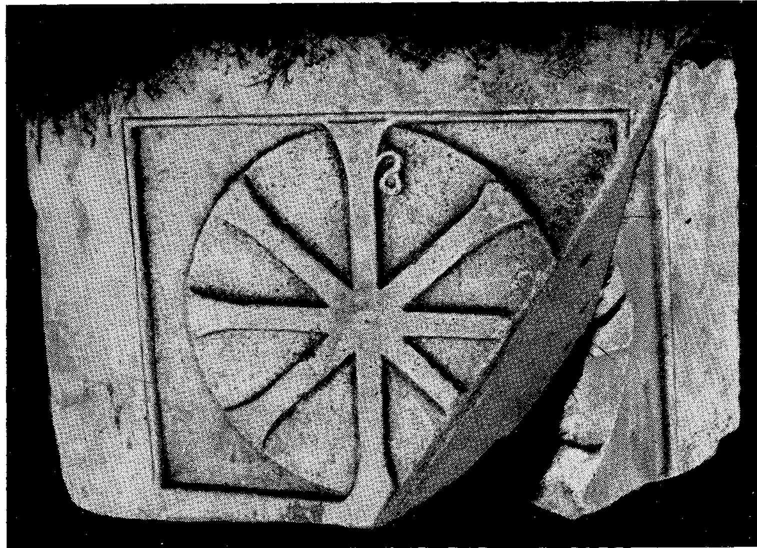
[1] Εἰκὼν παρὰ C. M. Kaufmann, Handbuch der christlichen Archäologie, Paderborn 1913, σ. 495, εἰκ 189.

[2] G. Mendel, Catalogue des Sculptures 3, 1914, σ. 530.

[3] Σαρκοφάγοι εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Ἁγ. Βιταλίου (Corpus della scultura... di Ravenna, ἐπιμ. G. Bovini, II, Roma 1968, ἀρ. 23 β, 33 β καὶ 36). Σαρκοφάγος τῆς οἰκογενείας Traversari (αὐτόθι ἀρ. 25 d). Πρβλ. ἐπίσης αὐτόθι, ἀρ. 49 a, b, c, 50, 51, 52.

ἀδημοσίευτον εἰσέτι, σαρκοφάγον ἐξ Ἰθάκης (εἰκ. 45) φέρουσαν κατὰ μὲν τὴν μακρὰν πλευρὰν ἐντὸς κύκλου ἕνα σταυρὸν ἐν τῷ μέσῳ μετὰ R, A καὶ Ω, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ δύο ἄλλους σταυροὺς μετὰ R καὶ τρίτον, εἰς τὴν μίαν τῶν στενῶν πλευρῶν, μετὰ R καὶ τοῦτον. Ἡ νέα αὕτη σαρκοφάγος ἔχει διαστάσεις περίπου ἴσας πρὸς τὰς τῆς ἡμετέρας, ἤτοι μῆκος μὲν 2.01, πλάτος 0.77 μ. καὶ ὕψος 0.78 μ.

Ἐκ σαρκοφάγου ἢ ἄλλου τινὸς μέλους πρέπει νὰ προέρχεται καὶ ἄλλο γλυπτὸν ἐκ Τεγέας, ἀποκείμενον πλησίον τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας καὶ εἰς 2 τεμάχια σωζόμενον (εἰκ. 46). Εἰκονίζει τοῦτο καὶ πάλιν τὸ μετὰ R χρῖσμα

Εἰκ. 46. Πλὰξ μετ' ἀναγλύπτου χρίσματος ἐκ Τεγέας.

ἐντὸς κύκλου, ἀλλὰ τὸ πάχος του (0.37 - 0.42 μ.) εἶναι τόσον μέγα, ὥστε δὲν δύναται νὰ προέρχεται ἀπὸ σαρκοφάγον, διαστάσεων 1.32 × 1.77 μ., ἀλλ' ἴσως ἐξ ἄλλου κατασκευάσματος τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀλέας.

Ἐπιτυμβίου πιθανώτατα προορισμοῦ εἶναι καὶ ἡ ἔναντι (σ. 89) εἰκονιζομένη, ἀρίστης διατηρήσεως, μαρμαρίνη στήλη, ὕψους 0.955, πλάτους 0.435 καὶ πάχους 0.18 - 022 μ., ἀποκειμένη σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον Τεγέας (εἰκ. 47), ἀλλ' ἀγνώστου προελεύσεως. Ἡ στήλη αὕτη μὲ τὸ ἀέτωμα, τὸ ὁποῖον τὴν στέφει, τὰ ἀνθεμιοειδῆ της ἀκρωτήρια, τὴν ἐντὸς τοῦ ἀετώματος παράστασιν ἀσπίδος, ὡς καὶ μὲ τὴν ἔξεργον πλαστικότητα τῆς διακοσμήσεως αὐτῆς, θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς ρωμαϊκὴ ἐπιτυμβία στήλη [1],

[1] Βλ. πλεῖστα σχετικὰ παραδείγματα ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας εἰς MAMA I, 1928, ἀρ. 14, 15, 36, 46, 48.

ἐὰν δὲν ἐκυριάρχει τῆς προσόψεως αὐτῆς μέγας σταυρὸς μαρτυρῶν τὴν χριστιανικὴν αὐτῆς χρῆσιν. Τοῦ περίπου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ τούτου αἱ ἐπίπεδοι κεραῖαι καταλήγουσιν εἰς σφαιρικὰ μῆλα, ἐξ ὧν τὸ τῆς κάτω στηρίζεται ἐπὶ βαθμιδωτῆς βάσεως καὶ παρουσιάζει, ἐκφυόμενα ἀπὸ τῆς ρίζης του, φύλλα πλαγίως καὶ ἑλικοειδῶς ἀνελισσόμενα πρὸς τὰ ἄνω καὶ καταλήγοντα εἰς ἡμιανθέμια, δι' ὧν πληροῦνται τὰ δύο κάτω καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ὀρθογώνια διαμερίσματα, ἐνῷ τὰ ἄνω τοιαῦτα κοσμοῦνται δι' ἀναγλύφων τετραφύλλων ροδάκων, διαμέτρου 0.125 μ. Ἡ περιγραφεῖσα διακόσμησις τοῦ σταυροῦ καὶ ἰδίως ἡ βαθμιδωτὴ βάσις αὐτοῦ, τὸ σχέδιον καὶ ἡ ἐργασία τῶν ἑλικοειδῶν φύλλων μαρτυροῦσιν, ὅτι ἡ στήλη ἀνήκει εἰς ἀρκετὰ προηγμένους παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους (μέσων ἢ μᾶλλον τέλους 6ου μ. Χ. αἰ.) [1].

Εἰκ. 47. Ἐπιτύμβιος μαρμαρίνη πλὰξ τοῦ μουσείου Τεγέας.

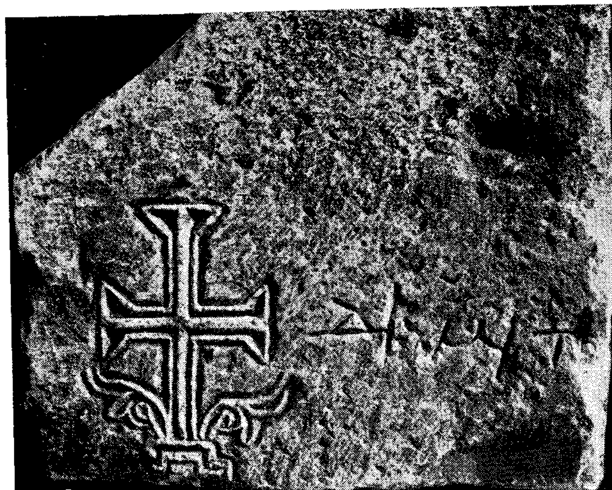
Δὲν γνωρίζομεν ἐὰν ἡ πλὰξ αὕτη ἵστατο, ὡς αἱ ἀρχαῖαι, ὀρθία ἐπί τινος τάφου [2], ἢ ἂν ἦτο ὁριζοντίως κατακεκλιμένη ἐπ' αὐτοῦ, τοῦθ' ὅπερ καθιστᾷ πιθανώτερον τὸ μέγα πάχος αὐτῆς καὶ ἡ πολὺ τραχεῖα ἐπεξεργασία τῶν πλαγίων πλευρῶν της.

Ἐπιτυμβίου προορισμοῦ πιθανώτατα θὰ εἶναι καὶ ἄλλη μαρμαρίνη πλὰξ

[1] Πρβ. ἐνεπίγραφον ἐπιτυμβίαν στήλην τοῦ Μουσείου Προύσης (G. Mendel, BCH 33, 1909, σ. 421, εἰκ. 89 καὶ σ. 433). Ἁπλοῦς ἀκόσμητος σταυρὸς ἐγγεγλυμμένος εἰς πρόσοψιν μετὰ τριγωνικοῦ ἀετώματος καταλαμβάνει ὁλόκληρον τὸ ὕψος ἐπιτυμβίου στήλης ἐκ Γιονουσλὰρ (MAMA VIII, 1962, ἀρ. 335). Τοιοῦτος κυριαρχῶν σταυρὸς προκύπτει καὶ ἐκ τῆς συνήθους ἐπὶ ἐπιτυμβίων μνημείων παραστάσεως κλειστῆς λιθίνης θύρας, τῆς ὁποίας τὰ χωρίσματα σχηματίζουσι σταυρόν. Πρβλ. MAMA I, ἀρ. 411, 421, 422, 423, 424 καὶ πλεῖστα ἄλλα καὶ ἐπὶ εἰδωλολατρικῶν ἀκόμη μνημείων.

[2] Οἷα εἰκονίζεται π. χ. παρὰ Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1942, σ. 62, εἰκ. 28.

(εἰκ. 48) ἄνω ἀριστερὰ ἀποκεκρουμένη καὶ προσφάτως εἰσαχθεῖσα εἰς τὸ Μουσεῖον Τεγέας, διαστάσεων 0.60 × 0.53 μ. καὶ πάχους 0.10 μ. Αὕτη παρουσιάζει εἰς τὸ κάτω ἀριστερὸν ἄκρον τῆς προσθίας ἐπιφανείας της ἔγγλυφον σταυρὸν μὲ κεραίας τριμερεῖς καταληγούσας εἰς τριγωνικὰς διαπλατύνσεις καὶ βαίνοντα ἐπὶ διβάθμου βάσεως, ἀπὸ τοῦ ἄνω μέρους τῆς ὁποίας ἐκφύονται ἑκατέρωθεν ἑλικοειδῶς ἀνακαμπτόμενα ἡμιανθέμια. Κατὰ

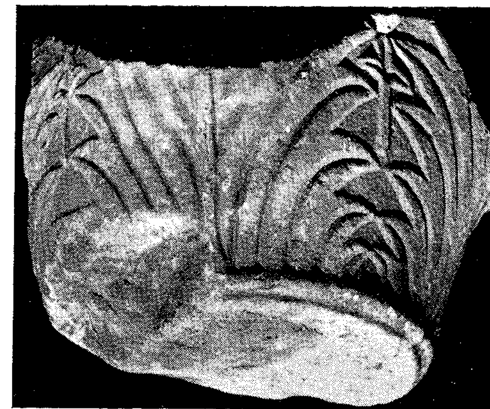
Εἰκ. 48. Μαρμαρίνη πλὰξ μετ' ἀναγλύφου σταυροῦ τοῦ Μουσείου Τεγέας.

πραέκτασιν τῆς δεξιᾶς ὁριζοντίας κεραίας τοῦ σταυροῦ εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφή, δυναμένη νὰ ἀναγνωσθῇ *Διμιτρ*[ίου. Ἡ ἐπιγραφὴ πιθανῶς εἶναι μεταγενεστέρας τῆς τοῦ λίθου ἐποχῆς.

ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ, ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΠΙΚΡΑΝΑ

I. Κιονόκρανα. 1) Εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου Τεγέας ἀπόκειται μέγα μαρμάρινον κιονόκρανον (εἰκ. 49), ἀγνώστου προελεύσεως, ἀλλὰ προερχόμενον πιθανῶς ἐκ τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς εἰς τὴν ὁποίαν μετετράπη ὁ ναὸς τῆς Ἀλέας. Ἔχει ὑποστῇ ἄνω καὶ κάτω ἀρκετὰς κολοβώσεις, ἐλλείποντος τελείως τοῦ ἄβακος, ἀλλὰ ἡ γενική του μορφὴ καὶ διακόσμησις διακρίνονται σαφῶς. Τὸ ὁλικόν του ὕψος εἶναι περίπου 0.40 μ., ἡ δὲ κάτω του διάμετρος, εἰς τὴν ὁποίαν καταλήγει ὁ κάλαθος διὰ σπείρας, μετρεῖ 0.50 μ. παρουσιάζουσα ἐν τῷ κέντρῳ καὶ κυκλικὸν τόρμον γόμφου. Ἀνήκει εἰς τὴν μεταβατικὴν φάσιν μεταξὺ τοῦ κορινθιακοῦ καὶ τοῦ τεκτονικοῦ κιονοκράνου. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ καλάθου του κοσμεῖται διὰ μεγάλων, ἁδρῶς εἰργασμένων φύλλων ὀξείας ἀκάνθης, τὰ

μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ πληροῦσι μακρόμισχα τρίφυλλα (5ου αἰ. μ. Χ.) Ὅμοια παραδείγματα κιονοκράνου εὕρηνται πλείονα : εἰς Σάλωνα τῆς Δαλματίας [1], εἰς τὸν Ἅγ. Ἀνδρέαν Ἀλύκων [2] Λακωνίας, εἰς τὸ Ἀσκλη-

Εἰκ. 49. Μαρμάρινον τεκτονικὸν κιονόκρανον ἴσως ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀλέας.

Εἰκ. 50. Κορινθιάζον κιονόκρανον μετὰ συμφυοῦς κορμοῦ κιονίσκου ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ μουσείου Τεγέας.

Εἰκ. 51. Κορινθιάζον τεκτονικὸν κιονόκρανον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ μουσείου Τεγέας.

πιεῖον τῶν Ἀθηνῶν [3] (χρονολογούμενον εἰς τὸ β' ἥμισυ τοῦ 5ου μ. Χ. αἰῶνος) εἰς Ρόδον [4] καὶ Κύπρον [5].

2) Συναφὲς πρὸς τὸ προηγούμενον εἶναι καὶ ἄλλο μικρὸν κιονόκρανον στρογγύλου κίονος μετὰ τετραγώνου, ἀδιαρθρώτου ἄβακος (εἰκ. 51) τοῦ ὁποίου ὁ κάλαθος κοσμεῖται εἰς τὸ μέσον ἑκάστης πλευρᾶς καὶ κάτωθεν τῶν

---

1 Ἀ. Ὀρλάνδος, Ξυλόστεγος παλαιοχριστ. Βασιλική, Β', σ. 286, εἰκ. 237, (κατὰ A. Riegl, Die Spätrömische Kunstindustrie , I, Wien 1901, σ. 36, εἰκ. 1, 2) καὶ Kautsch, Kapitellstudien, Berlin - Leipzig 1936, πίν. 4 ἀρ. 30, 31.

2 Ν. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1958, πίν. 156 β (7ον αἰ.).

3 Α. Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1917, σ. 75, εἰκ. 4.

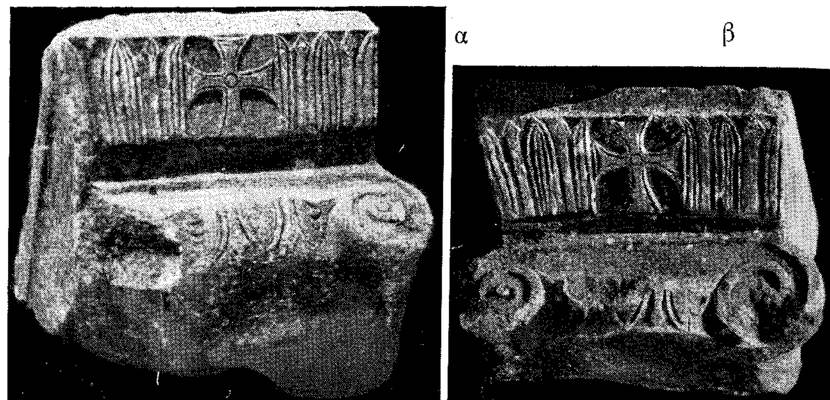
4 Α. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ ϛ', 1948 σ. 10 εἰκ. 5.

5 Γ. Σωτηρίου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου 1935 πίν. 135.

φωνιῶν διὰ φύλλων καλάμου, τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ πληροῦνται δι' ἑλίκων (εἰκ. 50). Τέλους 5ου αἰῶνος.

3) Ἄλλο συμφυὲς μετὰ τοῦ κορμοῦ κιονόκρανον τοῦ Μουσείου Τεγέας (εἰκ. 51) παρουσιάζει καὶ πάλιν φύλλα ἀκάνθης καλύπτοντα τὸν κορμὸν καὶ καμπτόμενα ἄνω κάτωθεν καμπύλου ἄβακος φέροντος εἰς τὸ μέσον ᾠοειδὲς ἐξόγκωμα.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα. Δύο τοιαῦτα φέροντα συμφυῆ τὰ ἐπιθήματα ἀπόκεινται εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου (εἰκ. 52α καὶ β),

α β

Εἰκ. 52. Ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα.

ἄγνωστον ὅμως πόθεν προέρχονται. Διασώζουσιν ὁπωσδήποτε καλῶς τὰς ἐπιμελεῖς των ἕλικας καὶ τὸν μεταξὺ αὐτὸν ᾠοειδῆ ἐξέχοντα ἐχῖνον (ὕψους 0.06 μ.) κοσμούμενον δι' ᾠῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται λογχοειδῆ φύλλα. Τὰ κιονόκρανα εἶναι συμφυῆ μετὰ τῶν λοξοτμήτων ἐπιθημάτων των, ἅτινα ἔχουσι διαστάσεις κατὰ μὲν τὴν ἄνω στενὴν πλευρὰν 0.416 μ. ἄγνωστον δὲ πόσον κατὰ τὴν μακράν, ἐπειδὴ αὕτη εἶναι ἀποκεκρουμένη. Ἡ προσθία στενὴ κεκλιμένη ἐπιφάνεια τῶν ἐπιθημάπων κοσμεῖται δι' ἀναγλύφου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ ἐν μέσῳ φύλλων καλάμου καὶ λογχῶν (εἰκ. 52 α - β), 5ος ἢ 6ος αἰών.

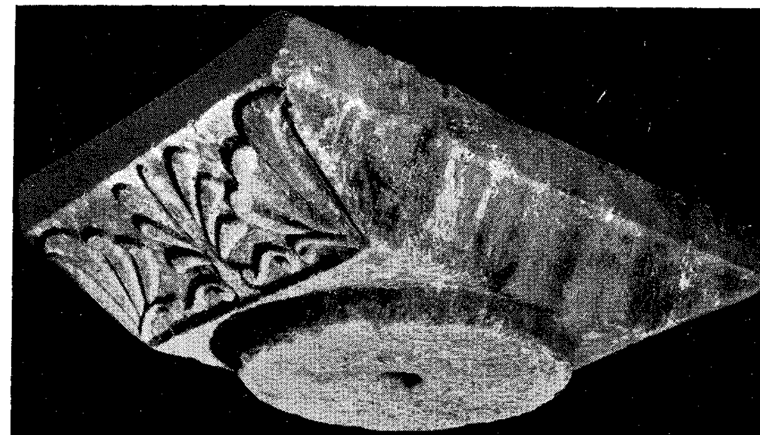
II. Ἐπιθήματα. Ἡ ὁμὰς αὕτη περιλαμβάνει ἐπιθήματα κολουροπυραμιδοειδῆ, ἐκτελοῦντα χρέη κιονοκράνων στρογγύλων διαχωριστικῶν κιονίσκων παραθύρων.

Τῶν ἐπιθημάτων τούτων αἱ δύο μόνον στεναὶ κεκλιμέναι πλευραὶ κοσμοῦνται δι' ἀναγλύπτου διακόσμου· σπανίως εἶναι συμφυῆ μετὰ τοῦ κορμοῦ (ὡς π.χ. τὸ τῆς εἰκόνος 53) συνήθως ὅμως χωριστά.

Α΄. Εἰς τὴν ὁμάδα ταύτην ὑπάγονται:

α) Τὸ ἐπίθημα (εἰκ. 53). Τούτου αἱ δύο στεναὶ κεκλιμέναι πλευραὶ

κοσμοῦνται δι' ἐξέργων, ἐπιμελοῦς ἐργασίας, ἀνθεμίων, ἡμιανθεμίων καὶ ἀνθέων λωτοῦ, ζωηρῶς ὑπενθυμιζόντων ἀρχαίας τέχνης γλυπτὰ ἀνθέμια, τῶν ὁποίων τόσον ὡραῖα δείγματα εἶχε νὰ παρουσιάσῃ εἰς τοὺς Χριστιανοὺς

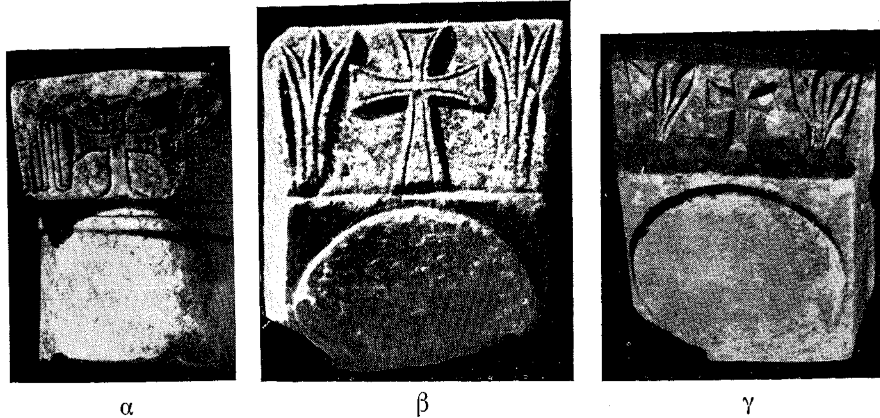
Εἰκ. 53. Ἐπίθημα - κιονόκρανον στρογγύλου κιονίσκου.

γλύπτας ἡ γλυπτικὴ τῆς ἀρχαίας Τεγέας[1]. Εἶναι σμμφυὲς πρὸς μικρὸν τκῆμα τοῦ κυλινδρικοῦ κοσμοῦ, τὸν ὁποῖον ἔστεφε (εἰκ. 53). Εὑρίσκετο

[1] Dugas - Berchmans - Clemmensen, Le Sanctuaire d'Athéna Aléa . . . σ. 53, εἰκ. 77, 79 κλπ.

ἄλλοτε (τὸ 1917) εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου, τώρα δὲ ἄγνωστον ποῦ κεῖται. Ἀρχῶν 5ου αἰῶνος.

β) Μαρμάρινον ἐπίθημα συμφυὲς μετὰ τμήματος τοῦ κυλινδρικοῦ κορμοῦ (εἰκ. 54 α). Ἀπόκειται ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου. Ἐπὶ τῆς στενῆς κεκλι-

α β γ

Εἰκ. 54. Ἐπιθήματα - κιονόκρανα.

μένης ἐπιφανείας, ἐλαφρῶς καμπύλης, ἐγχάρακτος ἰσοσκελὴς σταυρὸς ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου φύλλα καλάμου.

γ) Μαρμάρινον ἐπίθημα ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου (εἰκ. 54 β). Ἡ διακόσμησις τῆς στενῆς πλευρᾶς συνίσταται ἀπὸ ἔξεργον σταυρόν, ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου κατὰ τὰς γωνίας ὑπάρχουν τριπλᾶ στενὰ λογχοειδῆ τρίφυλλα. Διαστάσεις : πλάτος, ἄνω 0.323, κάτω 0.26, διάμετρος κιονίσκου 0.245, σωζόμενον μῆκος 0.335, ὕψος 0.165 μ.

α

β

Εἰκ. 55. Ἐπιθήματα ὡς κιονόκρανα, ἀμφότερα ἐκ τοῦ μουσείου Τεγέας.

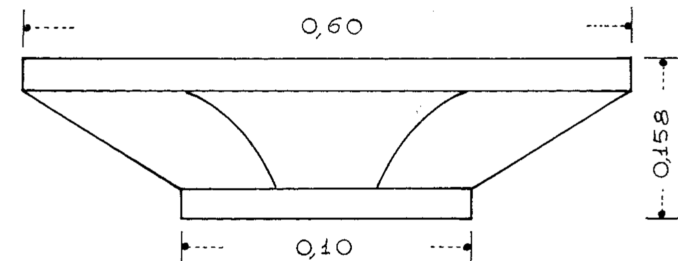
δ) Μαρμάρινον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου (εἰκ. 54 γ). Ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς σταυρὸς ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου τρίφυλλα ἐξ αἰχμηρῶν φύλλων. Διαστάσεις ἄνω 0.38×0.41, κάτω 0.335 × 0.36. Διάμετρος κυλινδρικοῦ κορμοῦ 0.315 μ., ὕψος 0.165.

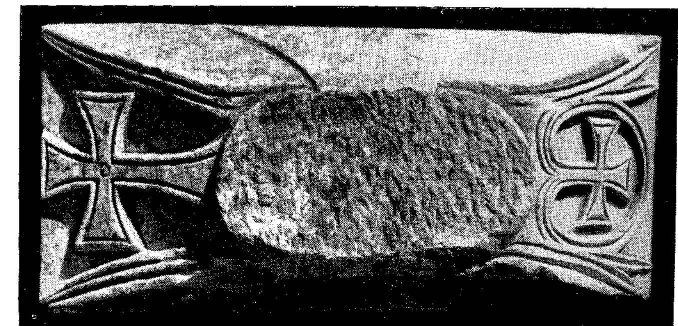
ε) Στενόμηκες, μαρμάρινον, ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου, ἀποκεκρουμένον

κατὰ τὴν μίαν τῶν γωνιῶν (εἰκ. 55 α). Ἡ μία τῶν στενῶν κεκλιμένων πλευρῶν κοσμεῖται δι' ἰσοσκελοῦς ἐξέργου σταυροῦ, ἐγγεγραμμένου ἐντὸς διπλοῦ στεφάνου ἐκ φύλλων δάφνης, περιβαλλομένου ὑπὸ δύο μακρομίσχων φύλλων

Εἰκ. 56. Ἐπίθημα στρογγύλου κιονίσκου.

Εἰκ. 57. Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου : ἄνω σχέδιον πλαγίας ὄψεως, κάτω, ὄψις ἐκ τῶν ἄνω.

κισσοῦ [1]. Ἡ ἑτέρα στενὴ πλευρὰ διακοσμεῖται διὰ κοίλων ραβδώσεων [2]. Διαστάσεις: διάμετρος κιονίσκου 0.195 μ., ἐπιθήματος ἄνω 0.25 × 0.612 μ., κάτω 0.20 × 0.242 μ., ὁλικὸν ὕψος 0.11 μ. Ὅμοια, ἀλλὰ συμφυῆ μετ' ἰωνικοῦ κιονοκράτου ἐπιθήματα εὑρέθησαν εἰς τὴν βασιλικὴν Α' τῶν Φιλίππων [3], εἰς τὴν βασιλικὴν Α' τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν [4], εἰς Τραπεζίτσαν τῆς Μοισίας [5] καὶ εἰς βασιλικὰς τῆς Ραβέννας [6].

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον β τῆς εἰκόνος 55 ἐπίθημα εἰκονίζει ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν στενῶν κεκλιμένων αὐτοῦ πλευρῶν ἰσοσκελῆ σταυρὸν περιβαλλόμενον ὑπὸ πυκνοῦ φυλλώματος, τοῦ συνόλου πλαισιουμένου ὑπὸ διμεροῦς ἐξεχούσης παρυφῆς. Ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ 5ου αἰῶνος.

Ἐπίθημα στρογγύλου κίονος (εἰκ. 56) διαστάσεων 0.28 × 0.17 μ., ἐπὶ τῶν κεκλιμένων πλευρῶν τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ μὲν φύλλον καλάμου, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἡμίφυλλα ἀκάνθης. Ἡ ἐν τῷ μέσῳ τῆς κάτω ἐπιφανείας του κυκλικὴ κοιλότης προωρίζετο πρὸς ἐνσφήνωσιν κυλινδρικοῦ κιονίσκου. Εἶναι ἐντειχισμένον εἰς τὴν κεντρικὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Νικολάου Ἀλέας.

Β'. Ἐπὶ διαχωριστικῶν ἀμφικιονίσκων τοῦ τύπου τῆς εἰκ. 63:

α) Μαρμάρινον ἐπίθημα ἀποκείμενον ἐν τῷ Μουσείῳ Τεγέας (εἰκ. 57). Κατὰ τὰς στενὰς κεκλιμένας πλευρὰς ἐπὶ τῆς μιᾶς «λατινικὸς» ἔξεργος σταυρὸς μετὰ ὀξέων φύλλων καλάμου εἰς τὰς γωνίας. Ἐπὶ τῆς ἑτέρας ἰσοσκελὴς σταυρὸς ἐντὸς κύκλου σχηματιζομένου διὰ τῶν συνηνωμένων ἀποφύσεων γωνιαίου τριφύλλου. Διαστάσεις ἀμφικιονίσκου 0.28 × 0.155 μ., ἐπιθήματος ἄνω 0.27 × 0.60 μ., ὕψος 0.155 μ. Μέσων 5ου αἰ.

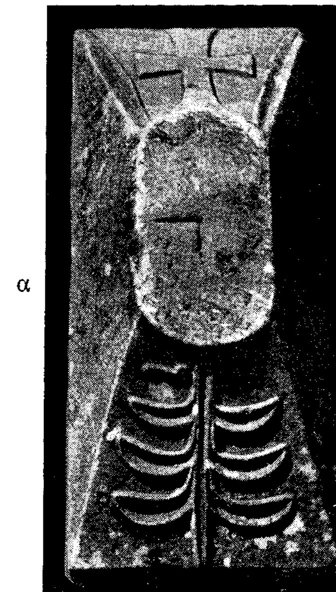
Εὑρέθη ἐπίσης ἐσχάτως, ἓν καὶ ἥμισυ μέτρον ἔξωθι τῆς βασιλικῆς τοῦ Θύρσου, ἕτερον ὅμοιον ἐπίθημα ἀλλ' ἄνευ σταυροῦ.

β) Μαρμάρινον, ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου (εἰκ. 58 α). Ἐπὶ τῶν στενῶν πλευρῶν φέρει ἀφ' ἑνὸς σταυρὸν μὲ φύλλα καλάμου κατὰ τὰς γωνίας καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀνάγλυπτον φυλλοφόρον κλάδον μετὰ πέντε διακλαδώσεων φύλλων. Διαστάσεις ἀμφικιονίσκου 0.12 × 0.245 μ., ἐπιθήματος ἄνω 0.24 × 0.58 μ. καὶ ὕψος 0.163 μ. Μέσων 5ου αἰ. Δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ προέρχεται καὶ τοῦτο ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ Θύρσου.

γ) Μαρμάρινον, κολοβὸν ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου, ἀγνώστου προελεύσεως (εἰκ. 58 β). Φέρει ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς ἐν τῷ μέσῳ ἀνάγλυφον φύλλον καλάμου αἰχμηρόν, ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἡμίφυλλα αἰχμηρᾶς ἀκάνθης. Μέσων 5ου αἰ.

δ) Μαρμάρινον ἐπίθημα (εἰκ. 59). Αἱ στεναὶ κεκλιμέναι πλευραὶ εἶναι κοῖλαι, κοσμούμεναι διὰ φύλλων καλάμου. Αἱ πλάγιαι μακραὶ πλευραὶ παρουσιάζουσιν ἐπάλληλα κυμάτια μαρτυροῦντα, ὅτι πρόκειται περὶ ἀρχαίου τεμαχίου, χρησιμοποιηθέντος ἐκ νέου ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν. Εἰς τὸ μέσον τὰ κυμάτια διακόπτονται ὑπὸ ἐγκοπῆς χάριν τοῦ ἐγκαρσίου πλαισίου τοῦ παραθύρου, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκει (εἰκ. 59). Ἀπόκειται ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου Τεγέας.

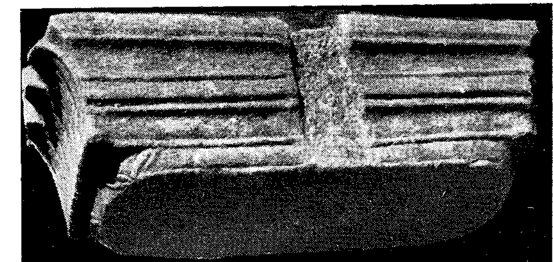
α

β

Εἰκ. 58. Κιονόκρανα - ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων ἐκ τῆς αὐλῆς τοῦ μουσείου Τεγέας.

Εἰκ. 59. Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου.

ε) Δύο ὅμοια μαρμάρινα ἐπιθήματα, ἐκ τῆς παρὰ τὴν θέσιν Προβαντηνοῦ βασιλικῆς προερχόμενα. Φέρουσιν ἐπὶ τῶν στενῶν πλευρῶν των ἀνὰ ἕνα, ἐλαφρῶς ἀνάγλυπτον ἰσοσκελῆ σταυρόν, κατὰ δὲ τὰς γωνίας ἀνὰ ἓν φύλλον

---

[1] Μακρόμισχα φύλλα κισσοῦ κοσμοῦσι: α) ἐπίθημα βασιλικῆς Ρόδου (6ος αἰ.) (ΑΒΜΕ, ϛ', 1948 σ. 9 εἰκ. 4) καὶ β) πεσσόκρανον τῆς Συλλογῆς Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης (Α. Ὀρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ Β', 1954, σ. 346 εἰκ. 305, ἔνθα καὶ ραβδώσεις).

[2] Πρβλ. ἀνάλογον ἐπίθημα μετὰ ραβδώσεων ἐκ Φθιωτίδων Θηβῶν (Γ. Σωτηρίου, ΑΕ 1929, σ. 65 εἰκ. 70, σ. 73 εἰκ. 82).

[3] P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale, πίν. VI d (στέφανος καὶ φύλλα κισσοῦ).

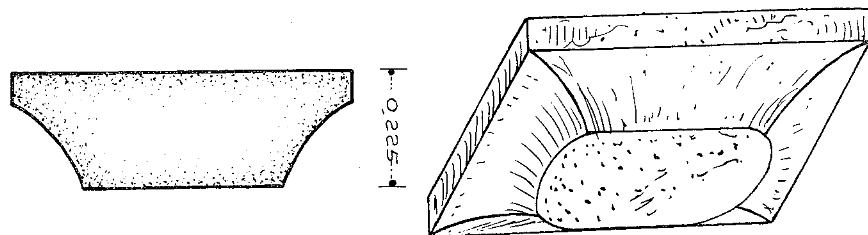
[4] Γ. Σωτηρίου, ΑΕ 1929, σ. 65.

[5] Strzygowski, Byz. Neugr. Jahrb. I, σ. 32 εἰκ. 12.

[6] Βασιλικὴ Ἁγ. Ἰωάννου Εὐαγγελιστοῦ (Corpus della scultura ... di Ravenna, ἐπιμέλ. G. Bovini III, Roma 1969, ἀρ. 145, 146. S. Agatha Maggiore (αὐτόθι ἀρ. 161, 162).

Εἰκ. 60. Μαρμάρινα ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ, νῦν εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου Τεγέας.

Εἰκ. 61. Ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ.

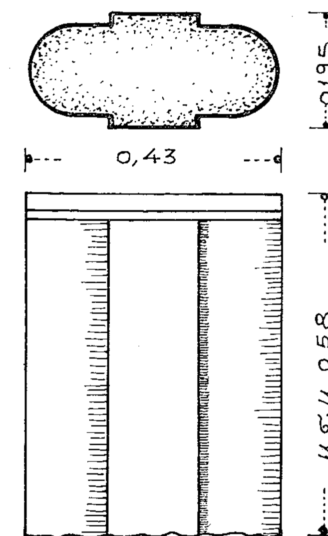

α β

Εἰκ. 62. Ἐπιθήματα ἐντειχισμένα: α, εἰς Ἅγιον Νικόλαον Ἀλέας, β, εἰς Ἅγιον Ἰωάννην Προβαντηνοῦ.

καλάμου (εἰκ. 60). Διαστάσεις ἀμφικιονίσκου: 0.28 × 0.22 μ., ἐπιθήματος 0.38 × 0.68 μ., ὁλικὸν ὕψος 0.29 μ.

ϛ) Δύο ὅμοια κατὰ τὸ σχῆμα, μαρμάρινα, ἐκ τῆς ἰδίας θέσεως τοῦ Προβαντηνοῦ προερχόμενα, ἀκόσμητα (εἰκ. 61). Αἱ στεναί των πλευραὶ εἶναι ἐλαφρῶς κοῖλαι. Διαστάσεις ἀμφικιονίσκου 0.20 × 0.38 μ., ἐπιθήματος 0.38 × 0.665 μ., ὁλικὸν ὕψος 0.225 μ.

Εἰκ. 63. Κορμὸς ἀμφικιονίσκου ἐκ Προβαντηνοῦ.

Λόγου γινομένου περὶ διαχωριστικῶν ἀμφικιονίσκων ἀναφέρομεν καὶ μαρμάρινον τεμάχιον κολοβοῦ κορμοῦ ἀμφικιονίσκου μ. σωζ. ὕψους 0.58 μ., πάχους 0.135 μ. καὶ πλάτους 0.43 μ. (εἰκ. 63). Προέρχεται καὶ τοῦτο ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ.

Γ'. Ὁμὰς ἁπλῶν ἐπιθημάτων ἐν τῷ Μουσείῳ ἢ ἐντειχισμένων εἰς οἰκοδομήματα:

Ταῦτα διακρίνονται εἰς πλατέα, χρησιμεύσαντα ἴσως ὡς ἐπιθήματα κιονοκράνων, καὶ εἰς στενά, πιθανώτατα κιονίσκων παραθύρων.

Ἐκ τῶν πλατέων παρέχομεν ἐνταῦθα δύο δείγματα (εἰκ. 64 α-β) ἐξ ὧν τὸ (α) φέρει κατὰ τὰς στενὰς κεκλιμένας πλευρὰς αὐτοῦ ἀμελῶς εἰσγασμένα τριγωνικὰ φύλλα (εἰκ. 64 α), τὸ δὲ ἄλλο (β) σταυρὸν ἑκατέρωθεν ἡμιφύλλων ἀκάνθης ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς, ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης κοιλοκύρτους τριπλᾶς αὐλακώσεις. Ἀγνώστου προελεύσεως.

Μαρμάρινον ἐπίθημα, φέρον ἀνάγλυφον σταυρὸν ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν στενῶν του πλευρῶν καὶ πλαισιούμενον ὑπὸ ταινίας. Εὑρίσκεται ἐντειχισμένον κατὰ τὴν ἁψῖδα τοῦ διακονικοῦ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Νικολάου Ἀλέας (εἰκ. 62 α).

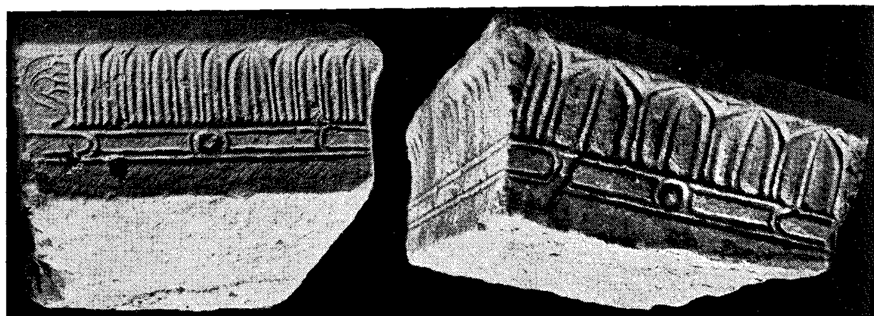
Τέλος ἐπίθημα μαρμάρινον, διαστάσεων ἄνω 0.23 μ., κάτω 0.16 μ., ὕψους 0.19 μ. φέρον ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως χαρακτὸν σταυρὸν μὲ εὐρέως διαπλατυνόμενα καὶ εἰς καμπύλην καταλήγοντα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν, ἐγγραφόμενον δ' ἐντὸς τραπεζιοσχήμου πλαισίου. Εὑρίσκεται ἐντειχισμένον εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Προβαντηνοῦ, ὑπεράνω τῆς θύρας εἰσόδου εἰς τὸ διακονικόν (εἰκ. 62 β).

Ἐ π ί κ ρ α ν ο ν π α ρ α σ τ ά δ ο ς. Εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου ἀπόκειται καὶ παλαιοχριστιανικὸν ἐπίκρανον παραστάδος (εἰκ. 65), διαστάσεων 0.60 × 0.46 μ. καὶ συνολικοῦ ὕψους 0.23 μ. Στέφεται κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρὰς ὑπὸ ἐλαφρῶς κοίλου κυματίου κοσμουμένου δι' ὀρθίων ὑδροβίων

φύλλων (καλάμου;), εἰς τὴν βάσιν τῶν ὁποίων τρέχει ταινία τριμερής, διακοπτομένη ὑπὸ κυκλικῶν κόμβων. Εἰς τὰς πρὸς τὸν τοῖχον γωνίας τὰ φύλλα

Εἰκ. 64. Ἐπιθήματα κιονοκράνων.

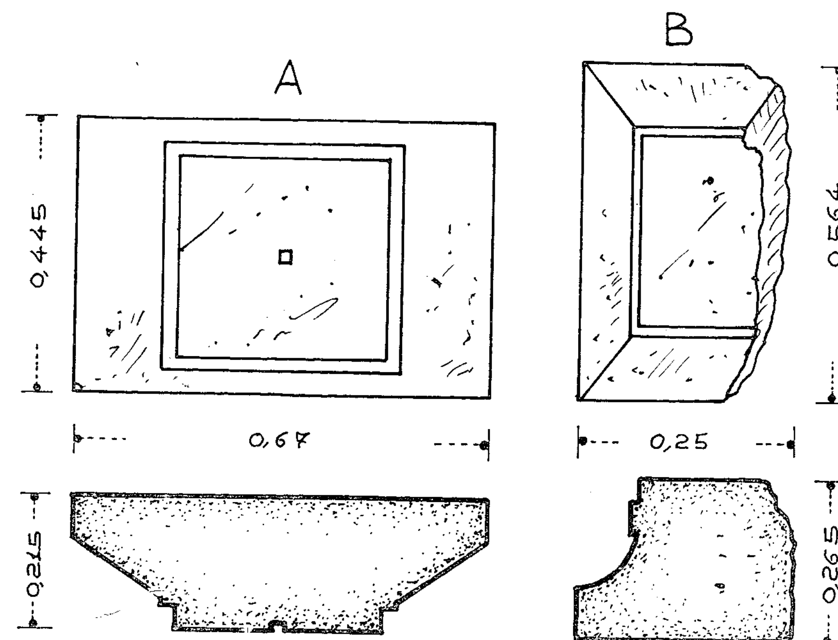

Εἰκ. 65. Δύο πλευραὶ ἐπικράνου παραστάδος.

καταλήγουσιν εἰς χαρακτὰ ἡμιανθέμια. Προέρχεται πιθανῶς ἐκ τοῦ εἰς βασιλικὴν μετατραπέντος ναοῦ τῆς Ἀλέας. 4ου ἢ 5ου αἰῶνος.

Δύο μαρμάρινα τεμάχια κολουροπυραμιδοειδῶν ἐπιθημάτων τετραγώνων πεσσῶν, ἐξ ὧν τὸ μὲν Α ἔχει ἐπιπέδους τὰς κεκλιμένας ἐπιφανείας τῆς

πυραμίδος (εἰκ. 66 α), τὸ δὲ Β καμπύλας (κοίλας) (εἰκ. 66 β). Διαστάσεις τοῦ μὲν Α: ἡ ἄνω πλευρὰ 0.445 × 0.67 μ., ὕψος 0.215 μ., τοῦ δὲ Β (κολοβοῦ) ἡ μία διάστασις ἄνω 0.564, τὸ δὲ ὕψος 0.265 μ. Προέρχονται ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ, ὅπου καὶ ἀπόκεινται μέχρι σήμερον.

Εἰκ. 66. Ἐπιθήματα τετραγώνων πεσσῶν: Α, μετ' εὐθέων καὶ Β, μετὰ καμπύλων κεκλιμένων ἐπιπέδων.

ΘΩΡΑΚΙΑ

Τὰ κατωτέρω περιγραφόμενα θωράκια εὑρίσκονται πάντα ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου, εἶναι ἐκ μαρμάρου τοῦ γειτονικοῦ λατομείου τῶν Δολιανῶν, καὶ ὅλα ἀγνώστου προελεύσεως, ἀμφίγλυφα πλὴν τῶν ὑπ' ἀρ. 5 καὶ 7, τὰ ὁποῖα ἔχουν τὴν ὀπισθίαν των ὄψιν ἀκατέργαστον.

1. (Εἰκ. 67 α - β). Ἀποκεκρουμένον ἄνω καὶ δεξιά. Μέγιστον σωζόμενον πλάτος 0.65 μ. σωζόμενον ὕψος 0.50 μ. Πρόκειται περὶ τεμαχίου εὑρισκομένου παρὰ τὴν Ὡραίαν Πύλην· διότι φέρει κατὰ τὸ ἀριστερόν του ἄκρον συμφυᾶ πεσσίσκον σχήματος ταῦ, ἐπὶ τῆς προσθίας πλευρᾶς τοῦ ὁποίου εἶναι ἀναγεγλυμμένον ὑψίπουν ἡμισφαιρικὸν καὶ ραβδωτὸν ἀγγεῖον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύεται ἑλικοειδῶς πρὸς τὰ ἄνω βλαστὸς μετὰ καμπύλων φύλλων (εἰκ. 67 α). Τὸ ὑπόλοιπον τῆς προσόψεως κοσμεῖται διὰ σειρᾶς ἐξ ἓξ ὁμολόγων τετρα-

γώνων, μεταξὺ τῶν ὁποίων σχηματίζονται βαθεῖαι αὔλακες. Τὸ ἐξώτατον τῶν ἐλαφρῶς ρομβοειδῶν τετραγώνων τούτων εἶναι ἐγγεγραμμένον ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου, αἱ μεταξὺ δὲ τῶν δύο τούτων γωνίαι πληροῦνται διὰ δύο ὁμολόγων ὀρθογωνίων τριγώνων, χωριζομένων καὶ τούτων διὰ βαθειῶν

α

β

Εἰκ. 67. Δύο ὄψεις τοῦ αὐτοῦ ἀμφιγλύφου θωρακίου.

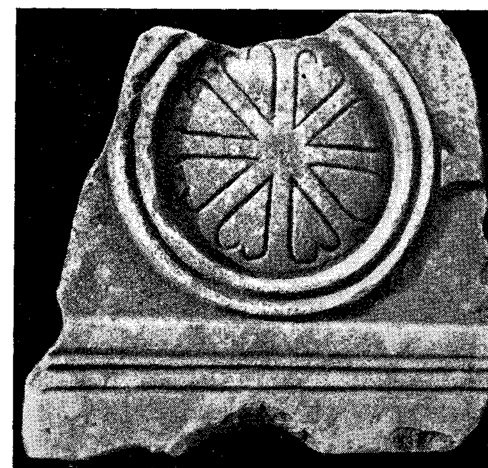
αὐλάκων. Ἡ κάτω, ὕψους 0.115 μ., πλευρὰ τοῦ θωρακίου, ὄχι ὅμως καὶ ἡ τοῦ πεσσίσκου, ἀφέθη ἀκόσμητος. Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως εἰκονίσθη ἐντὸς κοίλου πλαισίου, μέγας ἐλεύθερος σταυρὸς (εἰκ. 67 β), μὲ κεραίας πλάτους 0.033, διαπλατυνομένας κατὰ τὰ ἄκρα εἰς 0.14 μ. στηριζόμενος κατὰ τὴν βάσιν του ἐπὶ ὀρθίου ποδός, ἀποτελοῦντος τρόπον τινα προέκτασιν τῆς κάτω αὐτοῦ κεραίας.

Ρόμβοι μετὰ βαθειῶν αὐλάκων ἐγγεγραμμένοι ἐντὸς ὀρθογωνίων συναντῶνται καὶ εἰς θωράκια τῶν βασιλικῶν Δομητίου Νικοπόλεως [1], Ἀφεντέλλη Λέσβου [2] κλπ.

2. (Εἰκ. 68). Διαστάσεις: μ. σ. μῆκος 0.93 μ., μ. σ. ὕψος 0.68 μ., πάχος 0.17 μ. Ἐπὶ τῆς προσθίας ἐπιφανείας εἰκονίζεται τὸ σύνηθες θέμα

Εἰκ. 68. Ἀμφίγλυφον θωράκιον ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ νῦν ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου.

Εἰκ. 69. Ἀμφίγλυφον θωράκιον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου Τεγέας.

κύκλου ἢ στεφάνου, διαμέτρου 0.37 μ. ἐκ διπλῆς ταινίας περιβάλλοντος χρῖσμα, τὰ κενὰ τοῦ ὁποίου σχηματίζονται καρδιόσχημα διὰ τῆς ἑνώσεως τῶν πρὸς τὰ ἄκρα ἐσωτερικῶς καμπυλουμένων πλευρῶν του. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ χρίσματος διεμορφώθη ἐλαφρῶς σφαιροειδής. Ἡ περιβάλ-

[1] Ἀ. Φιλαδελφεύς, ΑΕ 1918, σ. 34-35, εἰκ. 1, 2.
[2] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΔ 12, 1929, σ. 52 εἰκ. 57.

λουσα τὸ χρῖσμα ταινία σχηματίζει κατὰ τὴν βάσιν κόμβον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἑλικοειδῶς, δεξιὰ καὶ ἀριστερά, λεπτοὶ βλαστοί, καταλήγοντες εἰς φύλλα κισσοῦ ἐπὶ τῶν ὁποίων βαίνουσι μεγάλοι ἰσοσκελεῖς σταυροί. Ἡ ὅλη σύνθεσις περιλαμβάνεται μεταξὺ δύο πλαισίων ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν κάτω φέρει κυμάτια τὸ δὲ ἄνω εἶναι ἁπλῆ ταινία. Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως εἰκονίζεται ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου ἐλαφρῶς ἔξεργος κύκλος διαμέτρου 0.54 μ. περιβάλλων ἀνάγλυφον σταυρόν.

Τὸ περιγραφὲν θέμα τῆς προσόψεως εἶναι συνηθέστατον κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν (5ον καὶ 6ον αἰ.). Ἀναφέρω προχείρως τὰ ἑξῆς παραδείγματα: ἐκ Δελφῶν [1], ἐκ Φθιωτίδων Θηβῶν (βασιλικῆς Α΄) [2], ἐκ Θεσσαλονίκης (Ἁγ. Δημητρίου [3] καὶ Μουσείου Ἁγ. Γεωργίου) [4], ἐκ Λέσβου (βασιλικῆς Ἀφεντέλλη) [5], ἐκ Σικυῶνος [6], ἐκ Κορίνθου [7], ἐκ Φιλίππων (βασιλικῆς Β΄) [8], ὡς καὶ ἱκανὰ παραδείγματα ἐκ Ραβέννας [9]. Τὸ διακοσμητικὸν τοῦτο θέμα ἐφηρμόζετο καὶ εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς σαρκοφάγων, ὡς ἀποδεικνύει ἡ χρῆσις αὐτοῦ, κατὰ τὸν 11ον ἀκόμη αἰῶνα, εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς εἰς Ἅδου Καθόδου τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Ὁσίου Λουκᾶ [10].

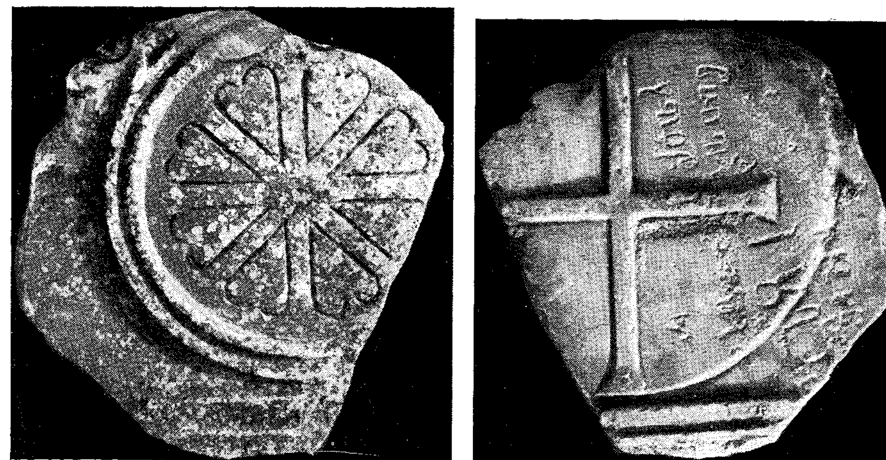
3, 4. Ὁμοίαν σύνθεσιν προσόψεως καὶ ὀπισθίας ὄψεως ἤτοι ἁπλοῦ κύκλου μετὰ σταυροῦ παρουσιάζουν τὰ ὑπ᾽ ἀρ. 3 καὶ 4 θωράκια: (Εἰκ 69 καὶ 70 α - β), τὸ ὑπ᾽ ἀρ. 3 ἐπίμηκες, μήκους κάτω 0.59 μ. καὶ ἄνω 0.335 μ. καὶ ὕψους 0.60 μ., πάχους δὲ 0.13 μ. καὶ τὸ ὑπ᾽ ἀριθ. 4 ὅμοιον, πάχους 0.065 μ. Τεμάχιον ὁμοίου θωρακίου εἶναι ἐντειχισμένον καὶ εἰς τὴν βάσιν τοῦ νοτιοδυτικοῦ τρουλλίσκου τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς.

5. (Εἰκ. 71). Μαρμάρινον θωράκιον, διαστάσεων μήκους 1.315, ὕψους 0.915 καὶ πάχους ἄνω 0.24 μ. Ὄπισθεν ἀκόσμητον. Προέρχεται ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ. Κάτωθεν λοξοτμήτου ταινίας στέψεως εἰκονίζεται

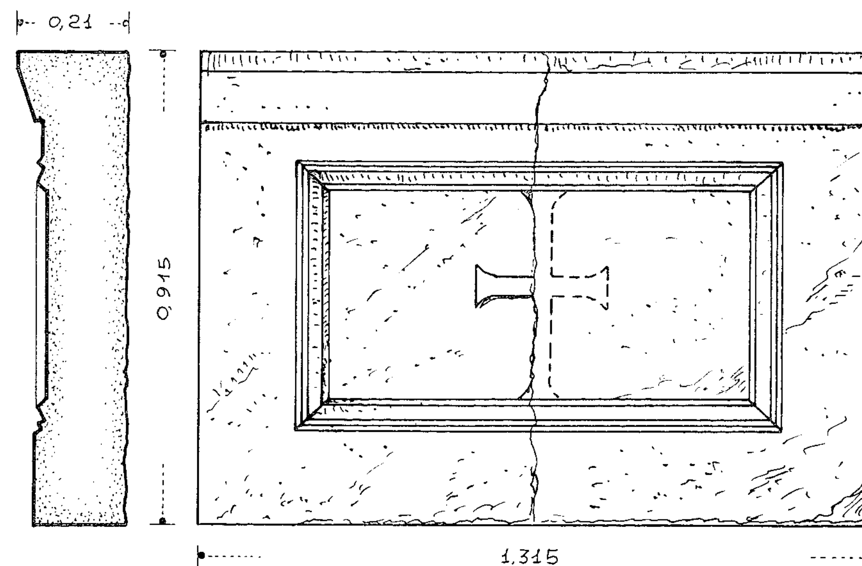
---

[1] Laurent, BCH 23, 1918, σ. 246 - 247.
[2] Γ. Σωτηρίου, ΑΕ 1929, σ. 77, εἰκ. 90, 91.
[3] Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, πίν. 47, 5.
[4] Μ. Καλλιγᾶς, ΠΑΕ 1939, σ. 82 εἰκ. 10.
[5] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΔ 12, 1929, σ. 32 καὶ 46 (ἀμφίγλυφον μὲ ὁμοίαν διακόσμησιν καὶ ὄπισθεν).
[6] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΠΑΕ 1933, σ. 83 εἰκ. 2 καὶ Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τ. Β΄ σ. 514 εἰκ. 475,6.
[7] R. Scranton, Mediaeval Architecture, Corinth 16, πίν. 19 ἀρ. 3.
[8] P. Lemerle, Philippes, σ. 506, εἰκ. 64 (μὲ ὁμοίαν ὄπισθεν διακόσμησιν κύκλου μετὰ σταυροῦ).
[9] Εἰς τὸ Museo Nazionale: R. Olivieri Farioli, Corpus della scultura . . . di Ravenna, ἐπιμ. G. Bovini, III, Roma 1969, ἀρ. 124, 125, 126 α-β, 127, 128 α-β, 129.
[10] Βλ. εἰκόνα του προσφάτως παρὰ Ε. Στίκα, Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Ἀθῆναι 1970, πίν. 6.

κοῖλον ὀρθογώνιον, πλαισιούμενον ὑπὸ κυματίου καὶ φέρον ἐν τῷ μέσῳ σταυρὸν κατὰ τὸ δεξιὸν ἥμισυ ἐφθαρμένον.

Εἰκ. 70 α - β. Ἀμφίγλυφον θωράκιον. α: προσθία, β: ὀπισθία ἐπιφάνεια

Εἰκ. 71. Θωράκιον ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ.

6. (Εἰκ. 72). Διαστάσεις: μ. σ. πλάτος 0.45 καὶ ὕψος 0.64 μ., πάχους 0.13 μ. Ἐντὸς πλαισίου, πλάτους 0.082 μ. βαθυσμένον ἐπίπεδον κοσμούμενον ἐν τῷ μέσῳ διὰ σταυροῦ, τοῦ ὁποίου σώζεται μόνον ἡ δεξιὰ κεραία,

μήκους 0.185 μ. ἀπὸ τοῦ ἄκρου τῆς ὁποίας ἐκφύονται, ἄνω καὶ κάτω, πυκνὰ φυλλώματα, ὅμοια τῶν ὁποίων θὰ ἐξεφύοντο καὶ ἀπὸ τὰς ἄλλας κεραίας τοῦ σταυροῦ. Ἡ ὀπισθία πλευρά του κοσμεῖται καὶ ἐνταῦθα διὰ σταυροῦ ἐντὸς κύκλου. Πλαγίως φέρει ἔμβολον πλάτους 0.055 καὶ ἐξοχῆς 0.03 διὰ τοῦ ὁποίου θὰ συνεδέετο πρὸς γειτονικὸν θωράκιον.

Σταυρὸς φέρων ὁμοίαν διακόσμησιν συναντᾶται καὶ ἐπὶ ἐπιθήματος, (διαστάσεων 0.23 × 0.34) ἐντειχισμένου ἀριστερὰ τῆς θύρας εἰσόδου εἰς τὴν

Εἰκ. 72. Ἀμφίγλυφον θωράκιον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου Τεγέας.

Εἰκ. 73. Ἐπίθημα ἐντειχισμένον εἰς Π. Ἐπισκοπὴν παρὰ τὴν θύραν εἰσόδου της.

δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς (εἰκ. 73), ἐνῷ ἄλλο ὅμοιον κολοβὸν τεμάχιον εἶναι ἐντειχισμένον δεξιὰ τῆς θύρας εἰσόδου.

7. (Εἰκ. 74). Διαστάσεις: πλάτος 0.69, ὕψος 0.88, πάχος 1.13. Ἡ ἄνω ἀριστερά του γωνία ἀποκεκρουμένη. Ἐντὸς λείου πλαισίου διατηρουμένου ἄνω, δεξιὰ καὶ κάτω, ἔχει γλυφὴ τετράγωνος τριμερὴς ταινία περιβάλλουσα διπλοῦν κύκλον συναπτόμενον διὰ κόμβων μεθ' ἑκάστης πλευρᾶς τοῦ ἐξωτερικοῦ τετραγώνου. Ἐντὸς τοῦ ἐξωτερικοῦ κύκλου ὑπάρχει δεύτερος πλαισιούμενος ὁμοίως ὑπὸ τριμεροῦς ταινίας καὶ περιβάλλων ἰσοσκελῆ σταυρὸν τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν τοῦ ὁποίου σχηματίζονται ἐντόνως καμπύλα καταλήγοντα εἰς κυκλικὰς ἀποφύσεις. Ὁ ἐσωτερικὸς οὗτος σταυρὸς βαίνει ἐπὶ διβάθμου βάσεως. 6ου αἰῶνος. Ὄπισθεν ἀκατέργαστον.

ΑΜΒΩΝΕΣ

Γράφοντες περὶ τῆς βασιλικῆς τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ καὶ περὶ τοῦ Ἐπισκόπου Ὠφελίμου (σ. 9) ἀνεφέραμεν, ὅτι ἡ μνημονεύουσα αὐτὸν ἐπι-

Εἰκ. 74. Θωράκιον εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ μουσείου Τεγέας.

γραφὴ εἶναι χαραγμένη ἐπὶ μαρμαρίνου γλυπτοῦ τεμαχίου, ἀποκειμένου σήμερον εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου (εἰκ. 75). Τὸ κείμενόν της ἔχει ὡς ἑξῆς[1]:

Ο ΑΓΙΩΤ[ατος
ΩΦΕΛΙΜ[ος
ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΕΑΥΤΟ[ῦ σωτηρίας)

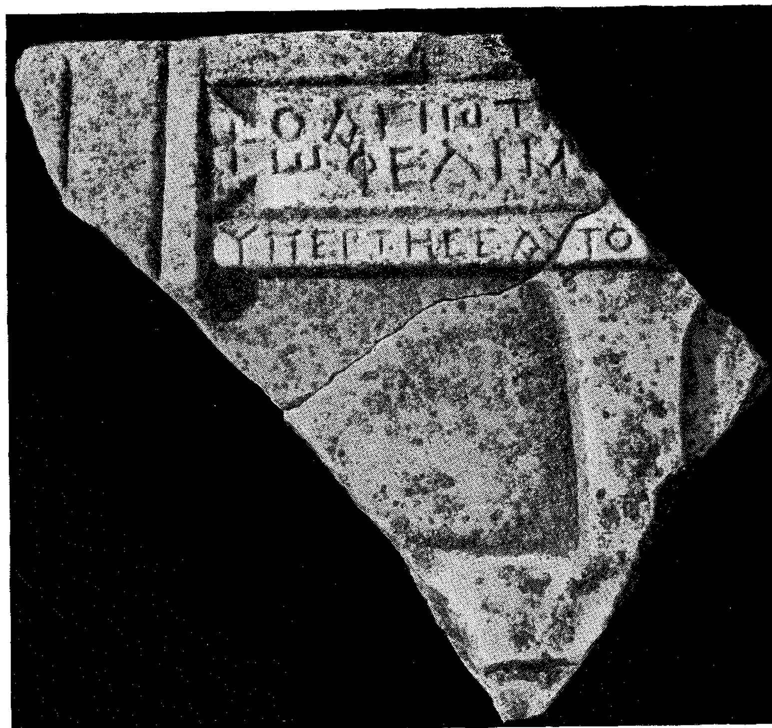
Τὸ ὄνομα Ὠφέλιμος ἀπαντῶν σπανίως εἰς τὰς ἐπιγραφάς, ἐπεχωρίαζεν ὅμως, ὡς φαίνεται, ἐν Ἀρκαδίᾳ καὶ ἰδίᾳ ἐν Τεγέᾳ, ἀφοῦ τὰ πλεῖστα[2] γνωστὰ

[1] Ἡ ἐπιγραφὴ ἀναφερθεῖσα παλαιότερον ὑπὸ τοῦ F. C. H. L. Pouqueville (Voyage de la Grèce τόμ. V, 1827, σ. 280) ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον, ἄνευ σχολίων καὶ εἰκόνος, ὑπὸ τοῦ G. Mendel (BCH 25, 1901, σ. 281) ἐσχολιάσθη δ' ἔπειτα ὑπὸ τοῦ Ν. Α. Βέη (BCH 31, 1907, σ. 381). Εἰς τὸ Corpus τῶν ἐπιγραφῶν εὕρηται εἰς τὰ Addenda τοῦ V, 2 τόμου, σ. 145.

[2] IG V, 2, ἀρ. 50, 58 *(Τρύφερον Ὠφελίμου)*. V, 2, ἀρ. 326 β *(Ὠφέλιμε χαῖρε)* καὶ R. Vallois, BCH 50, 1926, σ. 170, ἀρ. 4 *(Ὠφελίμα χαῖρε)*.

παραδείγματά του προέρχονται ἐκ τῆς περιοχῆς ταύτης, ἓν δὲ καὶ ἐκ τῆς γειτονικῆς Κορίνθου [1].

Ἐκ τοῦ ἐπιθέτου ἁγιώτατος, μὲ τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζεται ὁ Ὠφέλιμος

Εἰκ. 75. Ἡ ἀναφέρουσα τὸν Ἐπίσκοπον Ὠφέλιμον ἐπιγραφὴ χαραγμένη ἐπὶ τεμαχίου ἄμβωνος ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου.

προκύπτει, ὅτι πρόκειται περὶ ἐπισκόπου [2]. Ὑπῆρχεν ἑπομένως τότε ἐπισκοπὴ ἐν Τεγέᾳ. Πότε ὅμως ἀκριβῶς ἱδρύθη ἡ ἐν λόγῳ ἐπισκοπὴ δὲν γνωρίζομεν· βέβαιον πάντως εἶναι, ὅτι ὁ ἐπίσκοπος αὐτῆς Ὠφέλιμος παρεκάθισεν εἰς τὴν ἐν Χαλκηδόνι τὸ 451 συγκροτηθεῖσαν Δ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, τῆς ὁποίας καὶ συνυπέγραψε πλείονας πράξεις [1].

[1] IG 4, ἀρ. 408 *Ἰωά]νν[ης], Λο[ύκιος] Ὠφέλιμος.*

[2] Οὕτω π. χ. εἰς Γέρασα ἡ ὑπ' ἀρ. 335 ἐπιγραφὴ (C. K r a e l i n g, Gerasa, City of the Decapolis, New Haven, Connecticut, 1938, σ. 487) λέγει: *Γενεσίου τοῦ ἁγι(ω)τάτου ἡμῶν ἐπισκ(όπου),* ἡ δὲ ὑπ' ἀρ. 341 *ἁγι.. / ἐπισ κο - / πο.* Ὡς ἁγιώτατοι χαρακτηρίζονται ἀργότερον καὶ οἱ μητροπολῖται εἰς χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, (Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ - Λ. Β ρ α ν ο ύ σ η, Τὰ Χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, Ἀθῆναι 1973, σ. 25 ἀρ. 39 σ. 66 ἀρ. 74, σ. 75 ἀρ. 83, σ. 78 ἀρ. 85 κλπ.). Εἰς ἐπιγραφὴν Ἐρεσοῦ τῆς Λέσβου (ΑΔ 12, 1929, σ. 38 ἀρ. 1), ἀναγινώσκομεν: *ἁγιωτάτου ἐπισκ[όπου.*

Τὸ μέχρι τοῦδε περιγραφὲν τεμάχιον (εἰκ. 74), κολοβὸν ἄνω δεξιὰ καὶ κάτω ἀριστερά, μ. σ. μήκους 0.375 καὶ ὕψους 0.33 ἀπετέλει τὸ ἄνω τμῆμα θωρακίου πάχους 0.07 μ. τοῦ ὁποίου ἡ καμπυλότης (ἀκτῖνος 1,05 μ.) ἀποδεικνύει, ὅτι πρόκειται περὶ ἄμβωνος καὶ οὐχὶ περὶ ἐπιτυμβίου πλακός, ὡς παρασυρθεὶς ὑπὸ τοῦ Ν. Ἀλεξοπούλου [2] ἔγραψε καὶ ὁ Hiller von Gärtringen [3]. Τὴν χρῆσιν τοῦ γλυπτοῦ ὡς ἐπιτυμβίου πλακὸς ἐδέχθη καὶ ὁ Ν. Μοραΐτης [4]. Συχνάκις ἄλλωστε ἀπαντῶνται ἐπὶ παλαιοχριστιανικῶν ἀμβώνων καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἀφιερωσάντων αὐτοὺς ἐπισκόπων [5]. Ἡ μετὰ λαβῶν δέλτος, ἐφ' ἧς ἡ ἐπιγραφή, περιβάλλεται ὑπὸ ὀρθογωνίου πλαισίου πλάτους 0.025 μ., ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι χαραγμένον καὶ τμῆμα τοῦ τέλους τῆς ἐπιγραφῆς (εἰκ. 75). Κάτωθεν τοῦ πλαισίου τούτου εἰκονίζετο μέγας ἀνάγλυφος, ἔξεργος «λατινικὸς» σταυρός, πλάτους 0.046 μ. μὲ διαπλατυνομένας κατὰ τὰ ἄκρα τὰς κεραίας.

Πλὴν ὅμως τοῦ ὡς ἄνω τεμαχίου διεσώθη, ἀποκείμενον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου καὶ προερχόμενον ὁμοίως ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ, καὶ ἄλλο θωράκιον ἄμβωνος (εἰκ. 76) ἀναγνωριζόμενον ἐκ τῆς αὐτῆς καὶ τὸ πρῶτον κυρτότητος αὐτοῦ, ἀντιστοιχούσης, ὡς καὶ τὸ πρῶτον, πρὸς ἀκτῖνα 1,05 μ. καὶ ἀνήκοντος ἑπομένως εἰς τὸν ὑψωμένον ἐξώστην τοῦ ἄμβωνος [6].

[1] J. D. M a n s i, Sacrorum Conciliorum nova et amplissema Collectio τ. 6 (ann. 441 - 451) Paris - Leipzig 1901 στ. 577 Πρᾶξις Α': *Ὠφέλιμος Τεγέας,* σ. 578 πρᾶξις Α' *Ophelimos Tegeae civitatis Helladis*, στ. 949, πρᾶξις Δ' ἁπλῆ μνεία. Τόμ. 7 (ann. 451 - 492) στ. 29. Πρᾶξις Δ': *Ὠφέλιμος ὁ εὐλαβέστατος ἐπίσκοπος Τεγέας* (στ. 159, 60). Πρᾶξις ΣΤ': *Ὠφέλιμος ἐπίσκοπος πόλεως Τεγέας ὁρίσας ὑπέγραψα,* στ. 126: *Ophelimos Tegeae,* ἐν στ. 461, πρᾶξις Θ', ἀπαντᾷ ἡ γραφή: *Ophelimos Getheas* (προφανῶς κατ' ἀναγραμματισμὸν ἀντὶ τοῦ Tegeae). Πβλ. καὶ P. B. G a m s, Series episcopatuum Ratisbonnae 1873 σ. 430. M. L e Q u i e n, Oriens christianus, Parisiis 1740, II στ. 195 - 196 καὶ E. S c h w a r t z, Uber die Bischofslisten der Synoden von Chalkedon, Nicaea und K / pel (Abhandl. der Bayerischen Akademie, München 1937, Heft 13, 1937 σ. 79: Τεγέας (Ἑλλάδος) (Illyricum).

[2] Ἀρκαδικὰ Σύμμεικτα, σ. 28.

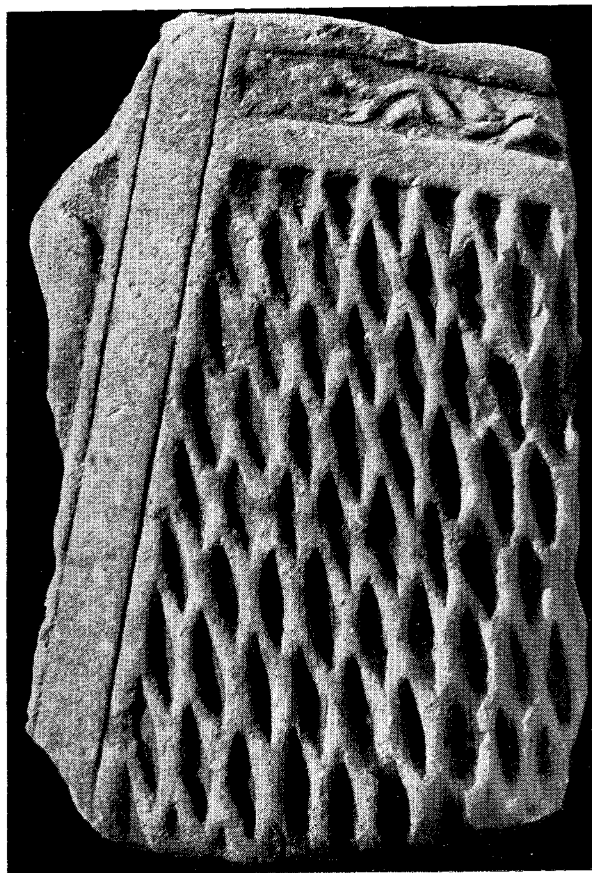
[3] RE τ. VA στ. 117.

[4] Ἱστορία τῆς Τεγέας σ. 237.

[5] Οὕτω π. χ. εἰς τὴν Τροιζῆνα (Δαμαλᾶν) (Ἀ. Κ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ τόμ. Ε', 1939 - 40, σ. 31 = IG IV, 684), εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Νοτίου (Κολοφῶνος) (M a c r i d y - Bey, Öster. Jahreshefte 15, 1912, σ. 38) καὶ εἰς τὴν Οὐρσίαν βασιλικὴν τῆς Ραβέννας (G. B o v i n i, Storia e architettura degli edifici paleocristiani di Ravenna, Bologna 1964, σ. 111).

[6] Ὅρα σχετικὰ παραδείγματα παρὰ Α. Κ. Ὀ ρ λ ά ν δ ῳ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης τόμ. Β' σ. 559 ἐξ.

Τὸ δεύτερον τοῦτο τεμάχιον ἄμβωνος, μ. σ. πλάτους 0.45 μ. καὶ μ. σ. ὕψους 0.69 μ. φέρει ἄνω, ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου, ἀνάγλυπτον ταινίαν ἐξ ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ [1] μετὰ παρεμβαλλομένων φύλλων κισσοῦ, ὕψους

Εἰκ. 76. Τεμάχιον θωρακίου τοῦ αὐτοῦ ἄμβωνος προερχόμενον ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ.

0.06 μ., ἀριστερὰ δὲ πλατύ, κατακόρυφον πλαίσιον πλάτους 0.09 μ., ὅμοιον τμῆμα τοῦ ὁποίου διασώζεται καὶ ἀριστερὰ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ πρώτου τεμαχίου (εἰκ. 75). Ἡ ὑπόλοιπος καμπύλη ἐπιφάνεια τοῦ θωρακίου καλύπτεται ὑπὸ ἀναγλύφου δικτυωτοῦ κοσμήματος σχηματιζομένου

---

[1] Ὅμοιον πλαίσιον ἐπὶ θωρακίου Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου Ῥαβέννας (Patrizia Angiolini Martinelli, Corpus della scultura di Ravenna, ἐπιμ. G. Bovini, I, Roma 1968, ἀρ. 133).

ἐκ σειρᾶς παραλλήλων κατακορύφων ἐξέργων στελεχῶν συμμετρικῶς τεμνομένων ὑπὸ ἄλλων λοξῶν ἐξέργων στελεχῶν. Διὰ τῆς τοιαύτης διατάξεως δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωσις διατρήτου δικτυωτοῦ κιγκλιδώματος, οἷα συνηθίζοντο καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, εἰς θωράκια κυρίως ἄνω ὀρόφων στοῶν [1] ἢ ἄλλων κτηρίων. Ὁμοίαν δικτυωτὴν διακόσμησιν παρουσιάζει καὶ θωράκιον τοῦ Βυζαντινοῦ μουσείου Ἀθηνῶν [2] ὡς καὶ τὸ θωράκιον τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θεωρείου τοῦ Ἱπποδρόμου, τὸ εἰκονιζόμενον ἐπὶ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὀβελίσκου τοῦ Θεοδοσίου [3].

Ὁ ἄμβων εἰς τὸν ὁποῖον ἀνῆκον τὰ δύο τεμάχια χρονολογεῖται ἀσφαλῶς, λόγῳ τῆς μνείας τοῦ ἐπισκόπου Ὠφελίμου, εἰς τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνος.

Β΄. ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ

Τὰ κατωτέρω δημοσιευόμενα βυζαντινὰ γλυπτὰ θὰ ἔπρεπε κυρίως νὰ ἐνταχθοῦν εἰς τὰ μνημεῖα τοῦ δευτέρου μέρους, τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν μεσαιωνικὴν Τεγέαν ἤτοι τὸ Νύκλι. Χάριν ἐν τούτοις τῆς ἑνιαίας ἐμφανίσεως τοῦ περὶ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου κεφαλαίου ἐκρίναμεν σκόπιμον νὰ τὰ παραθέσωμεν ἐνταῦθα, ὡς συνέχειαν τῶν παλαιοχριστιανικῶν. Ἰδοὺ δὲ ποῖα εἶναι τὰ γλυπτὰ ταῦτα.

ΘΩΡΑΚΙΑ

Δύο τεμάχια θωρακίου (εἰκ. 77α καὶ β), φέροντος ἐγγεγλυμμένον ὀρθογώνιον μετὰ ἐγγεγραμμένου ῥόμβου πλαισιουμένου ὑπὸ ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ. Τὸ τῆς εἰκόνος 76α εὑρίσκεται ἐντειχισμένον εἰς τὴν κόγχην τοῦ διακονικοῦ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Νικολάου Ἀλέας. Ἀνήκουσι πιθανώτατα εἰς τὸ τέλος τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἢ τὰς ἀρχὰς τῆς βυζαντινῆς περιόδου.

Εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἀνήκει καὶ τεμάχιον θωρακίου, ὄπισθεν ἁδρῶς εἰργασμένον (εἰκ. 77γ), σωζομένων διαστάσεων 0.28 × 0.385 καὶ πάχους 0.05, εἰς τὸ ὁποῖον εἰκονίζεται ἀνάγλυφος κύκλος περιβάλλων ἀνάγλυφον χρῖσμα καὶ ἔξωθεν αὐτοῦ δύο μεγάλα ἀντίρροπα φύλλα κισσοῦ. Τὸ σύνολον πλαισιοῦται ὑπὸ ταινίας κοσμουμένης δι' ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ, ὁμοίου πρὸς τὸν τῆς εἰκόνος 76. Ἀγνώστου προελεύσεως.

Δύο τεμάχια τοῦ αὐτοῦ θωρακίου (εἰκ. 78). Μέγισται σωζόμεναι δια-

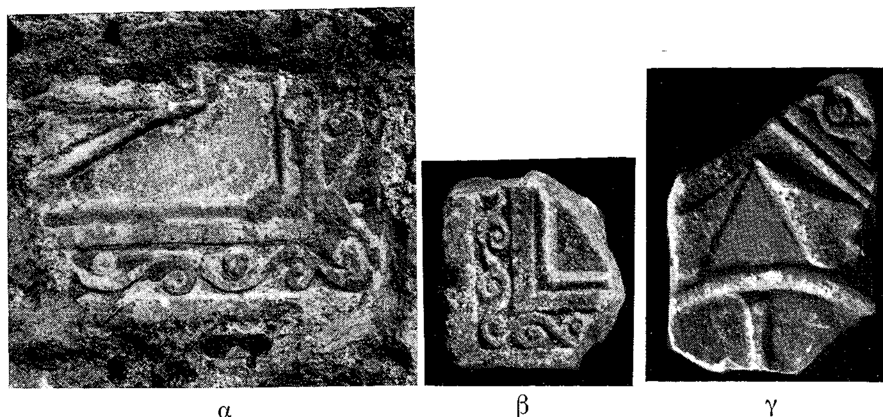
---

[2] Π. χ. τῆς Στοᾶς Ἀττάλου τῶν Ἀθηνῶν, F. Adler, Die Stoa des Königs Attalos zu Athen, Berlin 1875, πίν. 4 καὶ τῆς ἀρχαίας Πελλήνης, Ὀρλάνδος, ΠΑΕ, 1932 σ. 62 εἰκ. 1.

[1] Α. Ὀρλάνδου, Ξυλόστεγος βασιλικὴ τ. Β΄ σ. 516 εἰκ. 477, 5.

[3] Βλ. εἰκόνα παρὰ J. Ebersolt, Les arts somptuaires à Byzance, σ. 19, εἰκ. 1.

στάσεις τοῦ ἀριστεροῦ τεμαχίου 0.335 × 0.39, πάχος 0.07. Ἐπ' αὐτοῦ εἰκονίζεται κύκλος κομβούμενος πρὸς ἐσωτερικὸν τετράγωνον, τὸ ὁποῖον περιβάλλει. Εἰς τὸ μεταξὺ κύκλου καὶ τετραγώνου κενὸν μικρὸς ρόδαξ. Ἔξω

α β γ

Εἰκ. 77. Τεμάχια ὀψίμων παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων.

τοῦ μεγάλου κύκλου εἰκονίζεται μικρότερος κύκλος (διαμ. 0.146) περιβάλλων ἑξάφυλλον ρόδακα. Εἰς τὸ δεξιὰ κολοβὸν τεμάχιον εἰκονίζεται τμῆμα βότρυος καὶ παρ' αὐτὸ ἕλικες καὶ ὄστλιγγες ἀμπέλου. Τοῦ ἀριστερὰ τεμαχίου ἡ ὀπι-

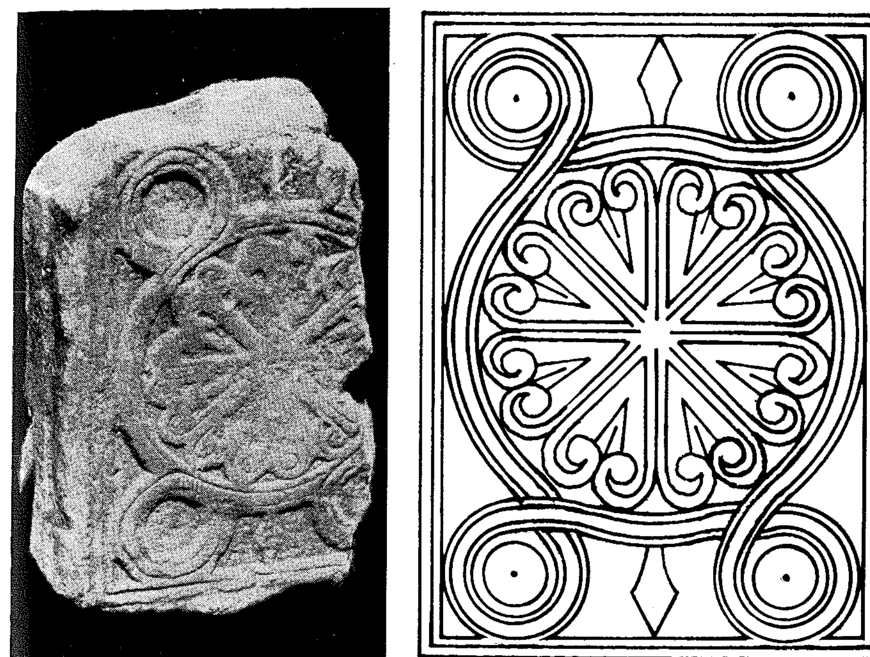
α β

Εἰκ. 78. Τεμάχια βυζαντινῶν θωρακίων Νυκλίου.

σθία ὄψις φέρει ἀνάγλυφον τμῆμα κύκλου, ὅστις πιθανῶς θὰ περιέβαλλε σταυρόν, $9^{ου}$ ἢ $10^{ου}$ αἰῶνος.

Θωράκιον κολοβὸν δεξιά, μ. σ. πλάτους 0.43 μ., ὕψους 0.67 μ. καὶ πάχους 0.20 μ. (εἰκ. 79). Ἡ ὀπισθία ὄψις του εἶναι ἀνώμαλος, ἡ δὲ ἐμπροσθία τετριμμένη. Εἰκονίζει ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως ὀκτάκτινον χρῖσμα, τὰ

μεταξὺ τῶν ἀκτίνων τοῦ ὁποίου κενὰ πληροῦνται δι' ἀνθεμίου σχηματιζομένου ἐκ τῶν καμπυλουμένων ἄκρων τῶν ἀκτίνων καὶ ἑνὸς μεταξὺ αὐτῶν λογχοειδοῦς φύλλου. Ἡ περιβάλλουσα τὸ χρῖσμα τριμερὴς ταινία, διαμέτρου 0.43 μ., σχηματίζει κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ τετραγώνου πλαισίου εἰς

Εἰκ. 79. Βυζαντινὸν θωράκιον ἐκ Νυκλίου. Φωτογραφία καὶ σχέδιον.

τὸ ὁποῖον ἐγγράφεται, μικροτέρους κύκλους, ἐξωτερικῆς διαμέτρου 0.17 μ. Τὸ δεξιὰ τῆς εἰκόνος 79 σχέδιον παρέχει ἀναπαράστασιν τοῦ σχεδίου τοῦ θωρακίου. Ἀνήκει πιθανώτατα εἰς τὸν $10^{ον}$ ἢ τὸν $11^{ον}$ αἰῶνα.

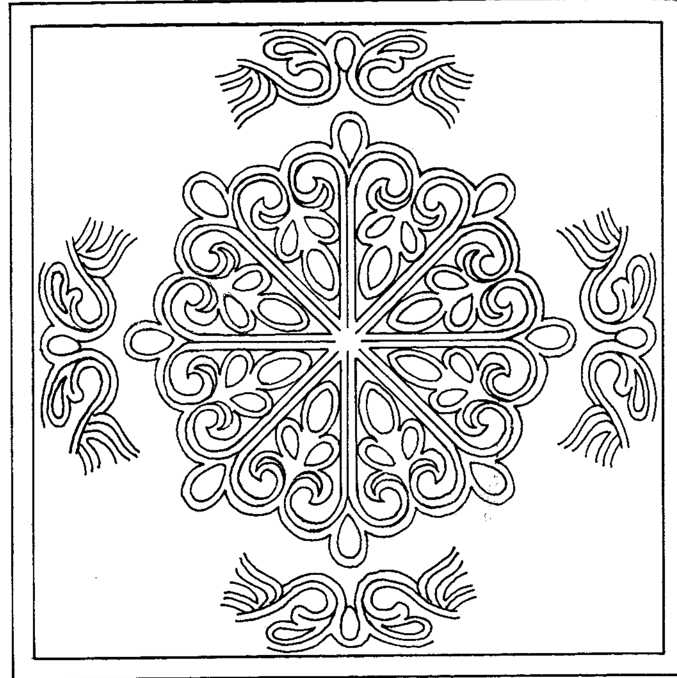
Εἰς τὸν αὐτὸν αἰῶνα, ἢ καὶ τὸν $12^{ον}$ αἰ. ἀνήκει καὶ τμῆμα θωρακίου εἰκονίζοντος καὶ πάλιν ὀκτάκτινον χρῖσμα, τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα τῶν ἀκτίνων καμπυλούμενα στηρίζουν τρίφυλλον ἀνθέμιον, πληροῦν ὁλόκληρον τὸ μεταξὺ τῶν ἀκτίνων κενόν, ὡς ἡ παραπλεύρως του ἀναπαράστασις δεικνύει (εἰκ. 80). Τὸ ὅλον χρῖσμα ἦτο καὶ ἐνταῦθα ἐγγεγραμμένον ἐντὸς τετραγώνου πλαισίου τὰ κενὰ τοῦ ὁποίου ἐπληροῦντο διὰ ποικίλων ἀνθεμίων.

Ὀρθογώνιον θωράκιον διαστάσεων 0.40 × 0.23 μ. ἀγνώστου πάχους ἐπειδὴ εἶναι σήμερον ἐντειχισμένον δεξιὰ τῆς βορείου θύρας τοῦ ναοῦ Ἁγ. Νικολάου Ἀλέας (εἰκ. 81). Εἰκονίζει τὸ σύνηθες κατὰ τὸν $11^{ον}$ καὶ $12^{ον}$ αἰῶνα διακοσμητικὸν θέμα ρόμβου ἐγγεγραμμένου ἐντὸς ὀρθογωνίου, αἱ

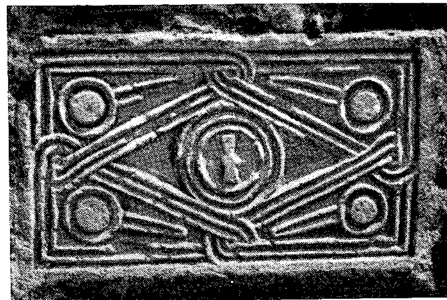
γωνίαι τοῦ ὁποίου συνάπτονται διὰ κόμβων πρὸς τὰ μέσα ἑκάστης τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου. Ὁ ρόμβος περιβάλλει κύκλον ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται δυσδιάκριτος σταυρός, ἐνῶ τὰ τέσσαρα γωνιαῖα τριγω-

Εἰκ. 80. Τεμάχιον βυζαντινοῦ θωρακίου Νυκλίου. Φωτογραφία καὶ σχέδιον ἀναπαραστάσεως.

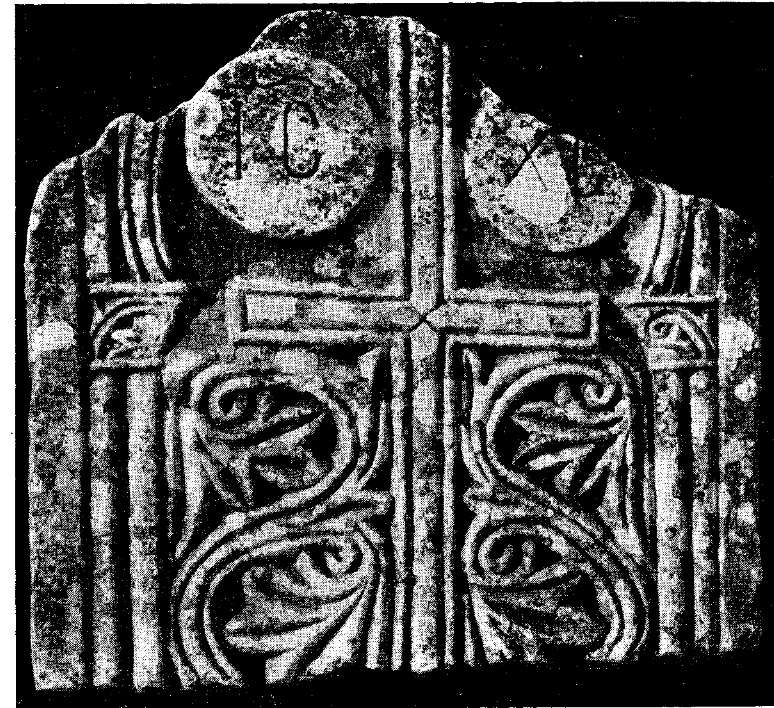

νικὰ διαμερίσματα πληροῦνται δι' ἐσχηματοποιημένων ροδάκων, μετ' ἐπιμήκων οὐρῶν. Βλ. ὅμοιον εἰς Millet, Le monastère de Daphni εἰκ. 9 σελ. 12.

Εἰκ. 81. Βυζαντινὸν θωράκιον Νυκλίου.

Δύο ὁμοίου σχεδίου θωράκια κολοβά, τὸ μὲν ἄνω, τὸ δὲ κάτω (εἰκ. 82/83). Σωζόμεναι διαστάσεις: τοῦ πρώτου πλάτος 0.54, ὕψος 0.485, πάχος 0.07, τοῦ δευτέρου σωζόμενον πλάτος 0.38 μ., ὕψος 0.475, πάχος 0.07 μ. Ἐπὶ τῆς προσθίας τῶν ὄψεως εἰκονίζουν τὸ λίαν ἀγαπητὸν θέμα ἡμικυκλικοῦ, ἐνταῦθα μάλιστα ὑπερημικυκλίου (εἰκ. 82) τόξου βαίνοντος ἐπὶ διδύμων κιονίσκων (εἰκ. 82, 83) συναπτομένων ἐν τῷ μέσῳ διὰ κόμβου (εἰκ. 83) (τροπι-

Εἰκ. 82 τὸ ἄνω καὶ 83 τὸ κάτω μέρος ὁμοίου βυζαντινοῦ θωρακίου ἐκ Νυκλίου ἀποκειμένου ἐν τῷ μουσείῳ Τεγέας.

κῆς [1];) καὶ περιβάλλοντος μέγαν ὄρθιον σταυρόν, ἀπὸ τῆς κάτω κεραίας τοῦ ὁποίου ἐκφύεται ἀνελισσόμενος πρὸς τὰ ἄνω κυματοειδὴς βλαστὸς μετ' ἀνακαμπτομένων ἡμιανθεμίων, διὰ τῶν ὁποίων πληροῦνται τὰ ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ κάτω διαμερίσματα. Τοῦ αὐτοῦ σταυροῦ τὰ ἄνω διαμερίσματα πληροῦνται δι' ἐξέργων κυκλικῶν δίσκων, διαμέτρου 0.135 μ., ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐχαράχθη τὸ γνωστὸν μονογράφημα IC XC.

Εἰκ. 84. Θραύσματα βυζαντινοῦ θωρακίου ἐκ Νυκλίου.

Τὸ θέμα, σύνηθες ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος, εὑρίσκεται εἰς πολλὰ παραδείγματα. Ἀναφέρω προχείρως τὸ τῆς Κορίνθου [2] καὶ τὸ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν [3], ὡς καὶ τὸν στεατίτην τῆς Μ. Βατοπεδίου [4].

Γλυπτὸν θωράκιον (εἰκ. 84) σωζομένων διαστάσεων 0.41 × 0.36, πάχους 0.095. Ὄπισθεν ἁδρομερῶς εἰργασμένον. Εἰκονίζει τριμερῆ ταινίαν πλάτους 0.04 μ. τετραγώνου σχήματος, πλευρᾶς 0.22 μ., συναπτομένην διὰ κόμβων πρὸς τὰ μέσα τῶν πλευρῶν περιγεγραμμένου τετραγώνου καὶ περιβάλλουσαν ὀμφαλωτὸν ρόδακα ἐντὸς κύκλου. Τὰ μεταξὺ τῆς ταινίας κενὰ εἶναι βαθέως ἐσκαμμένα. Περιεβάλλετο πιθανώτατα ὑπὸ λείου εἰσέχοντος πλαισίου κάτω (0.09 μ.) καὶ πλαγίως (0.065 μ.). 9ου ἢ 10ου αἰῶνος.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

Κιονόκρανον (εἰκ. 85), ἐλαφρῶς κολουροκωνικὸν πρὸς τὸ λεβητοειδὲς μετὰ τετραγώνου ἄβακος. Διαστάσεις: κάτω διάμετρος 0.252 μ., ἄβακος

[1] Περὶ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ὅρου τῆς τροπικῆς θὰ διαλάβω ἀλλαχοῦ ἐκτενέστερον.

[2] Α. Φιλαδελφεύς, Ἀρχ. Δελτ. 4, 1918, Παράρτ. σ. 8-9, ἀρ. 3. Scranton, Corinth 16, πίν. 21 ἀρ. 14 καὶ πίν. 22 ἀρ. 13 (ἐκ Κρανείου).

[3] L. Bréhier, Étude sur l'histoire de la sculpture ἐν Nouvelles Archives des Missions Scientifiques, N. S. fasc. 9, Paris 1913, πίν. VI εἰκ. 12.

[4] Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, II, Paris 1926, σ. 670, εἰκ. 330 ἔνθα ἀντὶ σταυροῦ εἰκονίζεται κάτωθεν τοῦ τόξου (τροπικῆς) ὁ Ἅγιος Γεώργιος.

Εἰκ. 85. Βυζαντινὸν κιονόκρανον μετ' ἀετοῦ εἰς τὸ μέσον.

Εἰκ. 86. Ἄλλη πλευρὰ τοῦ κιονοκράνου τῆς εἰκ. 85.

0.365 × 0.375, ὁλικὸν ὕψος 0.44 μ. Ἐκ λευκοῦ μαρμάρου. Κοσμεῖται κατὰ τὰ τρία τέταρτα αὐτοῦ, μιᾶς πλευρᾶς του παραμεινάσης ἀκοσμήτου. Ἐπὶ μιᾶς τῶν κεκλιμένων πλευρῶν του φέρει ἔξεργον τὴν παράστασιν ἀετοῦ κατ' ἐνώπιον μὲ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας (εἰκ. 85). Οἱ ἐπὶ τῆς πλατείας οὐρᾶς του προβαλλόμενοι πόδες του, ὡς καὶ ἡ κεφαλὴ εἶναι κατεστραμμένα. Ἐπὶ δύο ἄλλων πλευρῶν (εἰκ. 86), εἰκονίζεται ἔξεργον, στενὸν καὶ ὑψηλὸν φύλλον μετὰ μίσχου, ἀνακαμπτόμενον ἐπάνω, μὲ τὸ κάτω μέρος κατεστραμμένον. Ἡ ὑπόλοιπος ἐπιφάνεια τοῦ κολούρου κώνου καλύπτεται, ἑκατέρωθεν μὲν τοῦ ἀετοῦ, δι' ἑλικοειδῶν βλαστῶν, τῶν ὁποίων τὰ κύματα πληροῦνται διὰ διπλῶς ἀνακαμπτομένων ἡμιανθεμίων, ἑκατέρωθεν δὲ τῶν φύλλων διὰ λοξῶν ὑψηλῶν σχοινοειδῶν στελεχῶν ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκφύονται ἐπάλληλα φύλλα ἀκάνθης. Κεκοσμημένος εἶναι ὁμοίως καὶ ὁ ἄβαξ διὰ καρδιοσχήμου συμπλέγματος ταινιῶν εἰς τὰ κενὰ τῶν ὁποίων εἶναι γεγλυμμένα ὄρθια ἀνθέμια. Ὁ τρόπος τῆς ἐργασίας τῶν ἀνθεμίων τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ ἄβακος τοῦ κιονοκράνου καὶ τὸ διπλῶς ἀνακαμπτόμενον σχέδιον αὐτῶν μαρτυροῦσιν, ὅτι τὸ κιονόκρανον δὲν δύναται νὰ εἶναι νεώτερον τοῦ 11ου αἰῶνος [1].

Τὸ περιγραφὲν τεμάχιον προέρχεται ἐκ τοῦ παρὰ τὸν ναὸν τῆς Ἀλέας μεταγενεστέρου ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου, τοῦ ὁποίου ἐπὶ μακρὸν ἐχρησίμευσεν ὡς βάσις τῆς Ἁγίας Τραπέζης.

Μετωπικοὶ ἀετοὶ κατὰ τὸ μέσον τῆς κυρίας πλευρᾶς συνθέτων κορινθιακῶν παλαιοχριστιανικῶν κιονοκράνων, ἰδίᾳ δὲ διζώνων, εἶναι συνήθεις κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν μάλιστα ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὁπόθεν φαίνεται ἐρχομένη καὶ ἡ προέλευσίς των. Τὰ παραδείγματά των βλέπε παρὰ J. Kramer, Skulpturen mit Adlerfiguren des 5 Jahrh. n. Ch. in K/pel, Köln 1968. Συνεχίσθη ὅμως ἡ χρῆσίς των καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Βλέπε τὰ σχετικὰ παραδείγματα εἰς τὴν ἐπιμελῆ μελέτην τῆς Μ. Παναγιωτίδη εἰς τὸ Δελτίον Χριστ. Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, περ. Δ', τόμ. ϛ', 1972, σ. 82 κ. ἑ.

Ἄλλο κιονόκρανον, περισσότερον κολοβόν, τοῦ αὐτοῦ ἀκριβῶς τύπου καὶ διακοσμήσεως ἀλλὰ μὲ τοὺς ἀετοὺς τοποθετημένους οὐχὶ εἰς τὸ μέσον τῶν πλευρῶν ἀλλ' ὑπὸ τὰς γωνίας τοῦ ἄβακος, εἰς τρόπον ὥστε αἱ ἀνοικταί των πτέρυγες νὰ διασταυροῦνται εἰς τὸ μέσον τῶν πλευρῶν, ἀπέκειτο πρὸ καιροῦ ἐπίσης εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου (εἰκ. 87).

Τὰ ἐραλδικοῦ τούτου τύπου, ὡς ὀνομάζονται ὑπὸ τοῦ J. Kramer τὰ ὅμοια κιονόκρανα, εἶναι συνηθέστατα, ἴσως μάλιστα καὶ συνηθέστερα τῶν

[1] Ὁ τὸ πρῶτον ἐσχάτως δημοσιεύσας φωτογραφίαν του Ἀ. Δεληβορριᾶς (ΑΔ 24, 1969, Χρονικὰ 1, σ. 130, πίν. 118β, γ) τὸ ἐθεώρησε παλαιοχριστιανικόν. Ὀρθῶς ἡ Μ. Παναγιωτίδη εἰς τὴν μελέτην της (ΔΧΑΕ περ. Δ' τόμ. ϛ, 1972, πίν. 37β,γ) τὸ τοποθετεῖ εἰς τοὺς μετὰ τὴν εἰκονομαχίαν χρόνους.

προηγουμένων, προέρχονται δὲ καὶ ταῦτα ἀρχικῶς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ὁπόθεν διεδόθησαν ἀνὰ σύμπαντα τὸν βυζαντινὸν κόσμον [1].

Κιονόκρανα κιονίσκων τέμπλου ἢ παραθύρων.

α) Κιονόκρανον μαρμάρινον, συμφυὲς μετὰ τμήματος ὀκταγώνου κιονίσκου (εἰκ. 88α). Φέρει ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς ἀνάγλυφον ἡμίφυλλον ἀκάνθης. Εὑρίσκεται ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου. Ἀγνώστου προελεύσεως.

β) Κυβόσχημον κιονόκρανον ὀκταγωνικοῦ κίονος (εἰκ. 88β), ὡς δηλοῖ ἡ κάτω του ὀκτάγωνος ἐπιφάνεια, ἥτις παρουσιάζει μικρὸν τμῆμα τοῦ κάτω-

Εἰκ. 87. Βυζαντινὸν κιονόκρανον μετ' ἀετῶν ὑπὸ τὰς γωνίας τοῦ ἄβακος.

θεν τιθεμένου κιονίσκου. Ἑκάστη τῶν τεσσάρων ἐπιπέδων πλευρῶν τοῦ κιονοκράνου κοσμεῖται δι' ἄνθους ἐκ τριῶν πλατέων καρδιοσχήμων φύλλων, ὁ μίσχος τῶν ὁποίων κυρτούμενος σχηματίζει διμερὲς κυκλικὸν πλαίσιον ἐγγραφόμενον εἰς τὴν τετράγωνον πλευρὰν τοῦ κύβου. Συνελέγη ἐκ ναοῦ τῆς Ἀλέας κατὰ τὸ 1917. Διαστάσεις πλευρᾶς κύβου 0.12 × 0.12 μ. (εἰκ. 88β). Ἔχει τὰς κάτω γωνίας τοῦ κύβου στρογγυλευμένας ὥστε νὰ προσαρμόζεται πρὸς τὸ ὀκτάγωνον σχῆμα τοῦ κορμοῦ.

γ) Ἄλλο μεθ' ὁμοίας διακοσμήσεως κυβόσχημον κιονόκρανον συμφυὲς μετὰ τμήματος τοῦ ὀκταγώνου κορμοῦ παρέχει ἡ εἰκὼν 88γ. Ἀπόκειται ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου. Ἀγνώστου προελεύσεως.

δ) Ἄλλο κορινθιάζον κιονόκρανον ὀκταγώνου κιονίσκου (;) μετὰ δυσδιακρίτου διακοσμήσεως φύλλων ἀκάνθης καὶ ᾠοειδοῦς ἐξογκώματος ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἄβακος παρέχει ἡ εἰκὼν 88δ. Ἀπόκειται ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου. Ἀγνώστου προελεύσεως.

[1] Βλέπε τὰ σχετικὰ παραδείγματα παρὰ J. Kramer, ἔ. ἀ. καὶ Μ. Παναγιωτίδη, ἔ. ἀ.

ε) Ὀκταγώνου κιονίσκου κιονόκρανον μετὰ μικροῦ συμφυοῦς τμήματος τοῦ κορμοῦ παρέχει ἡ εἰκὼν 89Α. Δύο τῶν πλευρῶν αὐτοῦ κοσμοῦνται δι' ὀξέων φύλλων ἀκάνθης καὶ φύλλων καλάμου κατὰ τὰς γωνίας. Ἐπὶ τῶν

Εἰκ. 88. Βυζαντινὰ κιονόκρανα ὀκταγωνικῶν κιονίσκων.

λοιπῶν πλευρῶν θυρεοειδὲς κόσμημα καὶ ἀνεστραμμένον ἀνθέμιον. Ἐπὶ τῆς κάτω του ἐπιφανείας διατηρεῖ κυκλικὸν τόρμον διαμέτρου 0.035 μ. Ἡ

Εἰκ. 89. Βυζαντινὰ κιονόκρανα ὀκταγωνικῶν καὶ κυλινδρικῶν κιονίσκων.

πλευρὰ τοῦ τετραγώνου ἄβακος μετρεῖ 0.14 μ. Ἀπόκειται ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου. Ἀγνώστου προελεύσεως.

ϛ) Κυβόσχημον κιονόκρανον ὀκταγώνου κιονίσκου ἐντειχισμένου ἀντιστρόφως εἰς τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Νικολάου Ἀλέας (εἰκ. 89Β). Ἡ μία ὁρατή του πλευρὰ κοσμεῖται διὰ τοῦ γνωστοῦ λυροειδοῦς γλυπτοῦ κοσμήματος περιβάλλοντος ὀκτάφυλλον ῥόδακα. Τοῦ εἴδους τούτου τὰ κιονόκρανα εἶναι συνήθη κατὰ τὸν 11ον αἰ. καὶ ἑξῆς [1]. Αἱ κάτω γωνίαι τοῦ κύβου εἶναι στρογγυλευμέναι, ὥστε νὰ προσαρμόζεται πρὸς τὸ ὀκτάγωνον σχῆμα τοῦ κορμοῦ.

ζ) Κυλινδρικὸς κιονίσκος μετὰ συμφυοῦς κυβοσχήμου κιονοκράνου μία τῶν πλευρῶν τοῦ ὁποίου ἀφέθη ἀκόσμητος (εἰκ. 89Γ). Αἱ κάτω γωνίαι τοῦ κύβου δὲν ἐστρογγυλεύθησαν ἐνταῦθα, ὥστε νὰ προσαρμόζωνται πρὸς τὸν κυλινδρικὸν κορμόν. Ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου. Προέλευσις ἄδηλος.

ΚΟΣΜΗΤΑΙ ΝΑΟΥ ΚΑΙ ΤΕΜΠΛΩΝ

Κοσμητῶν (ἤτοι ὁριζοντίων διακοσμητικῶν ζωνῶν, διαχωριστικῶν τῶν διαφόρων μερῶν τῆς τομῆς τοῦ ναοῦ ἢ καὶ ὡς ἐπιστύλια τέμπλων ὀρθογωνίου ἢ λοξοτμήτου τομῆς), διετηρήθησαν πλείονα τεμάχια ἀποκείμενα ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου καὶ ἀγνώστου προελεύσεως, ἄλλα δὲ πάλιν εἶναι ἐντειχισμένα εἰς μεταγενεστέρους ναοὺς (Ἁγ. Ἰωάννου Προβαντηνοῦ καὶ Ἁγ. Νικολάου). Ὁ παρατιθέμενος πίναξ (εἰκ. 90) παρέχει μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα.

Οὕτω τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Α τεμάχιον λοξοτμήτου κοσμήτου (εἰκ. 90Α) φέρει κατὰ τὴν κεκλιμένην αὐτοῦ ἐπιφάνειαν πολὺ ἀμελῶς χαραγμένην σειρὰν φύλλων, ἀπομιμουμένων ᾠὰ χωριζόμενα διὰ λογχῶν.

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Β (εἰκ. 90Β) παρουσιάζει διακόσμησιν ἐξ ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ τὰ κύματα τοῦ ὁποίου πληροῦνται διὰ τριφύλλων.

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Γ λοξότμητον τεμάχιον τῆς εἰκ. 90 φέρει ἀνάγλυφον διακόσμησιν ἐκ κύκλου, διδύμου κιονίσκου καὶ ἀνθεμίων. Διαστάσεις: μῆκος 0.30 μ., ὕψος 0.22 μ. καὶ πάχος ἄνω 0.22 καὶ κάτω 0.16 μ.

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Δ τεμάχιον προέρχεται πιθανώτατα ἐκ τέμπλου (εἰκ. 90Δ). Εἶναι λοξότμητον καὶ φέρει σειρὰν καρδιοσχήμων σχεδίων [2] περιβαλλόντων ἀκανθοειδῆ ἀνθέμια καὶ χωριζομένων διὰ λογχοειδῶν φύλλων. Ἔξεργος ἰσοσκελὴς σταυρὸς διακόπτει τὴν σειρὰν τῶν ἀνθεμίων. Τὸ κόσμημα

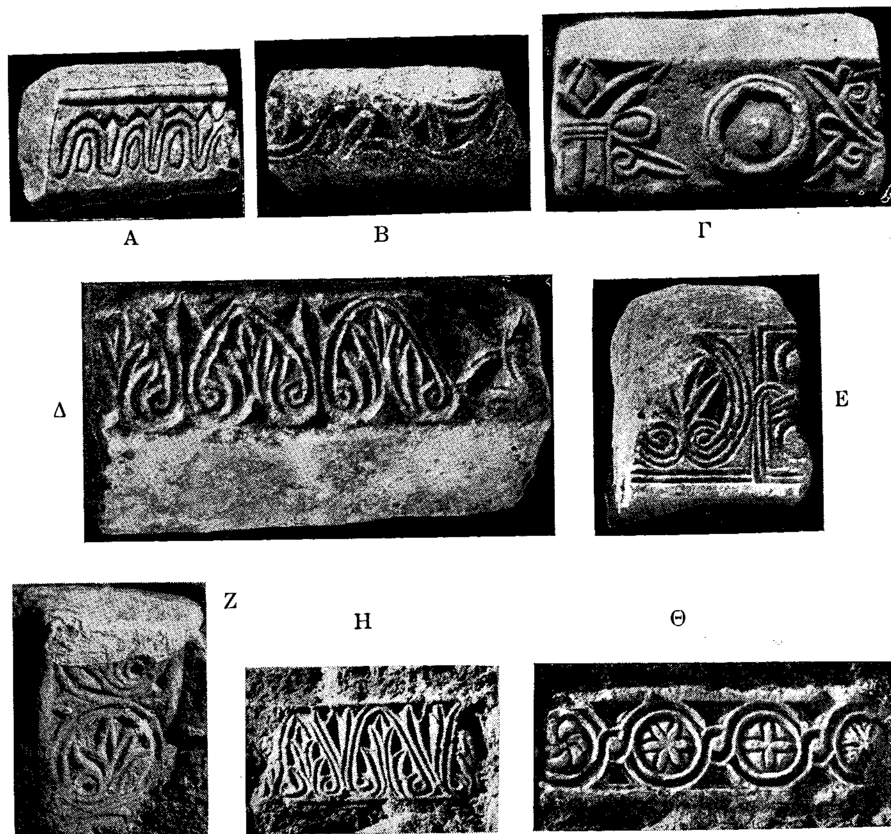
---

[1] Καπνικαρέα Ἀθηνῶν, 1060 - 1070 (R. Krautheimer, Early Christian and Byz. Architecture, 1965, εἰκ. 159c). Ὄμορφη Ἐκκλησιά, 12ου αἰ. (Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ Ὄμορφη Ἐκκλησιά, 1921, σ. 13 εἰκ. 12, ἐξ ἀμφικιονίσκου). Μ. Βλαχερνῶν Ἄρτης, 13ου αἰ. (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Β', 1936, σ. 23, εἰκ. 14Γ, κιονίσκου τέμπλου). Πλείονα παραδείγματα ἐκ Κορίνθου βλ. παρὰ R. Scranton, Corinth 16, 1957, πίν. 23 ἀρ. 29, 30, 32, 33, 35, πίν. 24 ἀρ. 40 Δαφνίου, Millet, Daphni εἰκ. 14, Παναγίας Κιθαιρῶνος, Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Α', σ. 165, εἰκ. 4.

[2] Πρβλ. καρδιόσχημα σχέδια ἐπὶ κοσμήτου τῆς Μονῆς Λιβὸς τῆς Κων/πόλεως (Makridy-Megaw-Mango-Hawkins, D.O.P. 18, 1964, εἰκ. 62).

εἶναι σύνηθες εἰς ναοὺς καὶ ἰδίως εἰς τέμπλα τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος. Διαστάσεις: μ. σ. μῆκος 0.50 μ., πάχος 0.30 μ., ὕψος 0.17 μ.

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Ε λοξότμητον τεμάχιον (εἰκ. 90Ε), φέρον ἐπὶ τῆς κεκλιμένης πλευρᾶς του σειρὰν τετραγώνων συνδεομένων διὰ κόμβων. Ἐντὸς

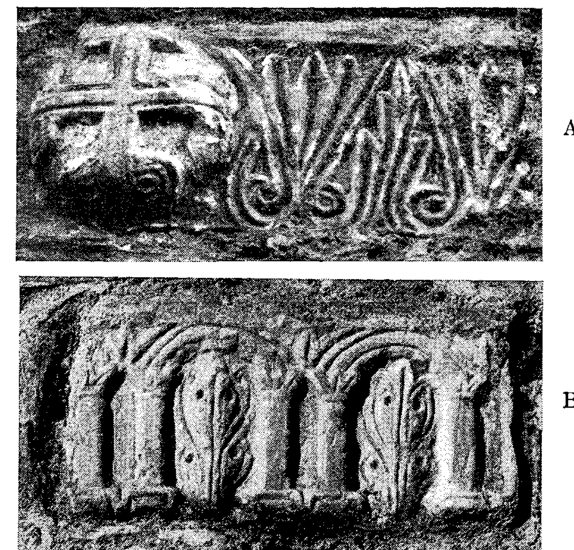

Εἰκ. 90. Τεμάχια βυζαντινῶν κοσμητῶν

τοῦ ἑνὸς τῶν τετραγώνων σχεδιάζεται τὸ αὐτὸ καὶ εἰς τὸ τεμάχιον Δ καρδιόσχημον σχέδιον, περιβάλλον τετράφυλλον ἀνθέμιον. Ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος.

Τὰ τεμάχια Ζ καὶ Η τῆς εἰκόνος 90 εἶναι ἐντειχισμένα τὸ μὲν Ζ κατὰ τὴν θύραν τοῦ διακονικοῦ, τὸ δὲ Η εἰς τὸν ὑπεράνω τῆς θύρας ταύτης τοῖχον τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Προβαντηνοῦ. Τὸ Ζ προέρχεται πιθανῶς ἐκ πεσσίσκου ἢ κοσμήτου κοσμουμένου δι' ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ, τὰ κενὰ τοῦ ὁποίου κοσμοῦνται δι' ἀνθεμίων. Τὸ Η εἶναι θραῦσμα λοξοτμήτου κοσμήτου κοσμουμένου κατὰ τὴν κεκλιμένην αὐτοῦ πλευρὰν δι' ἀμελῶς ἐσχεδιασμένων «καρδιοσχήμων» ἢ μᾶλλον τριγωνικῶν σχεδίων περιβαλλόντων ἀκανθοειδὲς ἀνθέμιον, ἐνῷ τὰ μεταξὺ τῶν «καρδιοσχήμων» σχεδίων κενὰ πληροῦνται διὰ τριπλῶν ὀξέων φύλλων. Διαστάσεις τοῦ Η: μῆκος ἄνω 0.25 μ., κάτω 0.30 μ., ὁλικὸν ὕψος 0.17.

Τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ Η (εἰκ. 90Η) σχέδιον λοξοτμήτου κοσμήτου παρουσιάζει καὶ ἄλλο τεμάχιον ἐντειχισμένον εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου (εἰκ. 91Α), ὅπερ ἐκτὸς τῶν τριγωνικῶν σχεδίων, περὶ ὧν ἤδη ὡμιλήσαμεν, φέρει προσθέτως καὶ ἔξεργον ἡμισφαιρικὸν κομβίον κοσμούμενον δι' ἀναγλύφου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν τοῦ ὁποίου διαμορ-

Εἰκ. 91. Τεμάχια λοξοτμήτων βυζαντινῶν κοσμητῶν τέμπλου.

φοῦνται εἰς ἕλικας. Διαστάσεις: ὕψος τὸ αὐτό, 0.17 μ. διάμετρος τοῦ κομβίου 0.125, ἐξοχὴ τοῦ κομβίου 0.04 μ.

Τόσον τὸ τεμάχιον Η τῆς προηγουμένης εἰκόνος ὅσον καὶ τὸ Α (τῆς εἰκόνος 91) προέρχονται ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ παλαιοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Προβαντηνοῦ, περὶ τοῦ ὁποίου λεπτομερῶς θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ τέμπλου προέρχεται πιθανώτατα καὶ τὸ τῆς εἰκόνος 92 ἄνω γλυπτόν, τὸ εἰκονίζον ἐπὶ τῆς προσθίας του ἐπιφανείας σειρὰν ἐφαπτομένων κύκλων (συριακῶν τροχῶν) περιβαλλόντων πολύφυλλα ἀνθέμια.

Ἐκ πεσσίσκου τέμπλου ἢ κοσμήτου ὁμοίως μὲ συγγενῆ διακόσμησιν ἐκ κύκλων συναπτομένων διὰ κόμβων καὶ περιβαλλόντων πυροστρόβιλον, ἑξάφυλλον ῥόδακα, σταυρὸν κλπ. προέρχεται βεβαίως καὶ τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Θ τῆς εἰκόνος 90 μαρμάρινον γλυπτόν, καλῆς ὁπωσδήποτε ἐργασίας. Εἶναι

σήμερον ἐντειχισμένον δεξιὰ τῆς βορείου θύρας εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Νικολάου Ἀλέας. Διαστάσεις: μῆκος 0.42 μ., ὕψος 0.14 μ.

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Β τῆς εἰκόνος 91 τεμάχιον λοξοτμήτου κοσμήτου εἰκονίζει τὸ συνηθέστατον μικρασιατικὸν λεγόμεναν θέμα συνεχῶν τοξυλλίων βαινόντων ἐπὶ κιονίσκων καὶ περιβαλλόντων ἀκανθοειδὲς ἀνθέμιον.

Εἰκ. 92. Τεμάχιον βυζαντινοῦ κοσμήτου (ἄνω) καὶ σταθμοῦ θύρας (κάτω).

Ἐργασίας μᾶλλον ἀμελοῦς, εὑρίσκεται σήμερον ἐντειχισμένον εἰς τὴν κεντρικὴν ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Νικολάου Ἀλέας. Ἔχει μ. σ. μῆκος 0.32 μ., προέρχεται δὲ προφανῶς ἐκ κοσμήτου τέμπλου, ὡς τὸ βλέπομεν συνήθως νὰ κοσμῇ τὸ μέλος τοῦτο τοῦ ναοῦ. 13ου ἢ 14ου αἰῶνος.

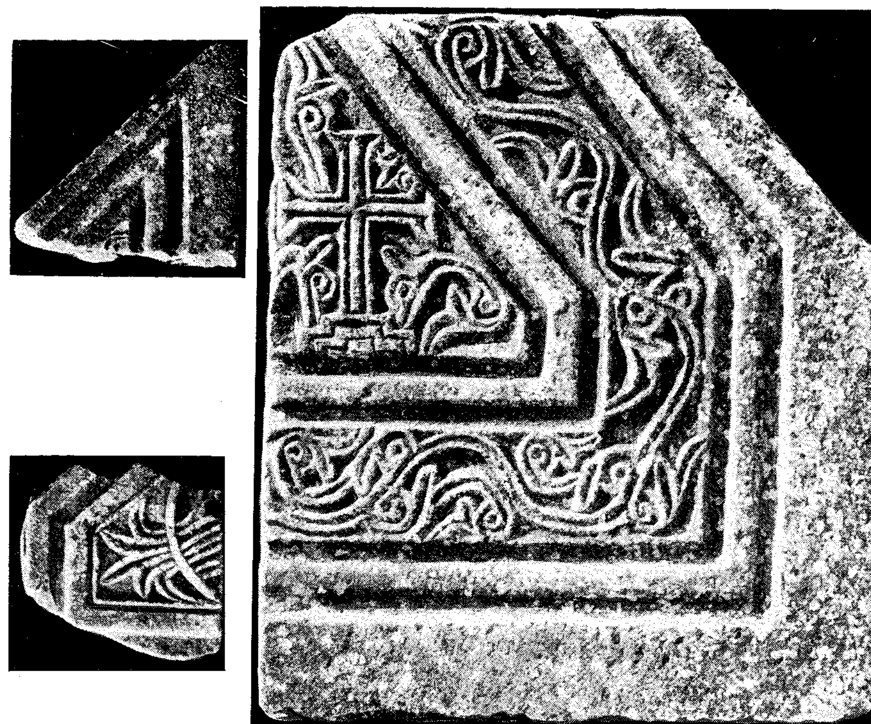
Τέλος τὸ ἐν εἰκόνι 92 κάτω κολοβὸν τεμάχιον, ἐφ' οὗ ἀνάγλυφος κληματὶς μετὰ ἡμιανθεμίων εἰκονίζεται μεταξὺ δύο ὀρθίων σπειρῶν, προέρχεται πιθανῶς ἐκ σταθμοῦ θύρας. Ἀγνώστου προελεύσεως. Ἀπόκειται ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου.

ΑΜΒΩΝ

Εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου Τεγέας ἀπόκειται καὶ μέγα τεμάχιον ἄμβωνος ἢ ἐπισκοπικοῦ θρόνου, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν προέρχεται ἐκ Νυκλίου ἀλλ' ἐκ τοῦ ὀλίγον πρὸς Νότον τῆς Τεγέας κειμένου Παλλαντίου, εὑρεθὲν κατὰ τὴν αὐτόθι ἐνεργηθεῖσαν τὸ 1940 ἀνασκαφὴν ὑπὸ τοῦ G. Libertini. Ἐπειδὴ τὸ ἐν λόγῳ ὡραιότατον τεμάχιον ἐδημοσιεύθη μὲ λίαν ὠχρὰν εἰκόνα εἰς τὰ Πρακτικὰ τοῦ Θ' Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν Θεσσαλονίκης [1], ἔνθα ἀνεκοινώθησαν τὰ εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Παλλαντίου ὑπὸ τοῦ Libertini (1953), ἔκρινα σκόπιμον νὰ παράσχω νέαν εὐκρινῆ φωτογραφίαν του (εἰκ. 93). Τὸ τεμάχιον τοῦτο τοῦ ἄμβωνος εἶναι βυζαντινῶν χρόνων καὶ δὴ σύγχρονον πρὸς τὸν ἀνακαινισθέντα ναὸν τοῦ Ἁγ. Χριστοφόρου, ὡς ἡ σχετικὴ ὁμοῦ εὑρεθεῖσα ἐπιγραφὴ μαρτυρεῖ, κατεσκευάσθη δηλ. τὸ 972 μ. Χ. Τὸ τεμάχιον τοῦτο λόγῳ τοῦ τραπεζοειδοῦς του σχεδίου ἀνήκει πιθανώτατα εἰς πτερύγιον τῆς κλίμακος ἀνόδου ἄμβωνος ἢ ἐπισκοπικοῦ θρόνου. Ἡ προσθία ἐπιφάνεια τοῦ τραπεζοειδοῦς πτερυγίου, τοῦ ὁποίου τὸ μὲν πλάτος εἶναι 0.54 μ., τὸ δὲ ὕψος κατὰ μὲν τὴν προσθίαν πλευρὰν 0.50 κατὰ δὲ τὴν ὀπισθίαν 0.75 μ. καὶ τὸ πάχος 0.14 μ., κοσμεῖται δι' ὁμολόγου πρὸς

[1] Ἑλληνικά, παράρτημα 7, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1955, σ. 252, πίν. 50γ.

τὰς ἐξωτερικὰς πλευρὰς ταινίας, πλάτους 0.29 μ., ἐξ ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ μετ' ἀνακαμπτομένων ἡμιανθεμίων, περιβαλλούσης, μέσῳ βαθειῶν γλυφῶν, περίπου τριγωνικὸν ἐσωτερικὸν πίνακα κοσμούμενον διὰ σταυροῦ βαίνοντος

Εἰκ. 93. Τεμάχια πτερυγίων βυζαντινοῦ ἄμβωνος ἢ ἐπισκοπικοῦ θρόνου, εὑρεθέντα εἰς τὸ νοτίως τῆς Τεγέας κείμενον Παλλάντιον.

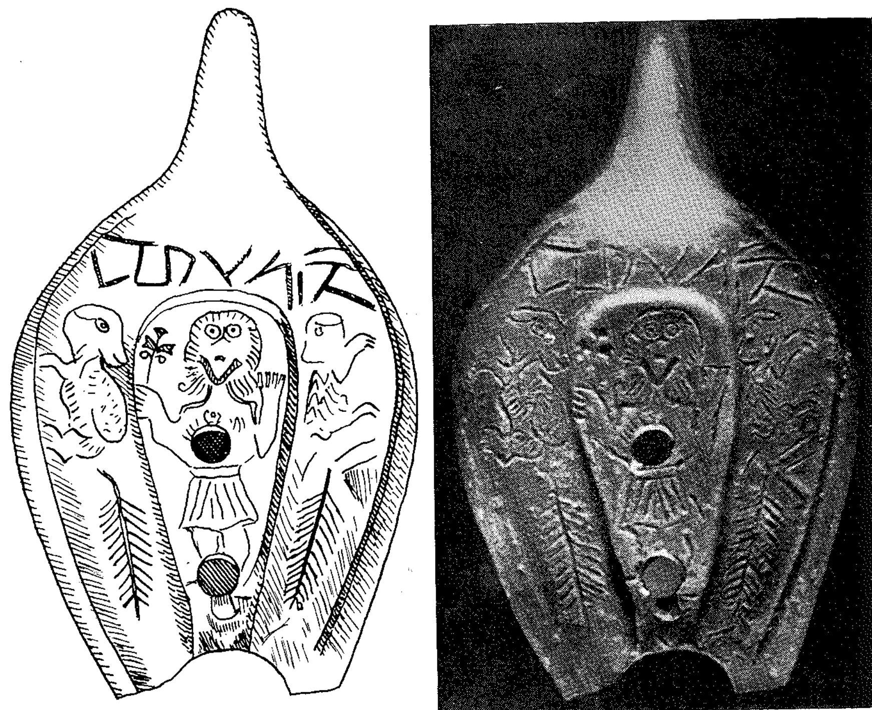
ἐπὶ διβάθμου βάσεως [1]. Τὰ ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ κενὰ ἄνω καὶ κάτω πληροῦνται δι' ἑλισσομένων ἡμιανθεμίων.

Εἰς τὸν αὐτὸν ἄμβωνα ἀνήκουσι καὶ δύο ἄλλα τεμάχια ἀποκείμενα ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν ἓν (εἰκ. 92 ἀριστερὰ ἄνω) ἀνήκει εἰς τὴν εἰς ὀξεῖαν γωνίαν καταλήγουσαν κορυφὴν τοῦ περιγραφέντος πτερυγίου, τὸ δὲ ἄλλο εἰς τὸ κέντρον ἑνὸς συμμετρικοῦ πρὸς τὸ τοῦ μεγάλου τεμαχίου ἐσωτερικοῦ πίνακος (εἰκ. 92 ἀριστερὰ κάτω). Τὸ δεύτερον τοῦτο τεμάχιον δὲν ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Libertini.

[1] Πρβλ. πτερύγιον ἄμβωνος ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας (Ali Effendi) MAMA V, 1937, ἀρ. 145, ὡς καὶ τὰ τμήματα ἄμβωνος τοῦ Ἁγ. Νικολάου Καταπολιανῆς, Α. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τόμ. ΙΑ' 1969 σ. 189 εἰκ 11.

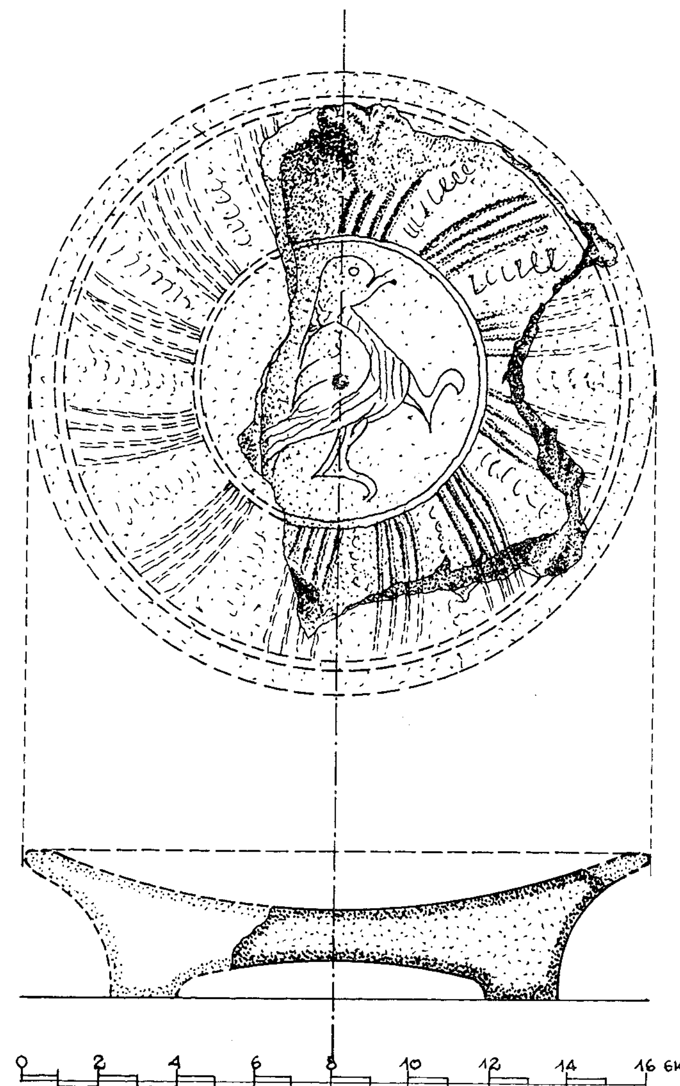
ΠΗΛΙΝΑ ΜΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Μεταξὺ τῶν ἐκθεμάτων τοῦ Μουσείου Τεγέας ὑπῆρχε μέχρι τοῦ 1931, οὐχὶ ὅμως πλέον καὶ σήμερον, ὁ εἰκονιζόμενος ἐνταῦθα πήλινος λύχνος τοῦ συνήθους ἐλλειψοειδοῦς σχεδίου, μεθ' ἁπλῆς λαβῆς (εἰκ. 94). Ἡ προσθία ἀπόληξίς του εἶναι σήμερον τεθραυσμένη. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐλαφρῶς ἀνάγλυφος παράστασις τῆς ἄνω ἐπιφανείας του, ἥτις εἰκονίζει ἐν τῷ

Εἰκ. 94. Πήλινος λύχνος ἀποκείμενος ἄλλοτε εἰς τὸ Μουσεῖον Τεγέας. Σχέδιον καὶ φωτογραφία.

μέσῳ ἐντὸς πεταλοειδοῦς πλαισίου φέροντος ἑκατέρωθεν παχὺ διπλοῦν σχοινίον, ἀνδρικὴν μορφὴν κατ' ἐνώπιον ἔχουσαν ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας ὑψωμένας εἰς στάσιν δεήσεως καὶ κρατοῦσαν διὰ τῆς δεξιᾶς σταυρόμορφον πεντάφυλλον ἄνθος. Ἡ μορφὴ φορεῖ βραχὺν χιτῶνα ἐζωσμένον φθάνοντα μέχρι τῶν μηρῶν, ἐν εἴδει ποιμενικῆς φουστανέλλας. Ἡ κεφαλή, στηριζομένη ἐπὶ ἰσχνοῦ ἀλλ' ἰσχυροῦ λαιμοῦ εἶναι ὀγκώδης, δυσαναλόγως πρὸς τὸ σῶμα μεγάλη, μὲ ὀξεῖαν τὴν σιαγόνα, τοὺς ὀφθαλμοὺς δηλουμένους διὰ κύκλων καὶ τὴν κόμην ἀτημέλητον καὶ ἀτάκτως ἐξέχουσαν πανταχόθεν καὶ κατερχομένην μέχρι τῶν ὤμων. Ἐπὶ τοῦ ἑκατέρωθεν πλαισίου καὶ εἰς τὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς εἰκονίζεται ἄνω μὲν καὶ κατὰ κρόταφον ἀνὰ ἓν κατακεκλιμένον ζῷον, πιθανῶς πρόβατον, στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ εἰκο-

Εἰκ. 95. Βυζαντινὸν πινάκιον, ἄλλοτε ἐν τῷ Μουσείῳ Τεγέας.

νιζόμενον ἄνδρα, κάτω δὲ κατακορύφως ἀνὰ εἷς φυλλοφόρος κλάδος, ὑποδηλῶν ὅτι ἡ σκηνὴ ὑπόκειται εἰς σύνδενδρον μέρος. Ἐπὶ τῆς ἔξω ἐπιφανείας τοῦ λύχνου ὑπάρχουσιν ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς χαραγμέναι γραμμαί

τινες εὐθεῖαι καὶ λοξαὶ δίκην ἐπιγραφῆς ἀκαταλήπτου. Τόσον αἱ γραμμαὶ αὗται ὅσον καὶ ἡ ὅλη ἀγροῖκος ἐμφάνισις τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς μὲ κάμνουν νὰ πιστεύω, ὅτι ὁ λύχνος ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὴν περίοδον τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν (7ου - 8ου αἰ.) ἀποτελῶν τὸ μόνον λείψανον τῆς περιόδου ταύτης. Ὁ ἐν τῷ μέσῳ εἰκονιζόμενος ἀνὴρ καὶ λόγῳ τῆς ἐνδυμασίας του καὶ λόγῳ τῶν προβάτων, τὰ ὁποῖα τὸν συνοδεύουν, εἰκονίζει πιθανώτατα ποιμένα, ὡς ποιμενικὸς δὲ λαὸς χαρακτηρίζονται οἱ ἐπιδραμόντες Σλάβοι, νομάδες, οἵτινες δὲν ἀφῆκαν μὲν εἰς τὴν Πελοπόννησον μνημεῖα τέχνης ἀλλὰ μόνον τοπωνύμια καὶ συναφὲς πρὸς τὸν ἀγροτικὸν καὶ τὸν ποιμενικὸν βίον λεξιλόγιον [1].

Εἰς τὸ Μουσεῖον Τεγέας ἀπέκειτο ἐπίσης μέχρι τοῦ 1931, οὐχὶ ὅμως πλέον καὶ σήμερον, κοῖλον βυζαντινὸν κυκλικὸν πινάκιον (εἰκ. 95), διαμέτρου 0.16 μ. μετὰ κοίλης καμπύλης βάσεως, διαμέτρου 0.082 μ. Τὸ πινάκιον φέρει κιτρινόλευκον ἐπίχρισμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἦσαν κεχαραγμένα δι' ὀξέος ἐργαλείου καὶ πεπληρωμένα διὰ βαθέος ἐρυθροῦ χρώματος ἐν κεντρικῷ μεταλλίῳ, διαμέτρου 0.07 μ., πτηνὸν κατὰ κρόταφον, πηδῶν πρὸς τὰ δεξιά, πέριξ δ' αὐτοῦ ζωοφόρος ἐξ ἐναλλασσομένων εὐθυγράμμων καὶ σπειροειδῶν κοσμημάτων. Χρονολογία: ἀρχαὶ 12ου αἰ. Τὸ ἀγγεῖον παρουσιάζει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὰ τῆς Σπάρτης, εἰς τὰ ὁποῖα ἀντιπροσωπεύονται αἱ ὁμάδες B_1, B_2 καὶ B_3 παρὰ Talbot - Rice [2]. Παρουσιάζει ὁμοίως μεγάλην συγγένειαν καὶ πρὸς τὰ ἀγγεῖα τῆς Κορίνθου, τῆς ὁμάδος Sgraffito [3], τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰῶνος.

---

[1] M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland (Abh. der Preus. Akademie der Wissens. Phil. Hist. Klasse No 12, Berlin 1941, σ. 16. Φωτοτυπικὴ ἀνατύπωσις τοῦ 1970, Leipzig, σ. 16.

[2] Byzantine Glazed Pottery, Oxford 1930, ἰδίᾳ σελ. 103, πολλαχῶς ἐλλιπές.

[3] Ch. H. Morgan, The byzantine Pottery, Corinth XI, Cambridge Massachusetts 1942 εἰκ. 93, 97, 101, 107 καὶ πίν. XLIV f καὶ XLV f.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

9ος - 12ος ΑΙΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 1: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ὡς ἤδη εἴπομεν, (σ. 3), ἡ Τεγέα μετωνομάσθη κατὰ τὸν Μεσαίωνα εἰς Ἀμύκλιον - Νύκλι. Πότε ἀκριβῶς ἐγένετο ἡ μετονομασία αὕτη δὲν γνωρίζομεν· πάντως μὲ τὸ ἀρχαῖον της ὄνομα ἀναφέρεται ἀκόμη ἡ Τεγέα εἰς τὸν περὶ τὸ 530 συνταχθέντα Συνέκδημον τοῦ γραμματικοῦ Ἱεροκλέους [1], περιλαμβάνοντα καὶ κατάλογον τῶν περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὑφισταμένων ἐπαρχιῶν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἐκ τοῦ καταλόγου αὐτοῦ μανθάνομεν, ὅτι ἡ ἐπαρχία Ἑλλάδος ἢ Ἀχαΐας περιελάμβανεν 69 πόλεις, ἐξ ὧν 25 ἢ 26 ἦσαν τῆς Πελοποννήσου, φέρουσαι πᾶσαι ἀκόμη ὀνόματα σύμφωνα πρὸς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν. Ἡ Τεγέα εἰς τὸν κατάλογον τοῦτον τῶν Πελοποννησιακῶν πόλεων ἀναγράφεται, συμφώνως πρὸς τὴν γεωγραφικήν της θέσιν, ἤτοι μεταξὺ τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Λακεδαίμονος [2]. Ὁ κατάλογος τοῦ Συνεκδήμου εἶναι ὁ μακρότερος, τὸν ὁποῖον ἔχομεν διὰ τὴν περίοδον τοῦ 5ου - 6ου αἰῶνος, παρέχων εἰς ἡμᾶς τὴν πληρεστέραν ἰδέαν τῆς καταστάσεως τῆς Πελοποννήσου πρὶν ἢ αὕτη διαταραχθῇ ὑπὸ τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν [3].

Ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἐν Πελοποννήσῳ ἐπισκοπὰς ὑπάρχει καὶ ἄλλος κατάλογος ἢ τακτικόν, περιεχόμενον εἰς τὸν κώδικα reg. 1555A τῶν Παρισίων, ὅστις θὰ ἠδύνατο νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὸν τοῦ Συνεκδήμου [4]. Ὁ παρισινὸς οὗτος κατάλογος ἐθεωρήθη ὑπὸ τοῦ πρώτου ἐκδόντος αὐτὸν C. de Boor [5] ὡς κατάλογος ἐπισκοπῶν (Notitiae Episcopatuum), συσταθεὶς κατὰ τὸν 8ον μ.Χ. αἰῶνα, ἤτοι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Εἰκονοκλαστῶν. Ἐὰν ἦτο

---

[1] Τελευταία κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ Συνεκδήμου παρὰ E. Honigmann, Le Synecdème d'Hieroclès (Corpus bruxellense historiae byzantinae Forma Imperii Romani I), Bruxelles 1939, σ. 1 - 48.

[2] Βλέπε τὸν εἰδικὸν πίνακα τῶν παρὰ Ἱεροκλεῖ Πελοποννησιακῶν πόλεων παρὰ A. Bon, Le Péloponnèse byzantin, Paris 1951, σ. 23.

[3] A. Bon, ἔ. ἀ. σ. 23.

[4] Βλ. σχετικὴν συσχέτισιν καὶ παρὰ G. Konidaris, Die Neue Ausgabe der Not. Episcopatuum, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον, τόμ. Δ', 1967 - 68, σ. 262: ὁ Τεδέας (Παρισινὸν Τακτικὸν τοῦ 733 - 46, λζ').

[5] Zeitschrift für Kirchengeschichte XII, 1891 σ. 303 - 322, 519 - 533 καὶ XIV, 1894 σ. 573 - 599.

πράγματι τῶν χρόνων τούτων, θὰ μᾶς ἦτο πολύτιμος· διότι θὰ μᾶς παρεῖχε τὴν κατάστασιν τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὴν κρίσιμον καὶ σκοτεινὴν περίοδον τοῦ τέλους τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν. Τὴν γνώμην τοῦ de Boor ἠσπάσθησαν παλαιότερον μὲν ὁ Gelzer [1] καὶ ὁ Βέης [2], τὸ δὲ 1931 καὶ ὁ Γερ. Κονιδάρης [3], ἀντέκρουσεν ὅμως δι' ἀκαταμαχήτων ἐπιχειρημάτων ὁ π. L. Duchesne [4], ὑποστηρίξας, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ αὐθεντικοῦ ἐπισκοπικοῦ καταλόγου, ἀλλὰ μᾶλλον περὶ λαϊκοῦ χαρακτῆρος συμπιλήματος, παρουσιάζοντος ἐνιαχοῦ, ἰδίᾳ διὰ τὴν Πελοπόννησον, σημαντικὰς ἀναλογίας πρὸς τὸν τοῦ Συνεκδήμου τοῦ Ἱεροκλέους, ἐξ ὧν προκύπτει, ὅτι αἱ πηγαὶ ἀπὸ τὰς ὁποίας ἤντλησεν ὁ συντάκτης του ἀνάγονται εἰς τὴν αὐτὴν καὶ αἱ τοῦ Συνεκδήμου ἐποχήν. Τὸ μόνον ἐνδιαφέρον, ὅπερ παρέχει ὁ κατάλογος τοῦ παρισινοῦ χειρογράφου εἶναι, ὅτι περιλαμβάνει περὶ τὰς 40 πόλεις, τὰς ὁποίας δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς ὑφισταμένας τοὐλάχιστον μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Μεταξὺ δὲ τῶν πόλεων (ἢ δῆθεν ἐπισκοπῶν), ἃς περιέχει ὁ κατάλογος περιλαμβάνεται πάλιν (ὡς ἐν τῷ Συνεκδήμῳ) μεταξὺ Ἄργους, Θελπούσης καὶ Λακεδαίμονος, ὁ Τεδέας (=ὁ ἐπίσκοπος Τεγέας). Δὲν φωτιζόμεθα λοιπὸν καὶ ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ καταλόγου περισσότερον ἀπὸ τὸν τοῦ Συνεκδήμου περὶ Τεγέας καὶ τῶν ἐπισκόπων αὐτῆς.

Ὡς πρὸς τὴν περαιτέρω ὕπαρξιν τῆς ἐπισκοπῆς Τεγέας πιθανωτέρα εἶναι ἡ ἐκδοχή, ὅτι αὕτη θὰ ἐσχόλασε κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν σλαβικῶν ἐποικήσεων, αἵτινες, κατά τινας ὑπό τε τῶν ἡμετέρων καὶ τῶν ξένων ἀμφισβητουμένας πηγάς [5], διήρκεσαν ἐπὶ 218 ἔτη, ἤτοι ἀπὸ τοῦ 6ου ἔτους τῆς βασιλείας τοῦ Μαυρικίου, δηλ. τοῦ 567, μέχρι τοῦ 4ου ἔτους τῆς βασιλείας Νικηφόρου τοῦ Α', δηλ. τοῦ 805. Πολλαὶ συζητήσεις γενόμεναι σχετικῶς πρὸς τὸ σχετικῶς μακρὸν τοῦτο χρονικὸν διάστημα κατοχῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν Σλάβων, κατέληξαν εἰς τὸ συμπέρασμα τὸ ὁποῖον ἀνεφέραμεν ἤδη εἰς τὴν σελ. 6 τοῦ παρόντος.

[1] Die kirchliche Geographie Griechenlands vor dem Slaveneinbruche, Zeitschr. für wissenschaftliche Theologie XXXV, 1892 σ. 419 - 436.

[2] Beiträge zur kirchlicheu Geographie Griechenlands im Mittelalter und in der neueren Zeit, Oriens Christianus N. S. IV, 1915, 2ον μέρος σ. 238 - 278.

[3] Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ τάξις αὐτῶν ἀπὸ τοῦ 4ου - 5ου αἰῶνος I, Texte und Forschungen XIII, Ἀθῆναι 1934.

[4] Les anciens évêchés de la Grèce, Mélanges d'histoire des Écoles d'Athènes et de Rome XV, 1895, σ. 375 - 385. Τὴν γνώμην τοῦ Duchesne παρεδέχθη καὶ ὁ V. Laurent, Byzantion VII, 1932, 521 καὶ ἐν Études Byzantines I, 1943, 58 ἑξ. ὡς καὶ ὁ Δ. Ζακυθηνός, Le Despotat Grec de Morée I Paris 1932 σ. 149 σημ. 1.

[5] α) Συνοδικὸν γράμμα τοῦ πατριάρχου Νικολάου τοῦ Γ' πρὸς τὸν Ἀλέξιον τὸν Κομνηνὸν (Migne, Ἑλλην. Πατρολ. τ. 119, στ. 880. Fr. Dölger, Kaiserregesten I, 1, σ. 45 ἀρ. 365. V. Grumel, Les regestes du Patriarcat I, 2, σ. 21 - 22, ἀρ. 371). β) Τὸ Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας. Τούτου διετηρήθησαν πλείονες παραλλαγαὶ — Τουρίνου, Μ. Κουτλουμουσίου, Μ. Ἰβήρων — τὰς ὁποίας ἐμελέτησε πρῶτος ὁ Σπ. Λάμπρος (Ἱστορικὰ Μελετήματα, Ἀθῆναι 1884, σ. 109) ἐσχολίασε δ' ἔπειτα λεπτομερῶς ὁ Ν. Α. Βέης (Βυζαντίς, I, 1909, σ. 57 - 105). γ) Σχόλιον (γλῶσσα) τοῦ Καισαρείας Ἀρέθα (+ 932) ὅπερ παρουσίασε τὸ πρῶτον ὁ Σ. Β. Κουγέας (Ν. Ἑλληνομν. IX, 1912, σ. 413 - 480).

Ἐπανερχόμενοι τώρα εἰς τὴν πολίχνην ἢ τοποθεσίαν Ἀμύκλιον, κειμένην ἐπὶ τῆς ἑνούσης τὴν Κόρινθον πρὸς τὴν Σπάρτην ὁδοῦ, ἐφ' ἧς εὑρίσκεται καὶ ἡ Τεγέα, σημειώνομεν, ὅτι αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὸν βίον τοῦ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰῶνος ἀκμάσαντος καὶ τὴν μετάνοιαν διαπρυσίως κηρύσσοντος διαβοήτου μοναχοῦ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε [1]. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων λοιπὸν χρονικῶν ὁρίων, ἤτοι τῆς συγγραφῆς τοῦ Συνεκδήμου (530 μ.Χ.) καὶ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (τέλη 10ου αἰ.), δηλ. ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν, καὶ ἐποικήσεων, θὰ πρέπει νὰ συνετελέσθη καὶ ἡ μετονομασία.

Τὸ Ἀμύκλιον ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ μάλιστα συνηθέστατα εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Χρονικὸν τοῦ Μορέως [2], ἔνθα ἐναλλάσσεται ἀδιακρίτως καὶ πρὸς τὸ ὄνομα Ἀμύκλι καὶ Νύκλι καὶ φαίνεται ὡς ἐκ τούτου, ὅτι ἦτο ἡ δημώδης ὀνομασία πλέον τοῦ Ἀμυκλίου, ἀφ' οὗ καὶ τὸ ὅλον Χρονικὸν τοῦ Μορέως εἶναι συντεταγμένον εἰς τὴν δημώδη γλῶσσαν τοῦ 14ου αἰῶνος.

Τὸ ὄνομα Νύκλι ἤγειρε πολλὰς συζητήσεις. Ὑπ' ἄλλων μὲν (A. Bon) ἐθεωρήθη ὡς ἀγνώστου καταγωγῆς, ὑπ' ἄλλων δὲ (Α. Χατζῆς) ὡς οἰκογενειακὸν ὄνομα, ὑπὸ πολλῶν ὅμως (Γερ. Καψάλης κλπ.) ἐσχετίσθη, προφα-

[1] Σπ. Λάμπρος, Νέος Ἑλληνομνήμων III, 1906, σ. 162 καὶ 176. Πβλ. καὶ Μελέτιον Γαλανόπουλον, Βίος, Πολιτεία κλπ. Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, Ἀθῆναι 1933, σ. 92 - 93.

[2] Χρονικὸν Μορέως, ἔκδ. Π. Καλονάρου, Ἀμύκλιον: στ. 1960, 2030, 2067, 3330, 4401, 6722 - Νύκλι: στ. 1715, 1752, 2027, 2049, 2903, 3210, 3316, 3332, 4391, 4410, 4878, 5096, 5147, 5919, 6602, 6696, 6711, 6717). Εἰς τὰ ξενόγλωσσα Χρονικὰ τοῦ Μορέως (γαλλικὴ παραλλαγή: Le livre de la Conqueste, ἔκδ. Longnon, ἀραγωνικὴ παραλλαγή: Libro de los Fechos et Conquistas del Principado de la Morea, ἔκδ. A. Morel - Fatio, Γενεύη 1885) τὸ ὄνομα φέρεται πάντοτε ὡς Nicles ἢ Nicli, μόνον δὲ εἰς λατινικὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα ὁ ἐπίσκοπος καὶ ἡ ἐκκλησία ἀναγράφονται ὡς Amiclensis (Innocent. III (1198 - 1210) Ep. XIII 29 - 30 — Part. Lat. τ. 216, στ. 224 — Pressuti, Regesta Honorii Papae III, II 50 ἀρ. 3844: episcopus ἢ ecclesia Amiclensis καὶ Episcopus Amiclarum, τοῦθ' ὅπερ, ὡς λέγει ὀρθῶς ὁ A. Bon, (La Morée franque σ. 522, σημ. 5), ἀποκλείει τὴν δυνατότητα νὰ ἐκληφθῇ ὁ ἀλλαχοῦ ἀναφερόμενος Episcopus Niclinensis ὡς ἐπίσκοπος Νυκλίου, (Bon, ἔ. ἀ. σ. 432).

νῶς κατ' ἐπίδρασιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ 'Αμυκλίου, πρὸς τὰς ἀρχαίας 'Αμύκλας (κειμένας μίαν ὥραν περίπου νοτίως τῆς Σπάρτης παρὰ τὸ χωρίον Σκλαβοχῶρι)[1]. 'Αλλ' ἐρωτᾶται ἤδη κατά τίνα τρόπον ἐγένετο ἡ μεταβίβασις τοῦ ὀνόματος τῶν 'Αμυκλῶν εἰς τὴν Τεγέαν: Διάφοροι ἐξηνέχθησαν σχετικῶς ὑποθέσεις: Ὑπετέθη πρῶτον, ὅτι ὁμάς τις τῶν παλαιῶν κατοίκων τῶν 'Αμυκλῶν μετενάστευσεν — ἄγνωστον πότε καὶ διατί — εἰς Τεγέαν, ὀνομάσασα τὴν νέαν της ἐγκατάστασιν μὲ τὸ ὄνομα τῆς παλαιᾶς των πατρίδος, ὑπόθεσις ἀπίθανος, δεδομένης τῆς ἐν τῇ πεδιάδι θέσεως τῆς Τεγέας, ἥτις δὲν παρεῖχεν ἀσφαλέστερον καταφύγιον τοῦ τῶν 'Αμυκλῶν. Κατ' ἄλλην, πιθανωτέραν, ἑρμηνείαν ἡ ἀπὸ τοῦ 'Αμυκλίου εἰς τὸ Νύκλι μετάβασις εὐοδοῦται ἂν εἰς τὸ Νύκλι προστεθῇ ἓν ἀρχικὸν Α (ὡς συνέβη π. χ. μὲ τὸ Ναύπλιον - 'Ανάπλι, τὴν Νεάπολιν - 'Ανάπολιν, τὸν στάχυν - ἀστάχυν, τὸν Μάην - 'Αμάην, τὴν παλάμην - ἀπαλάμην κλπ.[2]), σχηματισθέντος οὕτω τοῦ τύπου 'Ανύκλι, ὅπερ, ἔπειτα μετεσχηματίσθη ὑπὸ τῶν λογίων εἰς 'Αμύκλι θεωρηθὲν εἴτε ὡς ὑποκοριστικόν, εἴτε ὡς συντετμημένη μορφὴ τοῦ 'Αμυκλίου[3]. Κατὰ τρίτην τέλος ὑπόθεσιν τὸ Νύκλι ἀποτελεῖ λαϊκὸν ὑπόλειμμα τῆς λογίας λέξεως 'Αμύκλαι.

Πλὴν τῆς πολίχνης τοῦ 'Αμυκλίου, τῆς ὁποίας τὴν ὕπαρξιν πιστοποιεῖ, ὡς εἴδομεν, ὁ βίος τοῦ Ὁσ. Νίκωνος καὶ ἄλλαι πηγαὶ μᾶς γνωρίζουν τὴν ὕπαρξιν τοῦ 'Αμυκλίου ὡς ἐπισκοπῆς κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Ἐκ τούτων παλαιοτέρα εἶναι *βρέβιον βασιλικῆς καὶ συνοδικῆς ἐκδόσεως*, ἐκδοθὲν τὸ 1082 ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος 'Αλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ καὶ τοῦ πατριάρχου Εὐστρατίου τοῦ Γαριδᾶ[4]. Διὰ τούτου παρείχετο εἰς τὸν ἀποσπασθέντα τῆς μητροπόλεως Πατρῶν μητροπολίτην Λακεδαίμονος τὸ δικαίωμα *ἀπαρτῆσαι ἀπὸ τῆς αὐτοῦ ἐνορίας ἐπισκοπὰς τρεῖς: τὸ 'Αμύκλιον, τὴν τῆς Πίσσης καὶ τὴν τῶν 'Εζερῶν . . .*, ἀναφέρεται δὲ καὶ περαιτέρω: *τὸ 'Αμύκλιον ὡς ἀποκαταστὰν* (εἰς ἐπισκοπὴν) *παρὰ τοῦ μέρους αὐτῆς* (τῆς Λακεδαιμο-

[1] Ὑπὸ τοῦ Γ. Δ. 'Αναγνωστοπούλου, τὸ 'Αμύκλιον ἐτοποθετήθη ἀνεπιτυχῶς εἰς τὴν Βορδώνιαν (Λακωνικὰ Χρονικά, ἐν 'Αθήναις 1930 σ. 23 ἑξ.).

[2] 'Ανάπλι (Χρον. τοῦ Μορέως, στ. 1587, 2085, 2765, 2766, 2871), 'Ανάπολις (Χρον. τοῦ Μορέως στ. 6425, 6474, 7077, 8485, 8502), ἀστάχυς (Μ. Φιλῆ, Carmina I 341, στ. 14 (ἔκδ. Miller, Παρίσιοι 1855. Εὐσταθίου, Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν II (ἔκδ. Teubner, σ. 196, 28), Μυθιστόρημα Λυβίστρου καὶ Ροδάμνης (ἔκδ. Lambert, στ. 1053 (Escur.), 'Αμάης (Δ. Β. Δημητράκου, Οἱ Νικλιᾶνοι, τόμ. Α', 'Αθῆναι 1949, σ. 201. Ν. Β. Φαρδῦ, Ὕλη καὶ σκαρίφημα ἱστορίας τῆς ἐν Κορσικῇ ἑλληνικῆς ἀποικίας, 'Αθῆναι 1888, σ. 189. 'Αρχεῖον Κέντρου Συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν).

[3] N. A. Bees, Oriens Christianus N. S. IV, 1915, σ. 261 - 263. Γερ. Καψάλην, Μ. Ε. Ε. λ. Νύκλιον ('Αμύκλιον) σ. 590.

[4] Miklosich - Müller, Acta et diplomata Graeca Medii aevi, Βιέννη 1860, I σ. 216 - 221.

νίας) συνάμα τῷ τῆς Πίσσης καὶ τῶν 'Εζερῶν. . . Τέλος ἡ 'Επισκοπὴ 'Αμυκλίου ἀναφέρεται ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἔκθεσιν τοῦ *Δωροθέου Μονεμβασίας*[1], ἔνθα μάλιστα φέρεται ὑπαγομένη εἰς τὴν μητρόπολιν Πατρῶν καὶ δοθεῖσα εἰς αὐτὴν ὡς ἀντάλλαγμα διὰ τὴν εἰς μητρόπολιν ἀνύψωσιν τῆς ἐπισκοπῆς Λακεδαίμονος.

Μετὰ τὴν πλήρη διὰ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ των ἐξουδετέρωσιν τῶν Σλάβων (ἀρχομένου τοῦ 9ου αἰ.) καὶ τὴν ἔκτοτε ἐπελθοῦσαν ἐμπέδωσιν τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας ἐν Πελοποννήσῳ, ὁ συνοικισμὸς τοῦ 'Αμυκλίου ἢ Νυκλίου προήχθη βαθμηδὸν καὶ ἐξειλίχθη εἰς εὐημεροῦσαν πόλιν, ἥτις καὶ ὠχυρώθη — ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς — δι' ἰσχυροῦ περιβολοτοίχου ἢ κάστρου, κατασκευασθέντος πέριξ τῆς μεγάλης βυζαντινῆς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, τῆς ὀνομαζομένης ἔκπαλαι Παλαιᾶς 'Επισκοπῆς, ὡς διατελεσάσης βεβαίως καθολικοῦ ἤτοι καθεδρικοῦ ναοῦ, τῆς κατὰ τὸ 1082 ἐπανιδρυθείσης 'Επισκοπῆς 'Αμυκλίου (πρώην Τεγέας).

Ἡ πόλις ἢ ἡ κώμη τοῦ 'Αμυκλίου δὲν κατελάμβανε βεβαίως ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς ἀρχαίας Τεγέας, ἥτις φαίνεται, ὅτι εἶχε συμπτυχθῆ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους πέριξ τῆς Παλαιᾶς 'Επισκοπῆς. 'Επειδὴ ὅμως ἡ θέσις αὕτη ἦτο ἐπίπεδος[2] καὶ εὐκόλως ἐκτεθειμένη εἰς προσβολάς, εἶναι φυσικὸν νὰ ἐσκέφθησαν οἱ Νυκλιῶται νὰ τὴν ὀχυρώσουν διὰ τῆς κατασκευῆς κάστρου, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἦτο ἀρχαιότερον τῆς φραγκικῆς κατακτήσεως, ἀφοῦ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς οἱ Φράγκοι ἐσκέφθησαν νὰ κατακτήσουν τὸ Νύκλι. Τὴν σχετικὴν περιγραφὴν τῆς κατακτήσεως μᾶς παρέχει λεπτομερῆ τὸ Ἑλληνικὸν «Χρονικὸν τοῦ Μορέως»[3].

Μανθάνομεν λοιπὸν ἐξ αὐτῆς, ὅτι μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1204) καὶ τῆς Πελοποννήσου, ὁ τότε (1207) ἡγεμὼν τοῦ Μορέως Γουλιέλμος Σαμπλίττης (1205 - 1209), ὁ ἐπιλεγόμενος Καμπανέσης, συγκαλέσας συμβούλιον εἰς 'Αρκαδιὰν (Κυπαρισσίαν) διένειμεν εἰς τοὺς συμπολεμιστάς του τὰς φραγκικὰς κατακτήσεις. Ὁ Μορέας διηρέθη εἰς δώδεκα βαρωνείας ἐξ ὧν τὸ Νύκλι μὲ ἓξ *φιὲ* (= φέουδα, τιμάρια) ἐδόθη εἰς τὸν Γουλιέλμον de Morley[4]. 'Επειδὴ δὲ τοῦτο, ὡς εἴπομεν, ἦτο ἤδη ὠχυρωμένον διὰ κάστρου ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, ἔπρεπε νὰ κυριευθῆ, ὅπως καὶ ἡ γειτονική, ὀλίγον πρὸς Ν τῆς Μεγαλοπόλεως κειμένη Βελιγοστὴ

[1] Ν. Βέης, Τὸ περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν, Βυζαντὶς Α', 1909, σ. 68, 70.

[2] *Τὸ Νίκλι ἐκεῖνο εἰς κάμπο ἐκοίτετον* λέγει τὸ Ἑλλην. Χρονικὸν τοῦ Μορέως (στ. 2028).

[3] Στ. 2030 - 2048 (ἐκδόσεως Π. Καλονάρου).

[4] Τοῦτο ἐξηκρίβωσεν ὁ Hopf, Chroniques gréco-romanes, σ. 428.

ποὺ ἦσαν δύο *χῶρες προεστὲς εἰς ὅλον τὸν Μορέαν* [1]. Τὴν ἅλωσιν τοῦ Νυκλίου ἀνέλαβε τὸ 1208 ὁ μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Σαμπλίττη εἰς Γαλλίαν ἀναλαβὼν τὴν ἡγεσίαν τοῦ Μορέως βάϊλος αὐτοῦ Γοδοφρεῖδος Βιλλαρδουΐνος (1210 - 1218).

Τὸ Ἑλληνικὸν Χρονικὸν — ὄχι ὅμως καὶ τὰ ἄλλα — μᾶς διηγεῖται, ὡς εἴπομεν, λεπτομερείας τῆς πολιορκίας ταύτης. Μανθάνομεν λοιπὸν ἐξ αὐτοῦ: α) ὅτι οἱ Ἕλληνες ἄρχοντες τοῦ Ἀμυκλίου ἐνεκλείσθησαν εἰς αὐτὸ καὶ *τοὺς πύργους ἀφιρῶσαν* (ἐνίσχυσαν) (στ. 2030), β) ὅτι τοῦ κάστρου *οἱ τοῖχοι ἦσαν ὑψηλοὶ ὅλοι μὲ τὸ χωρῆγι* (ἄσβεστον) (στ. 2032) καὶ γ) ὅτι οἱ Νυκλιῶται *ἡμέρας τρεῖς ἐκράτησαν τὸν πόλεμον τοῦ κάστρου* (στ. 2034), ἀλλὰ δὲν ἤθελαν νὰ τὸ παραδώσουν. Μαθὼν τότε τοῦτο ὁ μισὶρ Ντζεφρὲς (=Γοδοφρεῖδος) *ὥρισε καὶ ἠφέραν ξύλα νὰ ποιήσουν σκρόφες* [2] *ἀλλὰ δὴ ὁμοίως καὶ τριπουσέτα* [3] (στ. 2036-37) καὶ ὡρκίσθη νὰ μὴ ἀναχωρήσῃ *ἕως οὗ πάρῃ ἀπὸ σπαθίου τὸ κάστρον τοῦ Νικλίου* (στ. 2039), εἶπε δ' ἐπίσης καὶ ὅτι δὲν θὰ φεισθῇ οὐδεμιᾶς ψυχῆς ἐὰν δὲν παρεδίδοντο. Ἀκούσαντες τοῦτο οἱ Νυκλιῶται *βουλὴν ἀπήρασιν ὁμοῦ, τὸ κάστρο ἐπαραδῶκαν* (στ. 2047). Ὁ δὲ Γοδοφρεῖδος καταλαβὼν τὸ κάστρον διέταξε νὰ τὸ ἐφοδιάσουν μὲ ὅλα τὰ πράγματα ὅπου ἐχρειάζετο καὶ κατόπιν ἀνεχώρησε [4] (στ. 6711).

Ὅταν οἱ Φράγκοι παρέλαβον τὸ Ἀμύκλιον, τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον αὐτοῦ κατέλαβε Λατῖνος ἱεράρχης [5] κατέχων 4 ἱπποτικὰ φέουδα. Μετὰ δὲ

---

[1] Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χωρίου αὐτοῦ ὅ τε J. A. Buchon (La Grèce continentale et la Morée, Paris 1843, σ. 419) καὶ ὁ J. Longnon (εἰς τὸν πρόλογον τῆς γαλλικῆς παραλλαγῆς τοῦ Χρονικοῦ) χαρακτηρίζουν τὸ Νύκλι ὡς πρωτεύουσαν τῶν Ἑλλήνων τῆς Πελοποννήσου.

[2] Πολιορκητικὰς μηχανάς, βλ. Du Cange, Glossarium ἐν λ.

[3] Εἶδος πετροβόλου πολεμικῆς μηχανῆς, λατινιστὶ trebuchetum, γαλλιστὶ trébuchet. Βλ. Du Cange, Glossarium ἐν λ. τριμπουτζέτον.

[4] Καλὸν εἶναι νομίζω, νὰ παρατεθῇ ἐνταῦθα, χάριν τῆς ἱστορίας τῆς κτίσεως τοῦ Νυκλίου, ἡ, ἂν καὶ μὴ εὐστοχήσασα, γνώμη τοῦ σοφοῦ μελετητοῦ τῶν Χρονικῶν τοῦ Μορέως Στεφ. Ν. Δραγούμη, ἡ διατυπωθεῖσα εἰς τὴν μελέτην αὐτοῦ: Χρονικῶν τοῦ Μορέως τοπωνυμικά, τοπογραφικά, ἱστορικά, ἐν Ἀθήναις 1921 σ. 86. Κατὰ ταύτην ὅταν ἐγίνετο ὑπὸ τῶν Φράγκων ἡ διανομὴ τῆς χώρας (βλ. σ. 133) δὲν ὑπῆρχε πόλις Νύκλι, ἀλλ' ἐκτίσθη αὕτη ὑπὸ τοῦ Γουλιέλμου Βιλλεαρδουΐνου μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1248 καὶ 1256, ὅτε δηλαδὴ καὶ ὁ Μυστρᾶς, καὶ τοῦτο ἐπειδὴ τὸ Νύκλι, ὡς γράφει ὁ Δραγούμης, ἀναφέρεται μόνον προκειμένου περὶ κάμπου καὶ λιβαδίων. Ἀλλ' ἐρωτᾶται ἤδη: ἂν τὸ Νύκλι ἦτο πόλις ἁγνῶς φραγκικὴ πῶς ἐξηγεῖται νὰ τὴν ἐτείχισαν καὶ νὰ ἐστερέωσαν τοὺς πύργους τοῦ κάστρου της, οἱ Ἕλληνες Νυκλιῶται; καὶ πῶς δικαιολογεῖται ἡ προτέρα πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις τοῦ Νυκλίου;

[5] Ἑλλ. Χρον. Μορέως στ. 1690 — ἀραγ. παραλλαγή: Χρονικὸν Libro de los Fechos, ἔκδ. Morel - Fatio σ. 30 — Γαλλ. παραλ. Livre de la conqueste (ἔκδ. Longnon) σ. 45.

τὴν ἀνασύστασιν τῶν ἐν Πελοποννήσῳ ἀρχιερατικῶν θρόνων ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου καὶ τοῦ Πατριάρχου Ἰωσήφ, τὸ 1283, ὁ Μονεμβασίας Γρηγόριος ἐπανίδρυσε τὴν «ἐπισκοπὴν Ἀμυκλῶν» χειροτονήσας ἐπίσκοπον ταύτης τὸν Νικηφόρον Διακῆν [1]. Ἔκτοτε ἡ ἐπισκοπὴ Ἀμυκλίου, περιερχομένη ἐναλλὰξ εἰς τὰς μητροπόλεις Πατρῶν καὶ Λακεδαίμονος, ἐξηκολούθησεν ὑφισταμένη ἐπὶ πολλοὺς ἀκόμη αἰῶνας [2].

Λόγῳ τῆς ἐπιπέδου θέσεώς του καὶ τῆς ἀναπεπταμένης θέας του τὸ Νύκλι ἐχρησίμευε καὶ διὰ συνελεύσεις τῆς Κούρτης, δηλ. τοῦ ἀνωτάτου δικαστηρίου ἢ βουλῆς τῶν Φράγκων, τὴν ὁποίαν ἀπετέλουν οἱ δώδεκα βαρῶνοι μετὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ πρίγκιπος. Εἰς τὸ δικαστήριον τοῦτο ἐκλήθη νὰ παρουσιασθῇ ὡς κατηγορούμενος ὁ μέγας κύρης τῶν Ἀθηνῶν Γουΐδων de la Roche, ἐπειδὴ δὲν ὑπήκουσεν εἰς μήνυμα τοῦ θείου του ἡγεμόνος τῆς Ἀχαΐας. Καὶ ἦλθεν οὗτος πράγματι τὸ ἔαρ τοῦ 1259 εἰς τὸ Νύκλι (στ. 4430), ἵνα δικασθῇ μετὰ τοῦ συγκατηγορουμένου καὶ συγγενοῦς του βαρώνου τῆς Καρυσταίνης Γοδοφρείδου [3]. Εἰς τὸ Νύκλι τοὺς ἀνέμενεν ὁ πρῖγκιψ Γουλιέλμος, ἀλλ' οἱ δικασταὶ τὸν ἱκέτευσαν καὶ ὁ Γουΐδων γονυπετὴς τὸν ἐξελιπάρισε νὰ τὸν συγχωρήσῃ, ὅπερ καὶ ἐγένετο ἐπελθούσης συνδιαλλαγῆς μεταξὺ θείου καὶ ἀνεψιοῦ. Ἑωρτάσθη δὲ μάλιστα τὸ γεγονὸς τῆς συμφιλιώσεως διὰ τελέσεως ἱππικῶν ἀγώνων εἰς τὴν εὐρύχωρον πεδιάδα τοῦ Νυκλίου, καθ' οὓς διεξήχθη καὶ τὸ ἀγώνισμα τῆς τζούστρας [4] (κονταροκτυπήματος), διεξαγόμενον ὑπὸ ἐφίππων ἐφορμώντων κατ' ἀλλήλων διὰ λογχῶν ἢ δοράτων.

Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα, ὅτε κατὰ τὸ τέλος τοῦ αὐτοῦ ἔτους 1259 ὁ Βιλλαρδουΐνος ἡττήθη ἐν Πελαγωνίᾳ τῆς Μακεδονίας (παρὰ τὸ Μοναστήριον) εἰς μάχην, καθ' ἣν καὶ συνελήφθη αἰχμάλωτος ἀπὸ τὸν ἀδελφὸν τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Μιχαὴλ Παλαιολόγου Ἰωάννην. Ὁ Βιλλαρδουΐνος μετὰ τοῦ βαρώνου τῆς Καρυταίνης Γοδοφρείδου (Ντζεφρὲ) καὶ ἄλλων βαρώνων μετεφέρθη εἰς Νίκαιαν, ὅπου ἥδρευεν ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ἐνεκλείσθη εἰς τὰς ἐκεῖ φυλακὰς ἐπὶ τριετίαν.

Ὅταν τὸ 1261 ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Παλαιολόγος ἀνέκτησεν ἀπὸ τοὺς Φράγκους τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπεφάσισε νὰ ἀποφυλακίσῃ τὸν Βιλ-

---

[1] Ν. Βέης, Βυζαντὶς Α΄, 1909, σ. 68 κ. ἑ. καὶ σ. 112.

[2] Τὰς περαιτέρω τύχας αὐτῆς δύναται νὰ ἴδῃ ὁ ἀναγνώστης εἰς τὸ ὑπὸ Περ. Ζερλέντου ἐν ἔτει 1921 ἐκδοθὲν πονημάτιον, τὸ ἐπιγραφόμενον: Ἡ μητρόπολις Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτσᾶς καὶ αἱ ἐπισκοπαὶ Πίσσης, Ἐζερῶν, Βελιγόστης σ. 6 ἑξ. Πρβλ. καὶ Τ. Γριτσόπουλον, ΘΗΕ τ. Β΄ (1963) σ. 378 καὶ Η΄ (1966) σ. 78 - 79 καὶ Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς, Ἀθῆναι 1972, σ. 123-126.

[3] *Μισὶρ Τζεφρὲν ντὲ Μπριέρες* τὸν λέγει κατωτέρω τὸ Χρονικόν (σ. 8127).

[4] Κατὰ Littré τὸ ἀγώνισμα τοῦτο ἐλέγετο Joute καὶ Jouste, Joste δὲ κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα.

λαρδουΐνον καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ ἀλλ' ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ τοῦ παραδώσουν οὗτοι τὰ ὑπ' αὐτῶν κατεχόμενα τρία ἐν Πελοποννήσῳ ὀχυρώτερα φρούρια: τοῦ Μυστρᾶ, τῆς Μαΐνης καὶ τῆς Μονεμβασίας. Ὁ Βιλλαρδουΐνος ἐδέχθη τοῦτο ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ συναινέσουν εἰς τὴν παράδοσιν καὶ οἱ ἐν Πελοποννήσῳ Φράγκοι συνεργάται του. Ἐστάλη πρὸς τοῦτο εἰς Πελοπόννησον ὁ Ντζεφρές [1], ὅστις, παραλαβὼν καὶ τὸν Δοῦκα τῶν Ἀθηνῶν, παρέστη τὸ 1262 εἰς τὸ Νύκλι μετὰ ἀντιπροσώπου τοῦ αὐτοκράτορος, ἐνώπιον πρωτοφανοῦς συνεδρίου, τοῦ —*παρλαμᾶ τῶν κυράδων* (Ἑλλ. Χρον. στ. 4402, 4407, 4431) — ἀποτελουμένου ἀποκλειστικῶς ἐκ τῶν συζύγων τῶν αἰχμαλώτων πολέμου βαρώνων, συμπαραστάντων δὲ κατ' ἐξαίρεσιν εἰς αὐτὸ δύο μόνον ἀρρένων γραμματέων. Αἱ ἀρχόντισσαι, ἐπιθυμοῦσαι διακαῶς τὴν λύτρωσιν τῶν αἰχμαλώτων συζύγων των, ἀπεφάσισαν νὰ παραδώσουν τὰ τρία φρούρια. Ὀλίγον ἀργότερον ἐπεσκέφθησαν *τὲς κυρᾶδες ποὺ ἦσαν μὲ τὴν πριγκίπισσαν ὅλες εἰς τὸ παλάτι* τοῦ Νυκλίου (στ. 4412) ὁ Δοὺξ τῶν Ἀθηνῶν μὲ τὸν *ἀφέντην* τῆς Καρυταίνης. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι ὑπῆρχε πλὴν τοῦ κάστρου καὶ παλάτιον εἰς τὸ Νύκλι.

Ὁ ἀποφυλακισθεὶς Γουλιέλμος Βιλλαρδουΐνος ἀναχωρήσας ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἦλθε, μέσῳ Εὐβοίας καὶ Θηβῶν, εἰς τὸ Νύκλι, ὅπου τὸν ἀνέμενεν ἡ πριγκίπισσα, ἐκεῖθεν δ' ἐπεθεώρησε περίλυπος τὰ ὑπόλοιπα κάστρα του. Μεθ' ὅ, συνοδευόμενος ἀπὸ ἐνόπλους ἄνδρας, ἐπεσκέφθη τὴν Λακεδαιμονίαν, τοῦθ' ὅπερ ἐθεωρήθη ὕποπτον εἰς τοὺς ἐν Μυστρᾷ, ὑποπτεύσαντας μήπως ὁ Βιλλαρδουΐνος ἐσκόπει νὰ καταλάβῃ τὴν πρωτεύουσαν τοῦ δεσποτάτου. Χάριν ἀποκρούσεως λοιπὸν μιᾶς ἐνδεχομένης τοιαύτης ἐπιθέσεως βυζαντινὸς στόλος ἀπεβίβασεν εἰς Πελοπόννησον νέας ἐπικουρίας, ὑπὸ τοὺς στρατηγοὺς Ἀλέξιον Φιλανθρωπηνόν, Ἀλέξιον Φιλῆν καὶ Μακρυνόν, οἵτινες συνηνώθησαν τὸ 1263 μετὰ τοῦ στρατηγοῦ Πελοποννήσου Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Ἡ ἀποβίβασις τῆς στρατιᾶς ταύτης ὑπῆρξε τὸ σύνθημα τῆς ἐν Πελοποννήσῳ ἐθνικῆς ἐξεγέρσεως κατὰ τῶν Φράγκων. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν οἱ Βυζαντινοὶ εἶχον τινὰς ἐπιτυχίας ὑπὸ τὸν σεβαστοκράτορα Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον, ἰδίᾳ ὅταν ἐστράφησαν κατὰ τῆς φραγκικῆς πρωτευούσης Ἀνδραβίδας, ὅτε κατέλαβον τὴν Βελιγοστὴν (ἀλλ' ὄχι καὶ τὸ φρούριόν της) ἔπειτα δ' ἐκυρίευσαν καὶ τὰ Καλάβρυτα. Ἀνεχαιτίσθησαν ὅμως αἱ ἐπιτυχίαι των τὸ 1263 εἰς τὴν παρὰ τὸν Ἀλφειὸν Πρινίτσαν (Χρον. Μορ. στ. 4840 - 4845), ἐπειδὴ ὁ Βιλλαρδουΐνος, ὀχυρώσας τὴν Ἀνδραβίδαν, παρουσίασε γενναίαν ἄμυναν. Ὅταν δὲ ἦλθε κατ' αὐτοῦ ὁ σεβαστοκράτωρ Κωνσταντῖνος ἐνικήθη ὑπὸ τῶν Φράγκων εἰς τὴν Παλαιόπολιν τῆς Ἤλιδος καὶ ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς Ἀρκαδίαν, ἔνθα ἐπελήφθη,

[1] Ἤτοι ὁ Geoffroy de Bruyères. Βλ. D. A. Zakythinos, Le despotat grec de Morée, τ. I, Paris 1932, σ. 20).

τὸ 1264, τῆς πολιορκίας τοῦ ὑπὸ τῶν Φράγκων κατεχομένου εἰσέτι Νυκλίου. Ἡ πολιορκία αὕτη θὰ ἐπετύγχανεν ἐὰν δὲν ἀπεστάτουν ἀπὸ τὸν στρατὸν τῶν Βυζαντινῶν οἱ Τοῦρκοι μισθοφόροι των, προσχωρήσαντες, λόγῳ καθυστερουμένης μισθοδοσίας των, εἰς τὸν Βιλλαρδουΐνον. Τούτου ἕνεκα ὁ Παλαιολόγος ἠναγκάσθη νὰ λύσῃ τὴν πολιορκίαν τοῦ Νυκλίου καὶ νὰ ἀπέλθῃ ἀργότερον εἰς Κωνσταντινούπολιν παρὰ τῷ ἀδελφῷ του αὐτοκράτορι Μιχαὴλ Η'. Τὸν Παλαιολόγον ἀπελθόντα ἀντικατέστησαν ὁ μέγας δομέστικος Ἀλέξιος Φιλῆς, ὁ παρακοιμώμενος Μακρυνὸς καὶ Ἀλέξιος ὁ Καβαλλάριος. Γενομένης δ' ἐπιθέσεως κατὰ τῶν Φράγκων οἱ Ἕλληνες συνεκλείσθησαν εἰς τὸ μεταξὺ Μεσσηνίας καὶ Βελιγοστῆς στενὸν Μακρυπλάγι, ἔνθα ὑπέστησαν μεγάλην φθοράν, αἰχμαλωτισθέντων καὶ αὐτῶν τῶν στρατηγῶν των [1]. Ἀργότερον (1270) ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγος ἀπέστειλεν εἰς Πελοπόννησον νέον καὶ πολυάριθμον στρατόν, ὑπὸ τὸν Ἀλέξιον Φιλανθρωπηνὸν ἵνα τὴν ἀνακτήσῃ, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὸ ἐπιτύχῃ. δι' ὃ καὶ τὸ 1274 συνωμολογήθη κατ' ἀνάγκην ἁπλῶς εἰρήνη ἐν Πελοποννήσῳ.

Ὡστόσον οἱ Φράγκοι διετηροῦντο ἀμετάπτωτοι, οὐδενὸς νέου ἑλληνικοῦ, κατορθώματος ἐπιτευχθέντος. Ἀπὸ τοῦ 1278 ὅμως, ὅτε ἀπέθανεν ὁ Βιλλαρδουΐνος, αἱ τύχαι τῶν Ἑλλήνων μετεστράφησαν. Ἀποθανόντος ἄνευ ἄρρενος διαδόχου τοῦ Βιλλαρδουΐνου ἡ φραγκικὴ ἡγεμονία περιήρχετο εἰς γυναῖκας ἢ ἡγεμόνας ψιλῷ δικαιώματι. Κατὰ τὴν ἐποχὴν δὲ ταύτην παρατηρεῖται εἰς τὸν Μορέαν ἔλλειψις εὐημερίας καὶ ἀσφαλείας, ὡς πιστοποιεῖ καὶ τὸ Ἑλληνικὸν Χρονικὸν τοῦ Μορέως λέγον: (στ. 8757 - 58):

καὶ τυραννίζουν τοὺς φτωχούς, τοὺς πλουσίους ἀδικοῦσιν
τὸ διάφορόν τους πολεμοῦν. κι' ὁ τόπος ἀπορεῖται.

Πρὸ τοιαύτης μειονεκτικῆς καταστάσεως εὑρεθέντες οἱ βαρῶνοι παρεκάλεσαν τὸν βασιλέα τῆς Νεαπόλεως Κάρολον τὸν Β' νὰ τοὺς στείλῃ ἕνα καλὸν ἡγεμόνα, ὅστις νὰ διατρίβῃ μονίμως εἰς τὴν χώραν. Ὡς τοιοῦτος δ' ἡγεμὼν ἐστάλη ὁ Φλωρέντιος τοῦ Ἀννοτίου (Florent de Hainaut)[2], ὅστις ἐγένετο δεύτερος σύζυγος τῆς Κυρᾶς τοῦ Μορέως Ἰσαβέλλας, κόρης τοῦ Βιλλαρδουΐνου, *ἐκείνης τῆς ντάμας Ζαμπέας, τοῦ πρίγκιπος θυγάτηρ*, ὡς

[1] Τὴν ἧτταν τῶν Βυζαντινῶν, ἣν ἀναφέρει τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως (στ. 5458 - 60) πιστοποιεῖ καὶ ὁ Παχυμέρης (Βόννης I, σ. 208). Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐπὶ τῇ βάσει πηγῶν, ἃς συνεκέντρωσεν ὁ καθηγητὴς Δ. Ζακυθηνὸς (Le despotat grec de Morée I, σ. 43) αἱ συμφώνως πρὸς τὰ λεγόμενα τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως καταρτισθεῖσαι χρονολογίαι δὲν ἀνταποκρίνονται πάντοτε πρὸς τὴν πραγματικότητα.

[2] Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως τὸν λέγει *μισὶρ Φλοράν, ντὲ Ἀϊνὰτ τὸ ἐπίκλην* (στ. 8504).

τὴν ἀποκαλεῖ τὸ 'Ελληνικὸν Χρονικὸν τοῦ Μορέως (στ. 8564 καὶ 94). Τὸ ζεῦγος ἀνεχώρησεν εἰς Πελοπόννησον τὸ 1289, τὸ δὲ ἑπόμενον ἔτος 1290, συνῆψεν ὁ Φλωρέντιος ἐν Γλαρέντζᾳ εἰρήνην πρὸς τὸν αὐτοκράτορα 'Ανδρόνικον τὸν Β' Παλαιολόγον [1], τὴν ὁποίαν ὅμως διετάραξεν ἐν μέρει ἡ ἀπόφασις τοῦ Φλωρεντίου νὰ βοηθήσῃ τὸν δεσπότην τῆς 'Ηπείρου Νικηφόρον ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορος.

Χάριν ἀσφαλείας του ἔκτισεν ὁ Φλωρέντιος, μετὰ τὸ 1292 [2], κατ' ἀρχὰς μὲν τὸ ἰσχυρὸν κάστρον τοῦ 'Αγίου Γεωργίου εἰς τὰ Σκορτά, ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας Λυκοσούρας [3] καὶ μετ' αὐτὸ τὸ κάστρον τοῦ Beaufort [4]. Γενικῶς δὲ διῴκησεν, ὁ Φλωρέντιος τὴν χώραν καλῶς καὶ ἡσύχως ἐπὶ ὀκταετίαν [5] μέχρι τοῦ 'Ιανουαρίου 1297, ὅτε ἀπέθανεν.

Τῆς πρὸς τοὺς "Ελληνας ὅμως ἑξαετοῦς εἰρήνης ληξάσης, τὰ πράγματα τῶν Φράγκων ἐχειροτέρευσαν· διότι οἱ "Ελληνες κατέλαβον τώρα σειρὰν κάστρων, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου ὁ 'Ανδρόνικος Β' ὁ Παλαιολόγος ἔστειλεν εἰς Πελοπόννησον, τὸ 1296, τὸν στρατηγὸν 'Ανδρόνικον 'Ασάνην, ὅστις ἐζήτησεν ἀφορμὴν πολέμου πρὸς τὸν πρίγκιπα, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐπέτυχε διὰ τοῦ ἑξῆς δόλου : Προσποιηθεὶς φιλίαν πρὸς τοὺς Φράγκους, προέτρεψε τοὺς "Ελληνας νὰ ἀγοράσουν ἀπὸ τοὺς Φράγκους περὶ τοὺς πεντακοσίους ἵππους καὶ ὅπλα, μεθ' ὅ, διέταξε τοὺς ἄνδρας του νὰ ἀπέλθουν εἰς ἐκκλησίαν πλησίον τοῦ Νυκλίου κειμένην — τὴν Παλαιὰν 'Επισκοπὴν πιθανώτατα — εἰς τὴν ὁποίαν συνήρχοντο οἱ Φράγκοι πρὸς ἑορτασμόν, ἐκεῖ δὲ μεταβάντας τοὺς διέταξε νὰ ἐκτραποῦν εἰς θορύβους καὶ ταραχὰς καὶ νὰ ἀφήσουν νὰ κτυπηθοῦν ἀπὸ τοὺς Φράγκους [6]. Τούτου δὲ γενομένου ὁ 'Ασάνης ἔγραψε πρὸς τὸν Φράγκον φρούραρχον Νυκλίου, ἀξιώσας τὴν τιμωρίαν τῶν βιαιοπραγησάντων Φράγκων, ἀλλὰ μὴ τυχὼν ἀπαντήσεως μετεχειρίσθη

[1] Χρονικὸν τοῦ Μορέως (στ. 8707 - 8757), Libro de los Fechos § 455 σ. 100, Livre de la Conqueste § 597 σ. 240.

[2] Libro de los Fechos, σ. 103, § 471.

[3] Βλ. σχετικῶς J. Longnon, Le livre de la Conqueste § 804 καὶ ἰδίᾳ 'Ι. Σαρρῆν, 'Αρχ. 'Εφ. 1934 - 35, σ. 57 κ. ἑ.

[4] Τὸ κάστρον τοῦτο ὁ μὲν Στ. Δραγούμης τοποθετεῖ ἐπὶ προβούνου τῶν Κολινῶν (ἔ. ἀ. σ. 211 - 212) ὁ δὲ 'Ι. Σαρρῆς (ἔ. ἀ. σ. 78 κ. ἑ.) καὶ κατ' αὐτὸν καὶ ὁ Κ. Α. Ρωμαῖος (Πελοποννησιακὰ Β', 1957, σ. 4 κ. ἑ.) παρὰ τὰ Βούρβουρα. Τὴν τοποθέτησιν ταύτην τοῦ κάστρου ἐδέχθη καὶ ὁ A. Bon, La Morée franque Paris 1969, σ. 378 καὶ ὁ 'Ι. Σφηκόπουλος, Τὰ μεσαιωνικὰ κάστρα τοῦ Μορηᾶ, 'Αθῆναι 1968, σ. 236 κ. ἑ., σχετικὰς δὲ τοπογραφικὰς πληροφορίας παρέχει ἀφθόνους καὶ ὁ Τ. Γριτσόπουλος, 'Ιστορία τῆς Τριπολιτσᾶς, σ. 104 κ. ἑ.

[5] Χαρακτηριστικὸς τῆς ἐπὶ Φλωρεντίου εὐημερίας εἶναι ὁ στ. 8781 τοῦ 'Ελλ. Χρονικοῦ : *ἐπλούτηναν οἱ ἅπαντες, Φράγκοι τε καὶ Ρωμαῖοι.*

[6] 'Αραγωνικὸν Χρονικὸν § 484.

τὸ ἑξῆς τέχνασμα : παρέσυρε τοὺς Φράγκους εἰς ἐνέδραν ὀλίγον ἔξω τοῦ Νυκλίου, ὅπου εἶχε κρύψει τοὺς ἐνόπλους ἄνδρας του, οἵτινες ἐπετέθησαν καὶ ἐφόνευσαν πολλοὺς Φράγκους, οὗτοι δὲ διωκόμενοι ὑπεχώρησαν εἰς Νύκλι, ὅπερ τότε κατελήφθη πάλιν ὑπὸ τῶν 'Ελλήνων, τὸ 1294 [1] (οὐχὶ 1396 [2]). Κυρίως εἰπεῖν ὅμως τὸ Νύκλι περιῆλθε τότε εἰς χεῖρας τοῦ ἐν Μυστρᾷ στρατηγοῦ 'Ανδρονίκου 'Ασάνη - *κεφαλῆς τοῦ βασιλέως*. Οὗτος ὅμως βλέπων ὅτι τὸ Νύκλι ἔκειτο ἐν τῇ πεδιάδι καὶ ὅτι τὸ κυριευθὲν κάστρον του ἦτο δυσφρούρητον, τὸ μὲν Νύκλι ἐγκατέλιπε, τὸ δὲ κάστρον του κατεδάφισε καὶ κατέστρεψε τόσον [3], ὥστε ἐλάχιστα λείψανά του νὰ σῴζωνται μέχρι σήμερον (βλ. σχετικῶς κατωτέρω περιγραφήν του).

Μετὰ τὴν πυρπόλησιν καὶ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ Νυκλίου ἀπὸ τὸν 'Ασάν, οἱ κάτοικοί του ἐξεβιάσθησαν νὰ μετοικήσουν εἰς ὑψηλότερα καὶ ὀχυρώτερα μέρη, ἐν οἷς τὰ Τσηπιανὰ καὶ ἰδίᾳ τὸ 2 ½ ὥρας πρὸς τὰ ΒΑ τοῦ Νυκλίου, μεταξὺ Παρθενίου καὶ 'Αρτεμισίου ὄρους (Κτενιᾶ) ἐπὶ μεμονωμένου βουνοῦ κείμενον Μουχλί, ἄνωθεν καὶ δεξιὰ τῆς εἰς "Αργος ἀγούσης ὁδοῦ. Τὸ βουνὸν τοῦτο ἔχει σχῆμα κώνου καὶ κρημνώδεις τὰς πλευρὰς αὐτοῦ, ἐξαιρέσει μόνον τῆς δυτικῆς, ἥτις εἶναι ἠπιωτέρα. 'Εκεῖ λοιπὸν ἔκτισεν ὁ 'Ανδρόνικος 'Ασάν, μετὰ τὸ 1296, τὸ Μουχλί, ὀχυρώσας αὐτὸ διὰ τριπλοῦ ἰσχυροῦ τείχους, κτισθέντος εἰς τρεῖς ἐπαλλήλους ζώνας [4].

Οὐ μόνον δὲ τὸ Νύκλι ἀλλὰ καὶ ὅλην τὴν Μεσαρέαν [5], ἤτοι τὴν 'Αρκαδίαν, κατώρθωσεν ὁ στρατηγὸς 'Ανδρόνικος 'Ασάνης, ὁρμώμενος ἐκ Μυστρᾶ νὰ ἀποσπάσῃ μέχρι τοῦ 1320 ἀπὸ τοὺς Φράγκους. "Εκτοτε δὲ διωρίζοντο ἴδιοι ἄρχοντες τῆς 'Αρκαδίας ἐκ τῆς οἰκογενείας 'Ασάνη, ἑδρεύοντες ἐν Μουχλίῳ, μέχρις οὗ καὶ τοῦτο, παραδοθὲν εἰς τὸν Πορθητήν [6], ἐλλείψει ὕδα-

[1] Libro de los fechos et conquistas . . . σ. 106, § 485 βλ. καὶ E. Darkó, Ε. Ε. Β. Σ. 10, 1933, σ. 458.

[2] 'Ως ὀρθῶς γράφει ὁ Ν. Μοραΐτης (ἔ. ἀ. σ. 276), ὅστις ὅμως θέτει τὴν ἀνακατάληψιν εἰς τὸ 1296 ἀντὶ τοῦ 1294. Τὸ 1296 δέχονται ὁ Hopf (Geschichte Griechenlands I, 346, ἐν Ersch und Grubers Encycl.) καὶ ὁ J. A. Buchon (Recherches historiques I, 471 - 477).

[3] Κατὰ τὸν Δ. Α. Ζακυθηνὸν (Le Despotat grec de Morée τ. II Paris 1953, σ. 158), ἡ κατεδάφισις τοῦ κάστρου ἔγινε περὶ τὸ 1294.

[4] Βλ. περὶ τοῦ Μουχλίου σχετικὰ παρὰ E. Darkó, ΠΑΑ, Ϛ' (1931) 22 - 27 καὶ Ε. Ε. Β. Σ. 10 (1933) 454 - 482. Βλ. ἐπίσης καὶ Ν. Μουτσόπουλον, Πελοποννησιακὰ Γ', 1959, σ. 288 - 309, ἔνθα ὅμως ἡ ἐν σ. 298 σημ. 1 χρονολογία 1224 πρέπει νὰ διορθωθῇ εἰς 1294.

[5] 'Ελλην. Χρον. Μορέως στ. 1642, 1679, 1915, 3159, 6702, 6726. Περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως Μεσαρέα βλ. 'Α. Μηλιαράκην, Δ. Ι. Ε. Ε., Δ', 1892, σ. 461 κ. ἑ. καὶ Γ. Χατζηδάκιν, 'Αθηνᾶ Ϛ, 1894, σ. 3 καὶ 59.

[6] Κριτόβουλος, 'Επιστολή, 5 (ἔκδ. V. Grecu, 1963, σ. 29) καὶ Ξυγ-

τος, ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Ἀσάνη [1] τὸν Μάϊον τοῦ 1458 [2], κατελήφθη ὑπὸ τῶν Τούρκων διὰ τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ τοῦ Β'. Ἔκτοτε τὸ Μουχλὶ ὁλονὲν φθῖνον ἠρημοῦτο μέχρι τοῦ πλήρους ἀφανισμοῦ αὐτοῦ.

Εἰκ. 96. Χαλκογραφία εἰκονίζουσα τὸν ἠρειπωμένον ναὸν τῆς Π. Ἐπισκοπῆς καὶ γενομένη ὑπ' ἀγνώστου πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

γραφῆς Ἱστοριῶν III 5, 1 (ἔκδ. V. Grecu, σ. 223). Χαλκοκονδύλης, ἔκδ. Βόννης, τ. Β', σ. 447, 12 ἑ. Σφραντζῆς, ἔκδ. Βόννης, σ. 83. Σεαδδεδῖνος παρὰ Darkó, Ε. Ε. Β. Σ. 10, 1933, σ. 463.

[1] Ἐσφαλμένως ὁ Henri Belle (Trois années en Grèce, Paris 1881 σ. 290) ἀναφέρει ὡς διοικητὴν τοῦ Μουχλίου τὸν Ματθαῖον Ἀσάνην, ἀντὶ τοῦ Δημητρίου Ἀσάνη, τὸν ὁποῖον ἀναφέρουν οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς: Ὁ Ματθαῖος ἦτο διοικητὴς τοῦ τελευταίου ὀχυροῦ τῆς ἀντιστάσεως, ἤτοι τοῦ Ἀκροκορίνθου (Κριτόβουλος σ. 124-25, Σφραντζῆς 387).

[2] Τὴν πτῶσιν τοῦ Μουχλίου βραχέα τινὰ χρονικὰ (Σπ. Λάμπρου, Βραχέα Χρονικά, ἐπιμελείᾳ Κ. Ἀμάντου, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας τόμ. Α', Ἀθῆναι 1932-33) ὡς τὸ ἐν σ. 35 ἐπὶ κώδικος τῆς Μ. Λειμῶνος Λέσβου ἀναγράφει ὡς ἔτος καταλήψεως τὸ 1457, ὁμοίως δὲ πράττει καὶ τὸ ἐν σ. 67 ἐπὶ τοῦ κώδικος 437 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν, ὡς καὶ τὸ ἐν σ. 69 ἐπὶ τοῦ κώδικος NCCLXI Theol. Gr. τῆς Βιέννης, ἔνθα μάλιστα τὸ Μουχλὶ ἀναγράφεται ὡς Ἀμύκλιον! Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ χρονικὸν τοῦτο: *1457 ἐπῆρεν ὁ αὐτὸς αὐθέντης τὴν Κόρινθον, τὴν Παλαιὰν Πάτραν, τὸ Ἀμύκλιον καὶ τὴν Καστελανίαν.* Κατὰ τὸν Spandugino (Cod. Barberini 141) ὁ Πορθητὴς ἐκυρίευσε τὸ Μουχλὶ μετὰ 53 ἡμερῶν πολιορκίαν: *Ἐδιάβη εἰς τὸ παλαιὸ Μουχλί, ὅπου ἤτονε ἐσδαῦτο κυβερνήτης ὁ Ἀσάνης Δημήτριος καὶ ἐχάλασε τὸ κάστρο καὶ δὲν ἄφισε πέτρα ἀπάνω σὲ πέτρα καὶ τοὺς χριστιανοὺς τοὺς ἔβγαλε ἔξω καὶ ἐκαθίσανε εἰς τὰ χωριά.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 2: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς περιόδου ταύτης περιλαμβάνει τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Προβαντηνοῦ καὶ ἕνα ὑποτιθέμενον ναὸν τοῦ Ὁσίου Νίκωνος, ἀκόμη δὲ καὶ τὸ κάστρον τοῦ Νυκλίου.

Α'. ΝΑΟΙ

1. Η ΠΑΛΑΙΑ ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Ἡ ἐκκλησία τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, ἀφιερωμένη σήμερον εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, ἐκτίσθη ἐπὶ τοῦ ἐπιχωσθέντος κοίλου τοῦ ἀρχαίου θεάτρου τῆς Τεγέας [1], ἀνεγερθέντος, κατὰ Τίτον Λίβιον [2], διὰ γενναιοδώρου χορηγίας Ἀντιόχου τοῦ Ἐπιφανοῦς.

Ὁ πεντάτρουλλος ναός της, ἐρειπωθεὶς ἀπὸ μακροῦ [3], ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῶν χωρικῶν ὡς στάβλος βοῶν καὶ ἡμιόνων [4], μέχρι τοῦ 1884, ὅτε ἤρχισαν αἱ μέχρι τοῦ 1888 διαρκέσασαι ἐργασίαι ἀναστηλώσεως αὐτοῦ γενόμεναι δαπάναις τοῦ τότε (1883) ἱδρυθέντος Τεγεατικοῦ Συνδέσμου [5], ἐπὶ τῇ βάσει μελέτης τοῦ αὐστριακοῦ ἀρχιτέκτονος Ernst Ziller. Ἡ παρατιθεμένη χαλκογραφία (εἰκ. 96), ἄγνωστον πότε καὶ ὑπὸ ποίου ἐκτελεσθεῖσα, παρέχει εἰκόνα τῆς καταστάσεως τοῦ ναοῦ πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως [6]. Βλέπομεν λοιπὸν ἐξ αὐτῆς, ὅτι ὁ νῦν μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν (εἰκ. 97 καὶ 98) προβάλλων μέγας, κεντρικός, κυλινδρικὸς τροῦλλος εἶχε καταρρεύσει μετὰ τῶν βαστα-

[1] Τοῦτο ἐξηκρίβωσε πρῶτος ὁ L. Ross, (Reisen im Peloponnes, Berlin 1841, σ. 68) ἐπιστοποίησαν δ' ἔπειτα αἱ ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν γενόμεναι διὰ τοῦ René Vallois ἀνασκαφαὶ (BCH 50, 1926, σ. 135 κ. ἑ.).

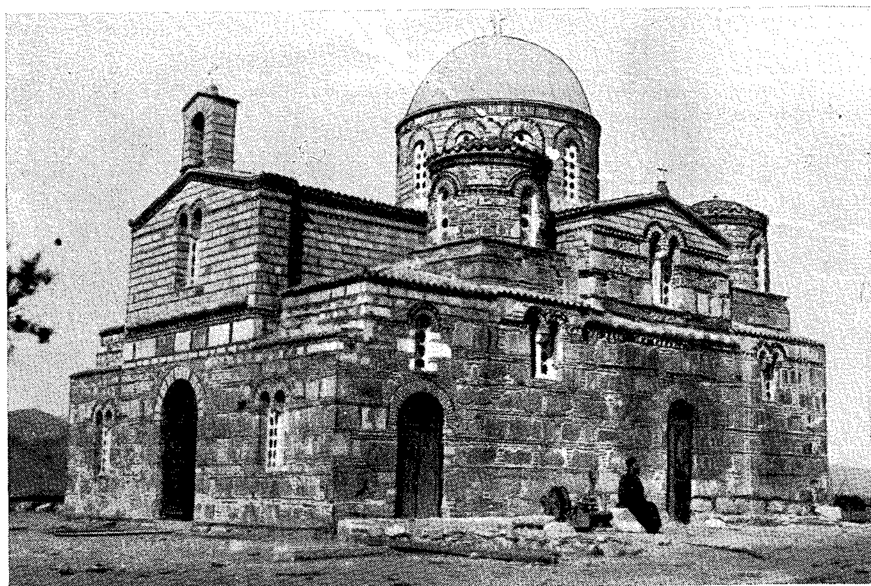
[2] XLI, 20.

[3] Τοὐλάχιστον πρὸ τοῦ 1833, ὅτε ὁ ναὸς ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ A. Blouet «ὡς μεγάλη ἐκκλησία ἐν ἐρειπίοις μὲ γραφικώτατα τὰ σωζόμενα λείψανα αὐτῆς» (Expédition Scientifique de Morée II, Paris 1833, σ. 84).

[4] Ν. Ἀλεξόπουλος, Ἱστορία τῶν μεσαιωνικῶν πόλεων τῆς Πελοποννήσου, Ἀθῆναι 1951, σ. 89.

[5] Δράττομαι ἐνταῦθα τῆς εὐκαιρίας, ἵνα εὐχαριστήσω τὸν νῦν Πρόεδρον τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου, ἰατρὸν κύριον Νικ. Καραμεσούτην, διὰ τὴν προθυμίαν, μεθ' ἧς ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσίν μου πᾶν στοιχεῖον διαφωτιστικὸν τῆς καταστάσεως τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς πρὸ τῶν ἐργασιῶν Ἀναστηλώσεως, ἰδίᾳ δὲ τὸ τοπογραφικὸν διάγραμμα τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου.

[6] Ἡ χαλκογραφία αὕτη φαίνεται μὲν ἀκριβὴς ὡς πρὸς τὴν γενικὴν εἰκόνα τοῦ ναοῦ, εἶναι ὅμως ἐσφαλμένη ὡς πρὸς τὰς λεπτομερείας τῆς τοιχοδομίας αὐτοῦ, περὶ ὧν θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω.

Εἰκ. 97. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς ἀπὸ ΝΔ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

Εἰκ. 98. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς ἀπὸ ΝΑ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

ζουσῶν αὐτὸν καμαρῶν [1], ἐκ τῶν ὁποίων διετηρήθη μόνον τὸ πρὸς Νότον (εἰκ. 96) τύμπανον τῆς ἐγκαρσίας καμάρας, ἵσταντο ὅμως ἀκόμη οἱ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ναοῦ τρουλλίσκοι (εἰκ. 96) ὡς καὶ αἱ τρεῖς ἡμικυκλικαὶ ἀψῖδες τοῦ ἱεροῦ ἕως ἄνω.

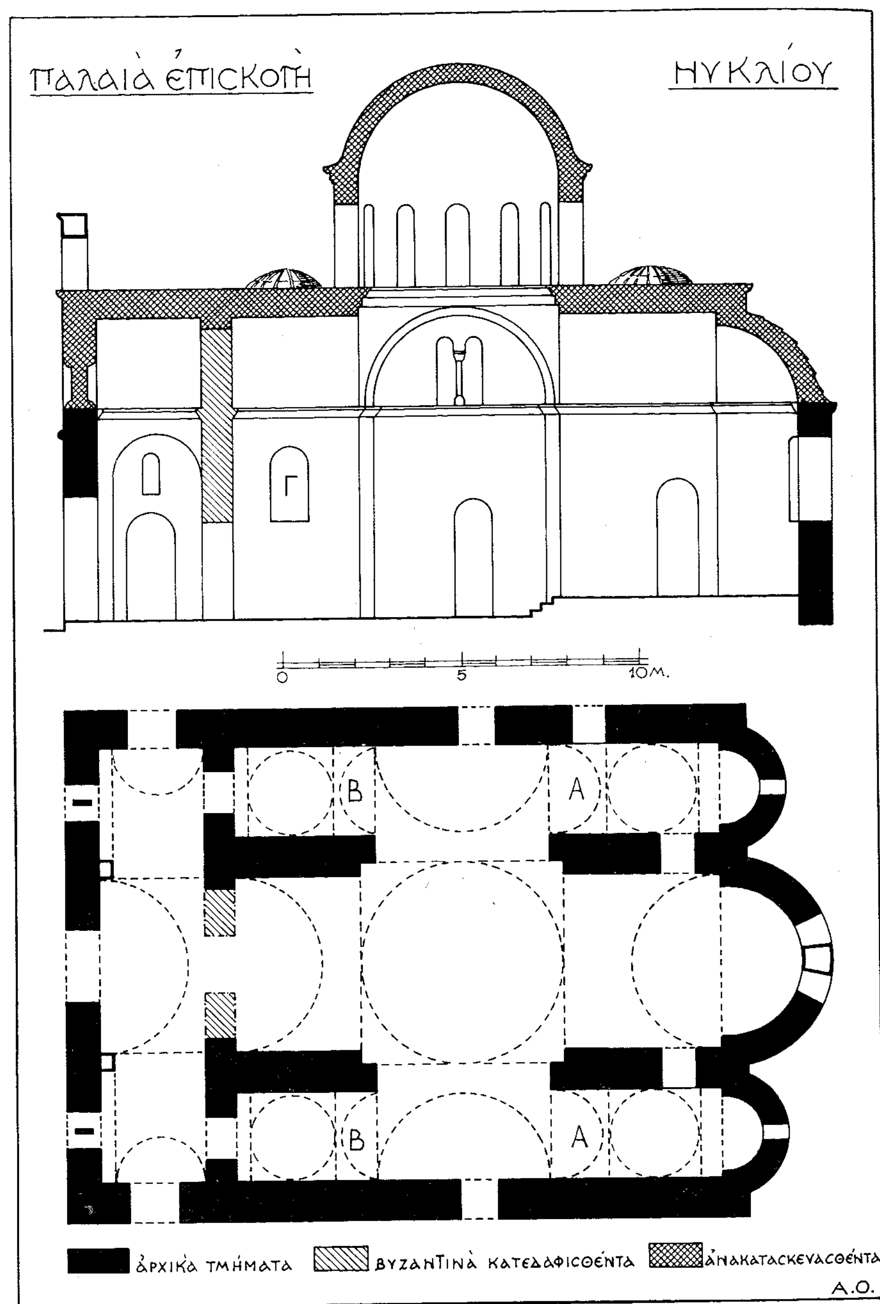
Μεταβὰς εἰς Τεγέαν κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1933 πρὸς ἐκτέλεσιν ἀνασκαφῆς ἐθεώρησα καλὸν νὰ προβῶ καὶ εἰς τὴν λεπτομερῆ μελέτην τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, περὶ τοῦ ὁποίου ἐλάχιστα ἐγνωρίζομεν ἕως τότε. κυρίως ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ G. Millet [2]. Ἐπελήφθην λοιπὸν κατ' ἀρχὰς τῆς καταμετρήσεως καὶ ἀποτυπώσεως τοῦ μνημείου, τοῦ ὁποίου οὔτε κἂν ἡ κάτοψις καὶ ἡ τομὴ ἦσαν γνωσταί, τὰ σχέδια δὲ ταῦτα ἐδημοσίευσα τὸ 1935 εἰς τὸν Α' τόμον τοῦ ΑΒΜΕ (σ. 146 εἰκ. 7) ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἄλλης μελέτης μου, σχετικῆς πρὸς τοὺς πεντατρούλλους ναούς. Ἐκ τῆς λεπτομεροῦς ἀποτυπώσεως καὶ φωτογραφήσεως τοῦ μνημείου ἀπεδείχθη, πλὴν ἄλλων, καὶ ὅτι ἡ γενομένη ἀναστήλωσις δὲν ἠκολούθησεν αὐστηρῶς εἰς τὰ ἄνω μέρη τοῦ μνημείου τὸ σύστημα τῆς παλαιᾶς τοιχοδομίας αὐτοῦ.

Ἂς γνωρίσωμεν ἤδη τὸ ἀρχικὸν σχέδιον τοῦ ναοῦ. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τομῆς (εἰκ. 99), ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς ἔχει ἐν τῷ συνόλῳ του τὸ σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 14.15 × 19.15 μ., ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλουν πρὸς Ἀνατολὰς τρεῖς ἡμικυκλικαὶ ἀψῖδες ἱεροῦ. Ἐσωτερικῶς τὸ κτήριον διαιρεῖται εἰς τὰς δύο ἀνέκαθεν ἐφαρμοζομένας θεμελιώδεις ἀλλ' ἀνίσους διαιρέσεις, ἤτοι α) εἰς στενομήκη νάρθηκα, φέροντα μίαν μόνον θύραν εἰσόδου ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς του καὶ δύο κατὰ τὰ πλάγια αὐτοῦ, καλυπτόμενον δὲ κατὰ μὲν τὸ μέσον αὐτοῦ τμῆμα δι' ὑψυλῆς κυλινδρικῆς καμάρας βαινούσης ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολάς, κατὰ δὲ τὰ ἄκρα του διὰ κυλινδρικῶν μὲν πάλιν καμαρῶν, ἀλλὰ χαμηλῶν καὶ διευθυνομένων καθέτως πρὸς τὴν μέσην καὶ β) εἰς περίπου τετράγωνον κυρίως ναόν. Οὗτος, συγκοινωνῶν διὰ τριῶν θυρῶν πρὸς τὸν νάρθηκα, καταλήγει πρὸς Ἀνατολὰς εἰς τὰς τρεῖς μνημονευθείσας ἡμικυκλικὰς ἀψῖδας ἱεροῦ, ἤτοι μίαν μέσην μεγάλην, ἐσωτερικῆς διαμέτρου 4.05 μ. καὶ βέλους 2.25 μ. καὶ δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς μικροτέρας, ἐσωτερικῆς διαμέτρου 2.00 μ. καὶ βέλους 1.08 μ., ἐτ τῷ συνόλῳ του δὲ παρουσιάζει τὸ σχέδιον θολωτῆς βασιλικῆς συνδεδυασμένης μετὰ σταυροει-

---

[1] Ἐπειδὴ ὁ J. A. Buchon (La Grèce continentale et la Morée, Paris 1843, σ. 420) ἀναφέρει ὑπάρχοντα ἀκόμη τὸν τροῦλλον τὸ 1842, ὅτε ἐπεσκέφθη τὸ Νύκλι, φαίνεται ὅτι ὁ τροῦλλος κατέπεσεν ἀργότερον.

[2] L'École Grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 96, 181, 201_2, 240_3, 270, 276, 282_2 καὶ εἰκ. 127. Φωτογραφίαν τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ εἶχε παράσχει τὸ 1910 καὶ ὁ A. Struck, ἐν Mistra eine mittelalterliche Ruinensladt, Wien - Leipzig 1910, σ. 22, τῆς δὲ βορείου καὶ τῆς νοτίας ὁ L. Vallois, ἐν BCH, 50, 1926 σ. 146 εἰκ. 8, 9.

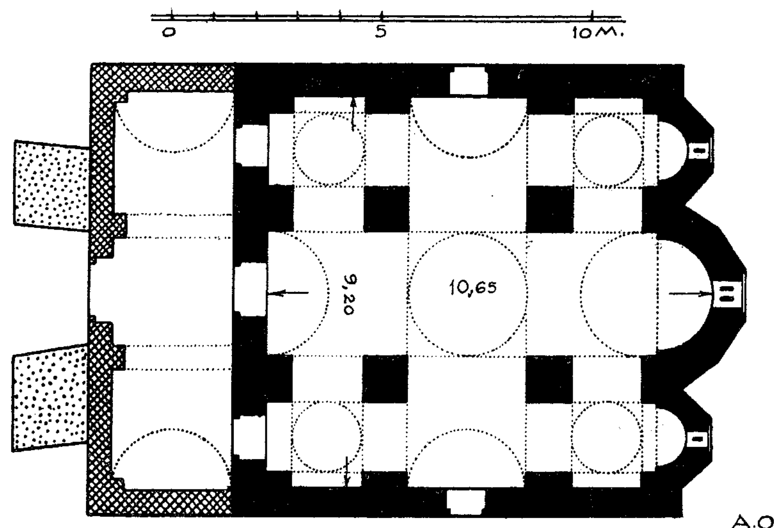
Εἰκ. 99. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς κατόπιν νεωτέρας μελέτης.

δοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ φέροντος τροῦλλον, διαμέτρου 5.70 μ., ἱστάμενον ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, ἐξ ὧν τὰ μὲν πρὸς Βορρᾶν καὶ Νότον εἶναι ἰσομήκη (3.30 μ.), τὸ δυτικὸν κατά τι ἐπιμηκέστερον (3.60 μ.), πολὺ δὲ μεγαλύτερον ὅλων τὸ ἀνατολικὸν 4.40 μ. Ὁ σταυρὸς οὗτος δὲν εἶναι τόσον ἀντιληπτὸς εἰς τὴν κάτοψιν, ὅσον εἶναι εἰς τὰς ὕπερθεν καμάρας, αἵτινες, ὑψούμεναι ὑπὲρ τὰ χαμηλὰ πλάγια διαμερίσματα, παρουσιάζουσιν αὐτὸν ἀνάγλυφον εἰς τὸ διάστημα (εἰκ. 97). Ὅσον ἀφορᾷ τὰ πλάγια διαμερίσματα, ἤτοι τοὺς μεταξὺ τοῦ ἐσωτερικοῦ σταυροῦ καὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ὑπολειπομένους στενομήκεις γωνιαίους χώρους, οὗτοι ἐκαλύπτοντο, κατὰ μὲν τὸ πρὸς τὸ ἐγκάρσιον σκέλος τοῦ σταυροῦ τμῆμα των, διὰ χαμηλῶν κυλινδρικῶν καμαρῶν (εἰκ. 99 Α, Α καὶ Β, Β) διαμέτρου 2.40 - 2.50 μ., αἵτινες ἔβαινον παραλλήλως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ, κατὰ δὲ τὰ πρὸς Ἀνατολὰς καὶ Δυσμάς, ἀντιστοίχως, ἄκρα των διὰ μικρῶν κυλινδρικῶν τρούλλων, διαμέτρου 2.50 μ., ἐπικαθημένων ἐπὶ τῆς συνεχείας τῶν μικρῶν καμαρῶν καὶ ἀποτελούντων οὕτω τέσσαρας γωνιαίους τρουλλίσκους, τρόπον τινα δορυφόρους τοῦ ἐν τῷ κέντρῳ ὑψουμένου μεγάλου τρούλλου. Ἐκ τῶν τεσσάρων πλαγίων, γωνιαίων διαμερισμάτων σήμερον μόνον τὸ ΒΑ καὶ τὸ ΝΑ, ἤτοι τὰ χρησιμεύοντα ὡς παραβήματα, συγκοινωνοῦσι πρὸς τὸ κατὰ τὸν ἀνατολικὸν βραχίονα τοῦ σταυροῦ εὑρισκόμενον κυρίως βῆμα, διὰ στενοῦ (1.15 μ.) παρὰ τὴν μέσην κόγχην τοῦ ἱεροῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος ὕψους 3,45 μ., (εἰκ. 99, τομὴ) ἐνῷ ἀντιθέτως τὸ ΝΔ καὶ τὸ ΒΔ διαμέρισμα δὲν συγκοινωνοῦσιν ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸ ἀντίστοιχον δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ, εἰμὴ μόνον δι' ἁπλοῦ, ὑψηλὰ (2.72 μ. ὑπὲρ τὸ ἔδαφος) τοποθετημένου τοξωτοῦ ἀνοίγματος, πλάτους 1.00 μ. καὶ ὕψους 2.30 μ., (εἰκ. 99 τομὴ) ἀνοιγομένου, δίκην παραθύρου, ἐπὶ τῶν χωριζόντων τὰ δυτικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ τοίχων.

Ὅτε τὸ πρῶτον (1935) ἐδημοσίευσα —ἐπ' εὐκαιρίᾳ εἰδικῆς περὶ τῶν πεντατρούλλων ναῶν μελέτης μου [1]— τὴν κάτοψιν καὶ τὴν τομὴν τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς, γοητευθεὶς ἐκ τῆς ἐν τῇ αὐτῇ μελέτῃ δημοσιευθείσης καὶ ἐνταῦθα ἀναπαραγομένης (εἰκ. 100) ἐξαιρέτου κανονικότητος καὶ συμμετρίας κατόψεως τοῦ οὐχὶ μακρὰν κειμένου, πεντατρούλλου ὡσαύτως, ναοῦ τῆς Παντανάσσης, παρὰ τὸ χωρίον Γερουμάνα, τῆς περιοχῆς Μονεμβασίας; ὑπέθεσα —λόγῳ καὶ τῆς πάλαι (1884/8) γενομένης ἀναστηλώσεως τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, ἔτι δὲ καὶ τῆς νέας ἁγιογραφήσεως αὐτῆς τὸ 1935-36, ὅτι καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Τεγέας, οἱ χωρίζοντες τὸ μέσον κλῖτος ἀπὸ τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων τοῖχοι, ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ ἦσαν ἐξ ὁλοκλήρου οἱ

[1] ΑΒΜΕ Α', 1935, σ. 146 εἰκ. 7.

παλαιοί, ἀλλὰ μόνον τὰ πρὸς τὸν τροῦλλον ἄκρα των, διαμορφωθέντα εἰς κανονικοὺς πεσσοὺς βαστάζοντας τὸν τροῦλλον, τοῦ ὑπολοίπου αὐτῶν μήκους συμπληρωθέντος, χάριν μεγαλυτέρας στερεότητος, διὰ μεταγενεστέρων τοίχων (βλ. κάτοψιν ἐν ΑΒΜΕ Α΄, εἰκ. 7 σ. 146) κατὰ τὴν γενομένην ἀναστήλωσιν. Κατ' ἐπίδρασιν ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ προτύπου (Γερουμάνας

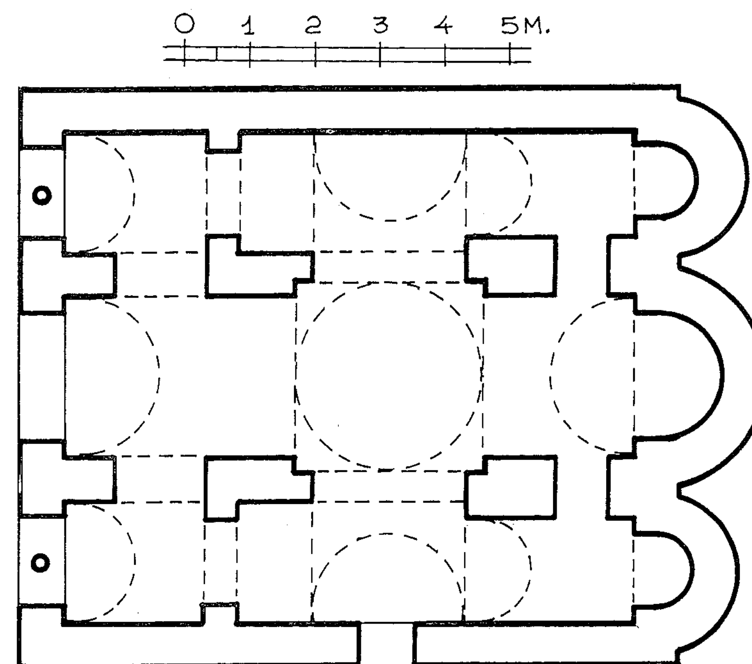
Εἰκ. 100. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης Γερουμάνας Μονεμβασίας (Ὀρλάνδος).

εἰκ. 100) ἐθεώρησα τότε καὶ ὅτι ἐπὶ τῶν πλαγίων, ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ θὰ ὑπῆρχον ἐξέχουσαι παραστάδες, ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τοὺς κεντρικοὺς πεσσούς, τὰς παραστάδας δὲ ταύτας ἐφαντάσθην ὑπαρχούσας ἐντὸς τοῦ πάχους τῶν τοίχων, τοῦ μεταξὺ αὐτῶν δημιουργουμένου κενοῦ, φραχθέντος ὁμοίως διὰ νεωτέρου τοίχου κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν (βλ. εἰκ. 7, σ. 146 τοῦ ΑΒΜΕ, Α΄).

Ὅταν ὅμως ἀργότερον ἐμελέτησα ἐκ νέου τὸ σχέδιον τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, ἔλαβον δὲ ὑπ' ὄψιν μου καὶ ἄλλα ἐξωτερικὰ στοιχεῖα, ἐπείσθην ὅτι οἱ χωρίζοντες τὸ κυρίως βῆμα ἀπὸ τῶν παραβημάτων τοῖχοι θὰ ἔπρεπε νὰ ἦσαν συμπαγεῖς καὶ ἐξ ὁλοκλήρου οἱ ἀρχικοί. Εἰς τὸ συμπέρασμα δὲ τοῦτο μὲ ἤγαγε κυρίως ἡ παρὰ τὸν ΒΑ καὶ τὸν ΝΑ πεσσὸν ὕπαρξις, χαμηλῆς καμάρας (εἰκ. 99 Α, Α), μήκους 1.65 μ., ἕνεκα τῆς ὁποίας οἱ σχετικοὶ πεσσοὶ θὰ ἐνεφανίζοντο οὐχὶ τετράγωνοι ἀλλ' ὀρθογώνιοι (1.00 × 1.65 μ.), ἐνῷ οἱ τοῦ δυτικοῦ σκέλους θὰ ἦσαν τετράγωνοι (1.00 × 1.00 μ.), ὅπως δηλαδὴ καὶ οἱ τῆς Γερουμάνας (εἰκ. 100) ἐπειδὴ τόσον εἶναι καὶ τὸ μῆκος τῶν ἀντιστοίχων μικρῶν καμαρῶν τῶν δυτικῶν γωνιαίων διαμερισμάτων (εἰκ.

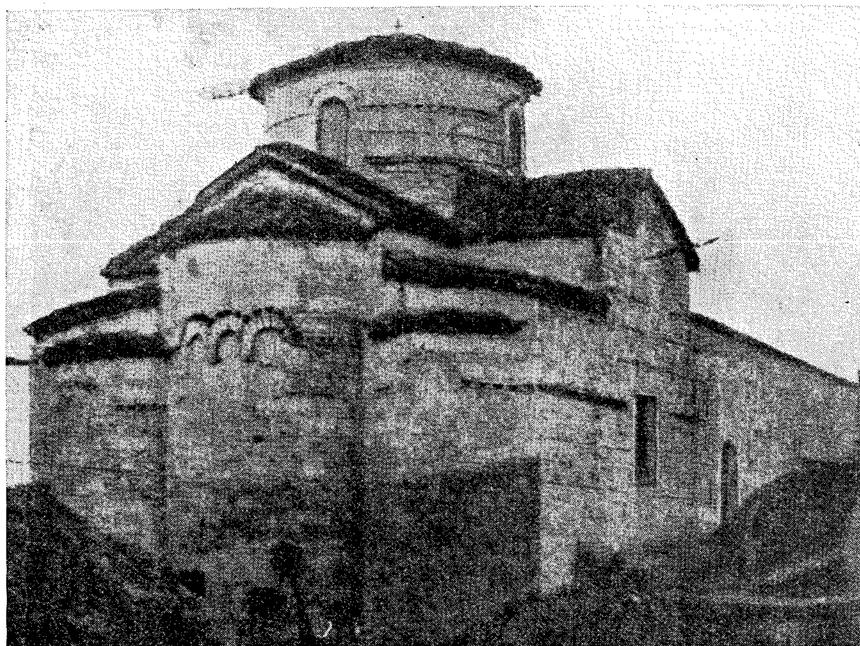

Εἰκ. 101. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Ἀλάϊμπεη ἀπὸ Ν - ΝΑ (φωτ. Millet).

Εἰκ. 102. Κάτοψις τοῦ ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου Ἀλάϊμπεη (Σκάλας) μεταξὺ Σπάρτης καὶ Γυθείου (Ἀποτύπωσις 1923).

99 Β, Β). Ἐν τοιαύτῃ ὅμως περιπτώσει κατεστρέφετο πλέον ἡ ἀπολύτου κανονικότητος, τετρακιόνιος κάτοψις τοῦ μνημείου. Τούτου ἕνεκα δέχομαι πλέον τώρα, ὅτι οἱ καὶ σήμερον χωρίζοντες τὸ βῆμα ἀπὸ τῶν παραβημάτων συνεχεῖς τοῖχοι εἶναι καθ' ὅλον τὸ μῆκος των οἱ παλαιοί, διατρυπώμενοι μόνον παρὰ τὸ πρὸς τὴν κόγχην ἄκρον των ὑπὸ ἑνός, ὑφισταμένου εἰσέτι,

Εἰκ. 103. Ἄποψις τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Ἀλάϊμπεη.

στενοῦ (1.15 μ.) τοξωτοῦ ἀνοίγματος ἐπικοινωνίας τοῦ βήματος πρὸς τὰ παραβήματα, ὕψους 3.45 μ. (εἰκ. 99, τομή).

Παλαιὰ ἐπίσης καὶ οὐχὶ μεταγενεστέρως γενομένη, ὡς εἶχον πάλαι ὑποθέσει (βλ. κάτοψιν ΑΒΜΕ, Α' σ. 146 εἰκ. 7) εἶναι καὶ ἡ κατ' ὀρθὴν γωνίαν ἀποκοπὴ τῆς πρὸς τὸ κέντρον τοῦ τρούλλου γωνίας τοῦ ἐλευθέρου ἄκρου τῶν διαχωριστικῶν τοίχων, ὁμοίαν τῆς ὁποίας ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς τὸν ναὸν Ἁγίου Γεωργίου Ἀλάϊμπεη, πλησίον τῆς Σκάλας, (εἰκ. 102) μεταξὺ Σπάρτης καὶ Γυθείου (εἰκ. 101, 102). Ὁ ἀδημοσίευτος εἰσέτι ναὸς οὗτος [1] καὶ λόγῳ ἄλλων στοιχείων, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει (τρεῖς ἡμικυλινδρικὰς ἀψῖδας ἱεροῦ (εἰκ. 101 - 103), κυλινδρικὸν τροῦλλον μὲ 4 μικρὰ μονόλοβα παράθυρα, χαλαρὰν καὶ ἀκανόνιστον ἐξωτερικὴν τοιχοποιίαν (εἰκ. 101, 103), κυλινδρικὰς καμάρας κατὰ τὰ πλάγια διαμερίσματα (εἰκ. 102) καὶ τρίλοβον μὲ ἰσοϋψεῖς λοβοὺς παράθυρον εἰς τὴν ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 103) ἀνήκει προφανῶς εἰς τὴν αὐτὴν καὶ ἡ Π. Ἐπισκοπὴ κατηγορίαν, ἤτοι τοῦ συνδυασμοῦ τῆς θολωτῆς βασιλικῆς μετ' ἐγγεγραμμένου σταυροῦ.

[1] Παρεμπιπτόντως μόνον ἀναφέρεται ὁ ναὸς τῆς Σκάλας ὑπὸ τοῦ Millet (École Grecque σ. 57, 181, 204, 270, 273 καὶ εἰκ. 128), ἐννέα δὲ γραμμὰς ἀφιέρωσεν εἰς αὐτὸν ἡ κ. Μ. Σωτηρίου, τάσσουσα αὐτὸν εἰς τὸν 11ον αἰῶνα (Περ. Λακωνικά, τ. Α' (1932) σ. 29 καὶ εἰκ. 8 = ἡμετέρα εἰκ. 103).

Ἐκ τῆς γενομένης λοιπὸν νεωτέρας ἐξετάσεως τῆς κατόψεως προέκυψεν, ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς ἀνήκει ἀρχιτεκτονικῶς εἰς τὴν ὁμάδα ἐκείνων τῶν ναῶν τοῦ τέλους τοῦ 10ου καὶ τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνος, τοὺς ὁποίους λεπτομερῶς ἐξήτασα ἐν ΑΒΜΕ Θ' 1961, σ. 11 - 20.

Οἱ ναοὶ οὗτοι εἶναι: ὁ τῆς Ἐπισκοπῆς Εὐρυτανίας, ὁ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Μεσημβρίας, ὁ τῆς Μεταμορφώσεως Κορωπίου, ὁ τοῦ Ἁγ. Λεοντίου τῆς Βόδοτσας, ὁ τοῦ Ἀσωμάτου τῆς Μάνης, ὁ τοῦ Ἁγ. Γερμανοῦ τῆς Πρέσπας, ὁ τῆς Παναξιώτισσας τῆς Γαυρολίμνης καὶ ὁ τοῦ Λαμπαδιστοῦ τῆς Κύπρου. Ὑπάρχουσι βεβαίως καὶ ἄλλοι ναοὶ τῆς αὐτῆς κατηγορίας ἀλλὰ μέ τινας παραλλαγὰς εἰς τὴν κάτοψιν, ὡς π. χ. ὁ τῆς Φραγκόκλησιας Βαγιατίου [1] καὶ ὁ Ἅγ. Γεώργιος Ἀλάϊμπεη, περὶ οὗ εἴπομεν ἀνωτέρω. Εἰς τὴν ὁμάδα τῶν μνημονευθέντων ναῶν προσέθεσαν καὶ ἄλλα ἀκόμη παραδείγματα ἀφ' ἑνὸς ἡ κ. Μ. Σωτηρίου διὰ τῆς μακρᾶς περὶ τῆς Μ. Πετράκη ἐργασίας της [2], ἔνθα διεμόρφωσεν εὐρυτέραν διάταξιν τοῦ τύπου καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ Ν. Μουτσόπουλος διὰ τῆς προσφάτου μελέτης του περὶ τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλείου τῆς Πρέσπας [3], ἔνθα διὰ νέων του παρατηρήσεων τροποποιεῖ ὀλίγον τὰς χρονολογίας ναῶν τῆς ὁμάδος μας, ὡς καὶ τὰς ὑπ' ἄλλων δι' ἄλλους ναοὺς παραδεδεγμένας χρονολογίας [4].

Ἐφαρμόζοντες καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Π. Ἐπισκοπῆς τὴν ἀναλογίαν τοῦ ἐν κατόψει μήκους πρὸς τὸ πλάτος τοῦ κυρίως ναοῦ (Α : Β = 1,10), θὰ πρέπει νὰ κατατάξωμεν αὐτὸν μεταξὺ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῆς Μεσημβρίας καὶ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Κορωπίου, ἤτοι μεταξὺ τοῦ β' καὶ τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 10ου αἰῶνος.

Ἐὰν λοιπὸν δεχθῶμεν, ὡς θεωρῶ τώρα πλέον βέβαιον, ὅτι οἱ διαχωριστικοὶ τοῦ ἱεροῦ βήματος τοῖχοι ἦσαν ἀρχικῶς συμπαγεῖς, τὰ σημεῖα Α, Α τῆς κατόψεως (εἰκ. 99) ἀνήκουν εἰς τμήματα τῆς ποτὲ καλυπτούσης τὰ γωνιαῖα (ΒΑ καὶ ΝΑ) διαμερίσματα χαμηλῆς καμάρας, εἰς τὰ ἄκρα τῆς

[1] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ, Θ', 1961, σ. 19 εἰκ. 23.

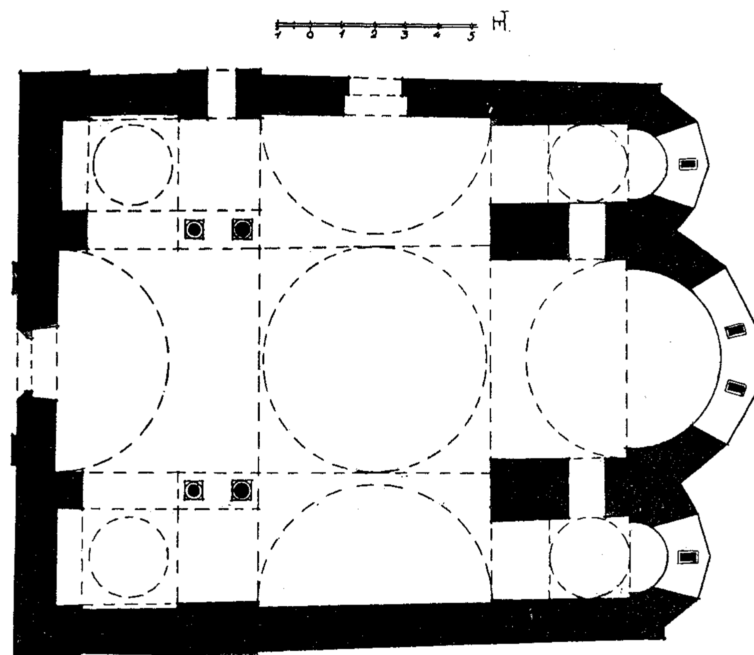
[2] Δ.Χ.Α.Ε. περ. Δ' τ. Β', 1960 - 61, σ. 115 - 127.

[3] Ἐπιστ. Ἐπετηρὶς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. V, 1971 - 72, σ. 357 - 361.

[4] Βλέπε τὸν σχετικὸν συγκριτικὸν πίνακα ἐν σελ. 357 ἑξ. τοῦ ἀνωτέρω περὶ Ἁγ. Ἀχιλλείου ἔργου.

ὁποίας ἐπικάθηνται οἱ σχετικοὶ τρουλλίσκοι, κατὰ διάταξιν ἐντελῶς ὁμοίαν πρὸς τὴν ἐφαρμοσθεῖσαν εἰς τὸν πεντάτρουλλον ναὸν τῆς θρακικῆς Βήρας [1] (εἰκ. 104).

Τὴν αὐτὴν πρὸς τὰ ἀνατολικὰ σκέλη λύσιν ἄγομαι νὰ παραδεχθῶ καὶ διὰ τὰ δυτικὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ, ὅτι δηλ. οἱ χωρίζοντες αὐτὰ ἀπὸ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα σήμερον συμπαγεῖς τοῖχοι εἶναι οἱ ἀρχικοί. Ἓν μόνον

Εἰκ. 104. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τῆς θρακικῆς Βήρας (1158) (Ὀρλάνδος).

πρᾶγμα μὲ κάμνει νὰ διστάζω κάπως εἰς τὴν παραδοχὴν ταύτην: ὅτι ἀντὶ τοῦ ἐνταῦθα ἀναμενομένου στενοῦ ἀνοίγματος ἐπικοινωνίας τοῦ δυτικοῦ σκέλους πρὸς τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα ὑπάρχει μόνον ἕν, εἰς ὕψος 2.72 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοποθετημένον, μονόλοβον, τοξωτὸν παράθυρον (διαστάσεων 1.00 × 2.15 μ.) (εἰκ. 99 τομή) ἐπὶ τοῦ χωρίζοντος τοίχου. Καὶ διερωτῶμαι ποῖον ἄραγε σκοπὸν εἶχεν ἡ εἰς τοιοῦτο ὕψος τοποθέτησις ἑνὸς στενοῦ, ἐσωτερικοῦ παραθύρου; Ἀντικατέστησεν ἄραγε τοῦτο τὴν ἐνταῦθα ἀναμενομένην θύραν ἐπικοινωνίας ἢ ἠνοίχθη ἐκεῖ ὡς συμμετρικὸν ἄνοιγμα τοῦ διλόβου ἐξωτερικοῦ παραθύρου τοῦ ναοῦ; (βλ. εἰκ. 98 καὶ 108).

---

1 Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Βήρας, Θρακικὰ 4, 1933, σ. 9, εἰκ. 2.

Κατὰ τὰ λοιπὰ ἰσχύει καὶ ἐνταῦθα ὅ,τι εἴπομεν καὶ περὶ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους, ὅτι δηλ. ἐκ τῶν καλυπτουσῶν τὸ ΝΔ καὶ τὸ ΒΔ γωνιαῖον διαμέρισμα χαμηλῶν καμαρῶν μικρὸν μόνον τμῆμα (εἰκ. 99 Β, Β) (τὸ πρὸς τὴν ἐγκαρσίαν καμάραν) διατηρεῖται, μήκους 1.15 μ., (μικρότερον τοῦ ἀντιστοίχου Α, Α ἀνατολικοῦ, λόγῳ τοῦ μικροτέρου μήκους τοῦ ΝΔ καὶ τοῦ ΒΔ διαμερίσματος), ἐπὶ δὲ τοῦ ὑπολοίπου ἐπικάθηται καὶ ἐνταῦθα ὁ τρουλλίσκος.

Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι τὸ μετὰ συμπαγοῦς διαχωριστικοῦ τοίχου παράδειγμα τῆς Π. Ἐπισκοπῆς, δὲν εἶναι μεμονωμένον μεταξὺ τῶν ναῶν τῆς ἐξεταζομένης ὁμάδος. Τὸν τοῖχον αὐτὸν ἐπανευρίσκομεν πράγματι ἐξ ὁλοκλήρου μὲν συμπαγῆ καὶ ἄνευ οὐδενὸς ἀνοίγματος ἐπικοινωνίας εἰς τοὺς παλαιοτέρους Ἁγίους Θεοδώρους τῶν Ἀθηνῶν, χρονολογουμένους τώρα περὶ τὸ 900 [1], βραχύτερον δέ, διὰ συστολῆς τοῦ δυτικοῦ σκέλους καὶ μὴ διατρυπώμενον ἐπίσης ὑπὸ ἀνοίγματος ἀλλ' ἀποτελοῦντα τρόπον τινὰ μίαν πολὺ ἐξέχουσαν πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου παραστάδα, εἰς τὴν πρὸς Ἀνατολὰς τῆς Μονῆς Πεντέλης, εἰς θέσιν Βαγιάτι, κειμένην Φραγκοκλησιάν [2], ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Ἠλίαν τοῦ Σταροπάζαρου [3] τῶν Ἀθηνῶν, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Γεώργιον τοῦ Ἀλάϊμπεη (εἰκ. 102), διατρυπώμενον δ' ὑπὸ τοξωτοῦ ἀνοίγματος καὶ οἱονεὶ διαλυόμενον εἰς τετράγωνον πεσσὸν καὶ παραστάδα, εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τῆς Μεσημβρίας [4], εἰς τὸν Ἅγ. Λεόντιον τῆς Βόδοτσας [5], εἰς τὴν Παναξιώτισσαν τῆς Γαυρολίμνης [6], εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Κορωπίου [7], εἰς τὸν Λαμπαδιστὴν τῆς Κύπρου [8], εἰς τὸν Ἀσώματον τῆς Μάνης [9] καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Γερμανὸν τῆς Πρέσπας [10].

Ἄς ἴδωμεν τώρα ἂν καὶ ἄλλα στοιχεῖα, ἀρχιτεκτονικὰ καὶ διακοσμη-

---

1 Ν. Μουτσόπουλος, Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἁγ. Ἀχιλλείου, Ἐπιστ. Ἐπετ. Πολυτεχν. Σχολῆς Παν/μίου Θεσσαλονίλης, τόμ. 5, 1971 - 72, σ. 323 - 324.

2 Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Εὑρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων Ἑλλάδος, τεῦχ. Γ', Ἀθῆναι 1933, σ. 194 εἰκ. 259 ὁ αὐτὸς καὶ ἐν ΑΒΜΕ τόμ. Θ', 1961, σ. 19 εἰκ. 23.

3 St. Sinos, Byz. Zeitschrift 64, 1971, πίν. V, 4.

4 A. Rachenov, Eglises de Mésemvrie, Sofia 1932, σ. 89 εἰκ. 51.

5 Z. Tatić, Glasnic Scop. III, 1928, σ. 83 ἑ. καὶ N. Mavrodinov, L'église à nef unique, et l'église cruciforme, Sofia 1931, σ. 35.

6 Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τόμ. Α', σ. 123, εἰκ. 2.

7 Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τόμ. Θ', 1961, σ. 11 εἰκ. 9.

8 Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου, 1935, εἰκ. 17 σ. 27.

9 A. H. Megaw, BSA 32/33, 162

10 N. Mavrodinof, ἔ.ἀ. σ. 75 καὶ Στ. Πελεκανίδης, Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, εἰκ. 3.

τικά, συνηγοροῦσιν ὑπὲρ τῆς χρονολογήσεως τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς εἰς τὸν 10ον αἰῶνα.

Ἐκ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων ἡ παρουσία τῶν 3 ἡμικυλινδρικῶν ἀψίδων, οἵας παρουσιάζουν καὶ ὅλοι οἱ ναοὶ τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης ὁμάδος, εἶναι ἀσφαλὲς τεκμήριον συνηγορίας. Ἡ χρῆσις ἐπίσης τῶν γωνιαίων, μεθ' ὑψηλῆς σφενδόνης, κυλινδρικῶν τρουλλίσκων οὐδόλως ἐμποδίζει τὴν εἰς τὸν 10ον αἰῶνα χρονολόγησιν τοῦ ἡμετέρου ναοῦ, ἀφ' οὗ οἱ 5 τροῦλλοι ἀπετέλεσαν χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τῆς τὸ 881 ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Α' τοῦ Μακεδόνος ἐν τῷ παλατίῳ ἱδρυθείσης, πολυθαυμάστου Νέας Ἐκκλησίας [1], ἥτις εὗρε πλείστους μιμητὰς ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς [2].

Ὑπολείπεται λοιπὸν πλέον ἡ ἐξέτασις τῆς τοιχοδομίας καὶ τῆς κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ μεταβαίνομεν.

Η ΤΟΙΧΟΔΟΜΙΑ

Δύο διάφορα συστήματα κατασκευῆς διακρίνομεν εἰς τὴν σωζομένην παλαιὰν τοιχοδομίαν τοῦ ναοῦ:

α) τὸ τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ καὶ

β) τὸ τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ ναοῦ καὶ τῶν ἐπ' αὐτῶν ὀρθουμένων τρουλλίσκων [3].

α) Λόγῳ τοῦ καμπύλου των σχήματος ἡ τοιχοδομία τῶν ἡμικυλινδρικῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ κατεσκευάσθη, χάριν εὐκολίας, διὰ μικροῦ μεγέθους, ἀκανονίστων καὶ ἐλαφρῶς σφυροκοπημένων λίθων, ὡς καὶ μικρῶν τεμαχίων πλίνθων ὁριζοντίως τεθειμένων. Τὰ ὑλικὰ ταῦτα συνεδέθησαν δι' ἀφθόνου ἀσβεστοκονιάματος (εἰκ. 98, 105). Οἱ λίθοι οὗτοι καὶ αἱ πλίνθοι εἶναι τοποθετημένοι ἐπὶ τῆς κυλινδρικῆς ἐπιφανείας τῶν ἀψίδων κατ' ἐπαλλήλους ὁριζοντίας λωρίδας, χωριζομένας ἀπ' ἀλλήλων κατὰ τὸ κάτω μὲν ἥμισυ τοῦ ὕψους τῆς ἀψῖδος δι' ὁριζοντίων, διατόνων (μπατικῶν), ζωηρῶς ἐρυθρῶν καὶ μὴ ἐξεχουσῶν τῆς ἐπιφανείας ὀπτοπλίνθων, πάχους 0.05 μ., κατὰ δὲ τὸ ἄνω ἥμισυ εἴτε δι' ἐξεχουσῶν πλίνθων τοῦ αὐτοῦ πάχους, εἴτε δι' ὀδοντωτῶν ταινιῶν πλάτους 0.22 μ. Αἱ χωριστικαὶ αὗται πλίνθιναι ταινίαι σχηματίζουν εὐθυντηρίαν στρῶσιν (τὸ κοινῶς λεγόμενον ντουζένι), συνεχίζονται δέ, αἱ κάτω, μὲ τὸ αὐτὸ ὕψος καὶ εἰς τὰς τρεῖς κόγχας τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 105), τοὐθ' ὅπερ ὑποδηλοῖ ταυτόχρονον ἐκτέλεσιν καὶ τῶν τριῶν ἀψίδων.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λωρίδων τοῦ ἱεροῦ αἱ μὲν τέσσαρες κατώταται ἔχουσι, κατὰ σειρὰν ἐκ τῶν κάτω ὕψος 0.75, 0.52, 0.57 καὶ 0.63 (εἰκ. 106, τομή,) ὑπὲρ αὐτὰς δὲ ἔρχονται ἄλλαι δύο, ὕψους 0.35 μ., μέχρι τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, (ὕψους 0.20 - 0.22 μ.), ἥτις ζώνει τὴν ἀψῖδα περίπου εἰς τὸ μέσον

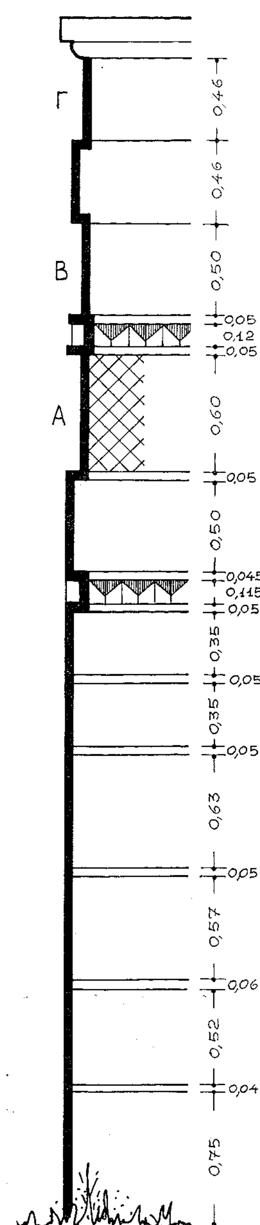
[1] Συνεχ. Θεοφάνους V, 84, ἔκδ. Βόννης σ. 326 (Richter, Schriftquellen, 354), Migne, Ε. Π. τόμ. CIX στ. 341. Ἀντώνιος τοῦ Νοβγορὸδ (S. Khitrovo, Itinéraires russes en Orient, Γενεύη 1889, σ. 98 κ. ἑ.). Ὁ ἐπὶ τοῖς ἐγκαινίοις μιᾶς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐκφωνηθεὶς ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Φωτίου λόγος (Βλ. Β. Λαούρδα, Φωτίου Ὁμιλίαι, περ. Ἑλληνικά, παράρτ. 12, Θεσσαλονίκη 1959, Ὁμιλία Χ) ὅστις ἐθεωρεῖτο μέχρι πρό τινος, ὅτι ἀφεώρα εἰς τὰ ἐγκαίνια τῆς Νέας, ἀπεδείχθη ὑπὸ τῶν R. Jenkins καὶ C Mango, (D. O. P. 9-10, 1955-1956, σ. 123 κ. ἑ.) ὅτι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας τοῦ Φάρου.

[2] O. Wulff, Altchristliche und Byzantinische Kunst, Berlin Neubabelsberg 1916, II, σ. 455.

[3] Περὶ τοῦ μεγάλου κεντρικοῦ τρούλλου δὲν γίνεται λόγος ἐνταῦθα, ἐπειδὴ οὗτος, καταπεσὼν πάλαι, κατεσκευάσθη ἐκ νέου, ὡς ἔγινε τοῦτο καὶ διὰ τὸ δυτικὸν καὶ διὰ τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα, εἰς τὸ ὁποῖον καταλήγει ἡ κατὰ μῆκος καμάρα. Ταῦτα ὅμως ἀνακατεσκευάσθησαν ἐσφαλμένως κατὰ τὸ αὐστηρῶς ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον σύστημα (βλ. εἰκ. 97 καὶ 98), ἐνῷ τοῦτο *οὐδαμοῦ τοῦ ναοῦ διεπιστώθη*. Προσθέτω δ' ἐνταῦθα, ὅτι καὶ ἡ εἰκ. 100 τῆς προσφάτου μελέτης τοῦ Ν. Μουτσοπούλου (ἔ. ἀ.) ἡ εἰκονίζουσα τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς, εἶναι προϊὸν ἐπιζωγραφήσεως σχετικῆς φωτογραφίας, καθ' ἣν εἰς τὴν τοιχοποιΐαν τῶν μικρῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ προσετέθησαν καὶ ἀνύπαρκτοι κατακόρυφοι πλίνθοι, τοὐθ' ὅπερ δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πραγματικότητα, ἤτοι πρὸς τὴν ὑφισταμένην ἀκανόνιστον τοιχοποιΐαν.

Εἰκ. 105. Ἄποψις τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς (1972).

Εἰκ. 106. Κατακόρυφος τομὴ τῆς μεσαίας ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ.

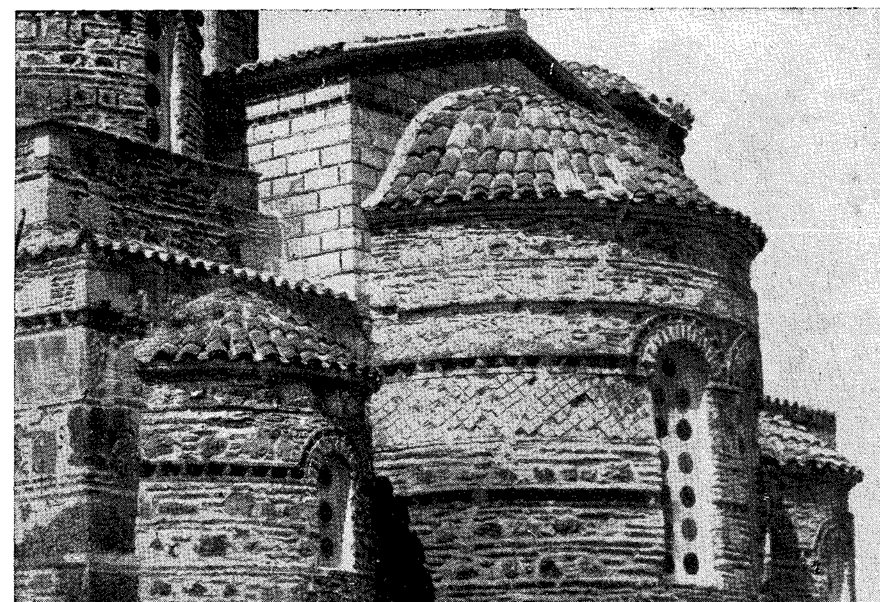
τοῦ ὕψους τῶν παραθύρων (εἰκ. 98, 105 καὶ 107). Εὐθὺς ὑπεράνω τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας ἀκολουθεῖ, εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μὲ τὰς κάτω, λωρὶς ὕψους 0.50 μ., μεθ᾽ ἣν ἀκολουθεῖ βάθυνσις (πατούρα) βάθους 0.07 μ. καὶ ὕψους 0.60 - 0.65 μ. (εἰκ. 106 Α) περιλαμβάνουσα ἄλλοτε τὴν μὴ ὁρατὴν πλέον σήμερον ἀλλὰ διακρινομένην καλῶς εἰς παλαιὰς φωτογραφίας (εἰκ. 107) ἀβακωτὴν ζωφόρον, καὶ περιοριζομένη ἄνωθεν ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας ὕψους 0.22 μ. καὶ ἐξοχῆς 0.07 μ. εὑρισκομένης εἰς τὴν στάθμην τῆς γεννήσεως τῶν καλυπτόντων τὰ παράθυρα τοῦ ἱεροῦ πλινθίνων τόξων, τὰ ὁποῖα καὶ περιβάλλει. Ὑπεράνω τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μὲ τὴν ἀβακωτὴν ζωφόρον ἀκολουθεῖ ἑτέρα λωρίς, ὕψους 0.50 μ. χρησιμοποιηθεῖσα ἴσως καὶ αὐτὴ πρὸς τοποθέτησιν ἀβακωτῆς ζωφόρου (εἰκ. 106 Β, 107). Ταύτην δὲ πάλιν ἀκολουθεῖ ἐξέχουσα κατὰ 0.06 μ., λωρὶς ἐκ κοινῆς τοιχοποιίας, ὕψους 0.46 μ. μεθ᾽ ἣν ἔρχεται πάλιν μέχρι τοῦ (σήμερον ἐκ τσίγκου) γείσου τῆς ἀψῖδος ἑτέρα ἀνωτάτη, εἰσέχουσα κατὰ 0.06 μ., λωρίς, προοριζομένη πιθανώτατα καὶ αὕτη δι᾽ ἔνθεσιν πλινθίνης ἢ λιθίνης ἀβακωτῆς ζωφόρου [1] (εἰκ. 106 Γ).

Τοσαῦτα ὡς πρὸς τὴν μεγάλην ἀψῖδα. Ὅσον δ᾽ ἀφορᾷ τὰς μικρὰς παρατηροῦμεν, ὅτι καὶ εἰς αὐτὰς θὰ ὑπῆρχε πιθανώτατα δικτυωτὴ κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις ὑπεράνω τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις τὰς ζώνει εἰς τὸ ὕψος τῆς στάθμης τῶν γεννήσεων τῶν μονολόβων παραθύρων, ὑφ᾽ ὧν διατρυπῶνται. Ἡ ζωφόρος αὕτη θὰ ἔφθανε πιθανώτατα μέχρι τοῦ γείσου.

β) Πολὺ διάφορος εἶναι ὁ τρόπος κατασκευῆς τῶν μακρῶν πλευρῶν καὶ τοῦ κάτω μέρους τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ ναοῦ· διότι εἰς

[1] Ἀναπαράστασιν τῆς ἀβακωτῆς ζωφόρου τῆς μέσης ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ παρέ-

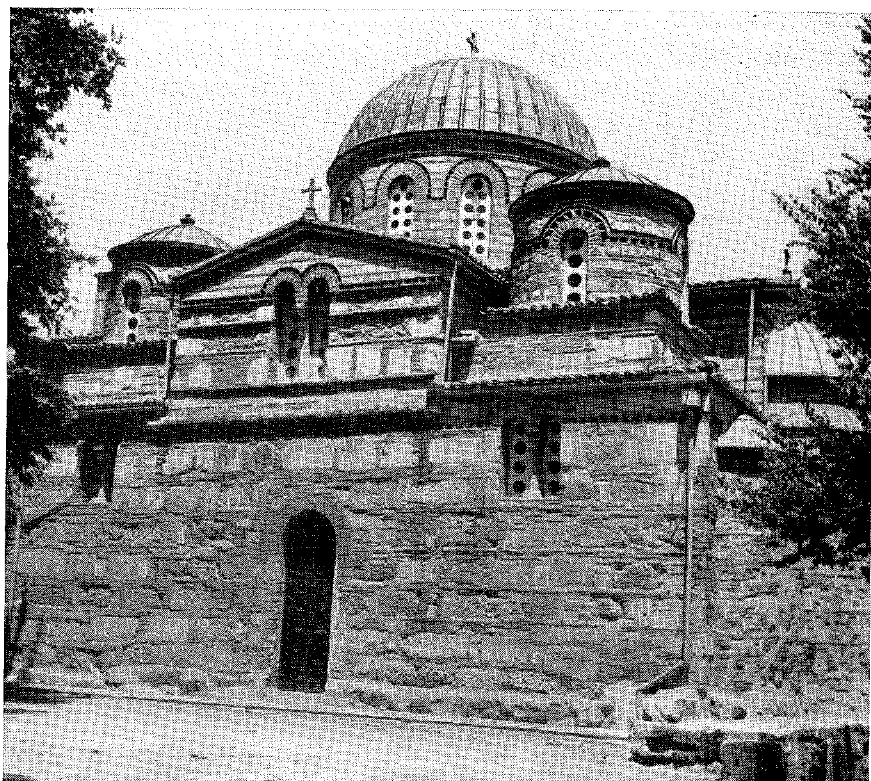
αὐτὰς ἐχρησιμοποιήθησαν μεγάλων διαστάσεων τιτανόλιθοι, ληφθέντες προφανῶς ἐκ τοῦ ἀρχαίου θεάτρου, ἐξαιρέσει τῆς ἀνωτάτης ὑπὸ τὸ γεῖσον στρώσεως, ἥτις εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἐκ μαρμαρίνων τεμαχίων (εἰκ. 108). Τὸ μῆκος τῶν λίθων τῆς Ν πλευρᾶς κυμαίνεται ἀπὸ 0.80 - 1.20 μ., τὸ δὲ ὕψος των ἀπὸ 0.45 - 0.60 μ. Οἱ ὁριζοντίως τεθειμένοι λίθοι οὗτοι χωρίζονται ἀπὸ τοὺς ὑπεράνω αὐτῶν *μόνον δι᾽ ὁριζοντίως τεθειμένων πλίνθων,* πρὸς δὲ τοὺς

Εἰκ. 107. Ἡ ἀβακωτὴ ζωφόρος τῆς μέσης ἀψῖδος κατὰ παλαιὰν φωτογραφίαν τοῦ Λαμπάκη (ΧΑΕ ἀριθμ. 2174)

γειτονικούς των, εἴτε ἁπλῶς ἐφάπτονται, ἄνευ παρενθέσεως κατακορύφου πλίνθου, εἴτε διὰ τῆς μεσολαβήσεως μικρῶν ὁριζοντίως τεθειμένων ἐπαλλήλων πλίνθων, αἵτινες φράσσουσι τὸ μεταξὺ ὑπάρχον κενὸν *Πάντως ἀποκλείεται ἡ ὕπαρξις ἰσοδόμου πλινθοπεριβλήτου συστήματος,* ὡς ἐσφαλμένως ἀπέδωσεν ὁ ἄγνωστος σχεδιαστὴς τῆς ἐρειπιώδους καταστάσεως τῆς ἐκκλησίας πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ 1884 (εἰκ. 96). Ἐκ τῶν πλίνθων αἱ μὲν κατὰ τὰς γωνίας ἔχουσι μῆκος 0.50 μ. καὶ πλάτος 0.65 μ. αἱ δὲ λοιπαὶ μῆκος 0.25 μ. καὶ πάχος 0.025 - 0.05 μ.

σχεν εἰς τὸ μνημονευθὲν ἔργον του ὁ Ν. Μουτσόπουλος, ἔ. ἀ. εἰκ. 100. Νομίζω ἐν τούτοις, ὅτι οἱ ἀποτελοῦντες τὴν ζωφόρον ἀβακίσκοι τοῦ δικτυωτοῦ συστήματος ἐσχεδιάσθησαν ἐκεῖ εἰς μεγαλυτέραν κλίμακα τῆς πραγματικῆς, ὑπενθυμίζοντες μᾶλλον μεγάλους πλινθίνους ἀβακίσκους καὶ οὐχὶ μικροὺς λιθίνους, ὡς φαίνονται νὰ εἶναι εἰς τὴν ἡμετέραν φωτογραφίαν εἰκ. 107.

Ἑκατέρωθεν τῆς θύρας εἰσόδου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, (εἰκ. 109 καὶ 112) ὡς καὶ εἰς τὰ ἄνω μέρη καὶ τὰ ἀετώματα τῶν μακρῶν πλευρῶν (εἰκ. 108) εἶναι ἐντειχισμένοι μαρμάρινοι κοσμῆται καὶ ἄλλα ἐνεπίγραφα γλυπτά [1],

Εἰκ. 108. Ἄποψις τῆς νοτίας ὄψεως τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς. (Τὸ ὑπεράνω τοῦ διλόβου παραθύρου τριγωνικὸν τμῆμα εἶναι νέον)

εἰλημμένα ἐξ ἀρχαίων ἐπιτυμβίων μνημείων ἢ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν (εἰκ. 109, 112). Ἀξία ἰδιαιτέρας σημειώσεως εἶναι ἡ παχεῖα μαρμαρίνη σπεῖρα, ἥτις χωρίζει εἴς τε τὴν πρόσοψιν καὶ τὰς πλαγίας ὄψεις τὸ ἰσόγειον τμῆμα ἀπὸ τοῦ ὕπερθεν αὐτοῦ τριγωνικῆς ἄνω ἀπολήξεως τυμπάνου, εἰς τὸ ὁποῖον καταλήγουσιν αἱ ἐσωτερικαὶ καμάραι τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 108, 110, 112). Ἡ σπεῖρα αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ σειρᾶς λίθων ἡμικυλινδρικῆς διατομῆς, ὕψους 0.33 μ. καὶ βέλους 0.135 μ. εἰλημμένων, ὡς ἤδη ἐσημείωσεν καὶ ὁ Vallois[1], ἐκ τοῦ ἀρχαίου θεάτρου, τοῦ ὁποίου ἐκόσμουν τὴν βάσιν τοῦ ἐξωτερικοῦ ἡμικυκλικοῦ ἀναλήμματος [2].

[1] Τούτων αἱ ἐπιγραφαὶ περιελήφθησαν ἤδη εἰς τὸ Corpus: IG V, 2 ἀρ. 227 καὶ 247.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ μετὰ τριγωνικῆς ἀπολήξεως τυμπάνου, αὕτη ἀπαρτίζεται, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἐκ μεγάλων, ἀκανονίστων μαρμα-

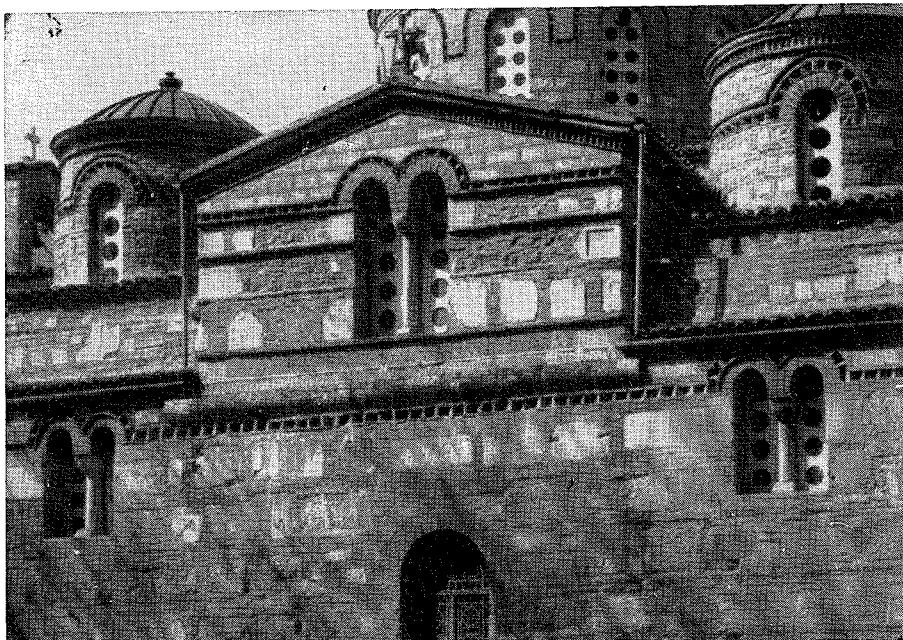

Εἰκ. 109. Παλαιοχριστιανικὰ γλυπτὰ ἐντειχισμένα εἰς τὴν δυτικὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ, ἑκατέρωθεν τῆς εἰσόδου.

ρίνων τεμαχίων, διατεταγμένων καθ' ὁριζοντίας, περίπου ἰσοϋψεῖς, λωρίδας εἰκ. 108, 110), χωριζομένας ἄλλοτε μὲν δι' ὁριζοντίων μὴ ἐξεχουσῶν σειρῶν πλίνθων, ἄλλοτε δὲ δι' ἐξεχουσῶν καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας, κατὰ τὴν ἑξῆς σειρὰν ἀρχομένην ἀπὸ τῆς μαρμαρίνης σπείρας καὶ ἄνω (βλ. τομὴν εἰκ. 111).

[1] BCH 50, 1926, σ. 146 εἰκ. 8 καὶ 9.
[2] Αὐτόθι σ. 144 εἰκ. 6 καὶ σ. 145 εἰκ. 7 καὶ σ. 149 εἰκ. 11.

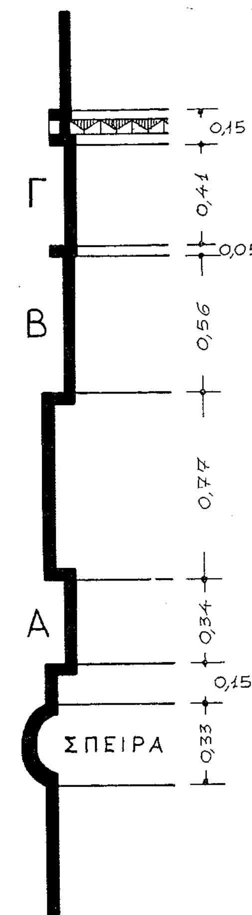
Ἡ εὐθὺς ὑπὲρ τὴν σπεῖραν πρώτη ζώνη εἶναι ἐκ κοινῆς τοιχοποιίας, ὕψους 0.17 μ. Ἀκολουθεῖ βάθυνσις Α, ἐσοχῆς 0.08 μ. καὶ ὕψους 0.34 μ., μεθ' ἣν ἔρχεται λωρὶς ἐκ μαρμαρίνων λίθων, ὕψους 0.77 μ. περιοριζομένη ἄνωθεν ὑπὸ διατόνου ὀπτοπλίνθου, μεθ' ἣν ἀκολουθεῖ νέα βάθυνσις Β, ὕψους 0.56 βάθους κάτω μὲν 0.08 καὶ ἄνω 0.05 μ., ταύτην δὲ πάλιν ἀκολουθεῖ τρίτη βάθυνσις, Γ, ὕψους 0.41 μ. καὶ βάθους 0.06 μ. φθάνουσα μέχρι τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις τρέχει καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ μετὰ τριγωνικῆς ἀπολήξεως τυμπάνου εἰς τὴν στάθμην τῶν γεννήσεων τῶν πλινθίνων τόξων τῶν διλόβων παραθύρων τὰ ὁποῖα καὶ περιβάλλει. Ὅλον τὸ ὑπεράνω τῶν διλόβων παραθύρων τμῆμα τοῦ ἀετώματος ἐξ ἰσοδόμου τοιχοποιίας εἶναι νέον. Ἂν μὴ εἰς ὅλας τὰς μνημονευθείσας βαθύνσεις (πατούρας), τοὐλάχιστον εἰς τὴν κατωτάτην καὶ τὴν ἀνωτάτην θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι εἶχον τεθῆ πλίνθιναι ἢ λίθιναι ἀβακωταὶ ζωφόροι, ὡς αἱ τοῦ ἱεροῦ. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τοὺς γωνιαίους κυλινδρικοὺς τρουλλίσκους τούτων πρέπει νὰ σημειωθῇ ἰδιαιτέρως ἡ ἰσχυρὰ κυβικὴ βάσις, ὕψους μετὰ τοῦ γείσου της,

Εἰκ. 110. Ἄποψις τοῦ μέσου τμήματος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς καὶ τῶν ἑκατέρωθεν αὐτοῦ κυλινδρικῶν γωνιαίων τρουλλίσκων. (Διακρίνεται ἐνταῦθα σαφέστερον ἡ χωρίζουσα τὸ ἄνω τμῆμα μαρμαρίνη σπεῖρα).

περίπου 1,37 μ., ἐπὶ τῆς ὁποίας ᾠκοδομήθησαν [1]. Ἡ κυλινδρική των σφενδόνη, ὕψους περίπου 2 μ. μετὰ τοῦ γείσου, ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων λαξευτῶν λίθων, ὁριζοντίως τεθειμένων καὶ χωριζομένων δι' ὁριζοντίων πλίνθων. Ἕκαστος τῶν τρουλλίσκων διατρυπᾶται ὑπὸ τεσσάρων μονολόβων, τοξωτῶν παραθύρων, ἀνοιγομένων κατὰ τὰ τέσσαρα κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος. Τὰ παράθυρα ταῦτα, ἀνοίγματος 0 55 μ. καὶ ὕψους μέχρι τῆς κλειδὸς 1.35 μ., καλύπτονται διὰ πλινθίνων τόξων περιβαλλομένων ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, συνεχιζομένης ὁριζοντίως κατὰ τὰς γεννήσεις πρὸς συνάντησιν τῶν γειτονικῶν τόξων [2]. Ἡ ὑπεράνω τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας μέχρι τοῦ γείσου ἐπιφάνεια ἐκαλύπτετο καὶ ἐδῶ δι' ἀβακωτῆς ζωφόρου [3]. Πέντε περίπου ἑκατοστὰ ὑπεράνω τῆς κλειδὸς τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν τῶν παραθύρων εἶναι τοποθετημένη ἡ στέφουσα τοὺς τρουλλίσκους ὀδοντωτὴ ταινία, ὕψους 0.22 μ., ἀποτελοῦσα τμῆμα τοῦ γείσου αὐτῶν.

Ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκο-

Εἰκ. 111. Κατακόρυφος τομὴ τοῦ τυμπάνου τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ

[1] Παρομοία κυβικὴ βάσις, φερομένη ὅμως ὑπὸ τόξων, συναντᾶται καὶ πολὺ ἀργότερον (ἀρχὰς 14ου αἰ.) εἰς τοὺς τρουλλίσκους τοῦ ναοῦ τῆς Gračanica Π. Σερβίας (Hamann-McLean-Hallensleben, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, Giessen 1963, εἰκ. 316) ἐνῷ τοὐναντίον εἰς ναοὺς τοῦ 11ου αἰῶνος (π. χ. τὸν Ἅγ. Παντελεήμονα τοῦ Nerez, 1045) οἱ γωνιαῖοι τρουλλίσκοι ἀναδύονται, ὡς οἱ ἡμέτεροι, ἄνευ οὐδεμιᾶς βάσεως ἐκ τῆς στέγης τῶν πλαγίων κλιτῶν (Hamann κλπ. ἔ.ἀ. εἰκ. 29 - 31).

[2] Ὁμοίαν ἀκριβῶς διάταξιν τομῆς ἐν κατόψει καὶ γενικὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν παρουσιάζει καὶ ὁ ΒΑ. τρουλλίσκος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλείου τῆς Πρέσπας (Ν. Μουτσόπουλος, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 288, καὶ εἰκ. 51 καὶ 56), χρονολογουμένους ὑπὸ τοῦ συγγραφέως εἰς τὸ ἔτος 986 μ. Χ. (βλ. συγκριτικὸν πίνακα σελ. 361).

[3] Σχετικὴν ἀναπαράστασιν μὲ ἀβακωτὴν ζωφόρον ἐκ μεγάλων πλίνθων παρέσχεν ὁ Ν. Μουτσόπουλος (ἔνθ' ἀν. εἰκ. 117).

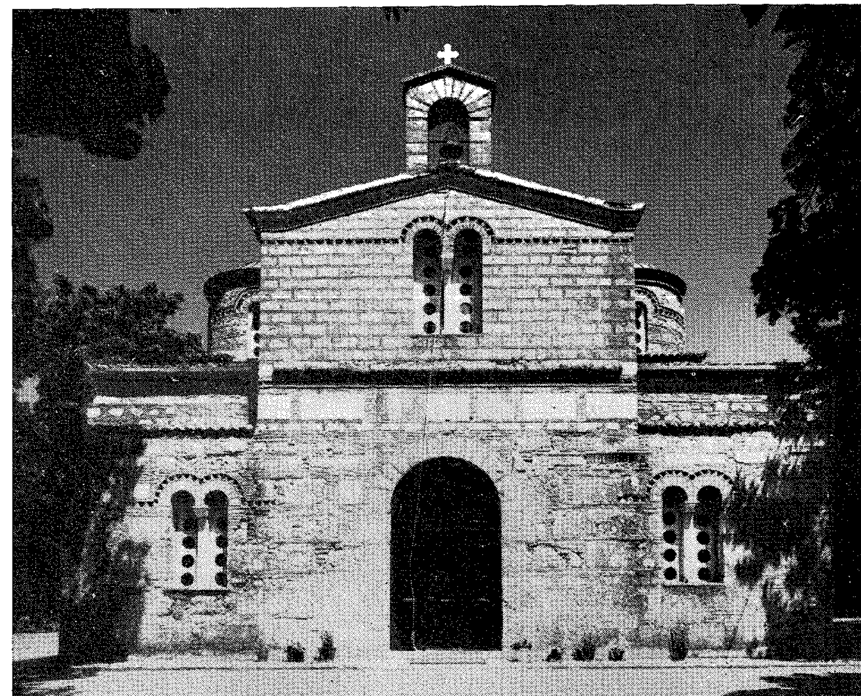
πῆς ἔφερεν ἐξωτερικῶς πλουσίαν δικτυωτὴν πλινθίνην ἢ λιθίνην διακόσμησιν (opus reticulatum). Σήμερον ἡ διακόσμησις αὕτη ἔχει σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἐξαφανισθῆ κάτωθεν νεωτέρου ἐπιχρίσματος (εἰκ. 105), μόλις διακρινομένη εἰς ὀλίγα σημεῖα τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰς παλαιὰς ἀδημοσιεύτους φωτογραφίας, ἡμετέρας τε (εἰκ. 98) καὶ τοῦ Γ. Λαμπάκη [1] (εἰκ. 107). Ἀλλ' ἡ ὕπαρξις αὐτῆς εἶχεν ἤδη πρὸ πολλοῦ (1916) πιστοποιηθῆ [2], ἐπεβεβαιώθη δὲ ἀσφαλέστερον ἀφ' ἑνὸς διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου [3] τὸ 1908 καὶ τοῦ Ν. Δ. Μοραΐτη [4] τὸ 1932, δημοσιευθείσης καὶ ἀνωτέρω μνημονευθείσης (σ. 141) καὶ πρὸ τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως γενομένης χαλκογραφίας (εἰκ. 96), ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐμφαίνονται σαφῆ ἐπὶ τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ τὰ λείψανα δικτυωτῆς ἀβακωτῆς διακοσμήσεως καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐξ ἄλλης ὑπὸ μεγέθυνσιν φωτογραφίας τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ, τοῦ αὐτοῦ Λαμπάκη, ἐσχάτως δημοσιευθείσης ὑπὸ τοῦ Megaw [5], ἀναδημοσιευομένης δὲ καὶ ἐνταῦθα (εἰκ. 107), ἐπὶ τῆς ὁποίας φαίνονται ἀκόμη εὐκρινέστερον τὰ λείψανα τῆς δικτυωτῆς ἀβακωτῆς διακοσμήσεως.

Ὡς βλέπομεν ἐκ τῆς ἀνωτέρω περιγραφῆς τῆς τοιχοδομίας καὶ τῆς ἀβακωτῆς διακοσμήσεως ἡ ἀκανόνιστος καὶ μᾶλλον χαλαρὰ τοιχοδομία τῶν διασωθέντων ἀλωβήτων κάτω μερῶν τῆς Π. Ἐπισκοπῆς — ἰδίᾳ δὲ ἡ τῶν μακρῶν αὐτῆς πλευρῶν — συμβιβάζεται πρὸς τὸν 10ον αἰῶνα, ἀφ' οὗ οὐδόλως ἐμφανίζει τὸ ἰσόδομον καὶ αὐστηρῶς κανονικὸν πλινθοπερίβλητον σύστημα δομῆς [6], ἀρχὴ τῆς χρήσεως τοῦ ὁποίου ἐγένετο περὶ τὸ 1000 μ. Χ. [7]. Ἀφ' ἑτέρου ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὴ διὰ τὸν 10ον αἰῶνα, εἶναι ἡ ἐν τῷ ἡμετέρῳ ναῷ εὐρυτάτη — ἴσως περισσοτέρα ἀπὸ κάθε ἄλλον ναὸν — χρῆσις τῆς δικτυωτῆς (ἀβακωτῆς) διακοσμήσεως, ἥτις κατὰ τὸν εἰδικῶς μελετήσαντα αὐτὴν Α. Megaw [8] «ἰδιαιτέρως χαρακτηρίζει τὴν βυζαντινὴν ναοδομίαν κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου» ἀποβᾶσα τοῦ συρμοῦ διὰ τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τοῦ 10ου αἰῶνος.

Θὰ πρέπει ἀκόμη νὰ προστεθῆ ὡς μάρτυς ἀρχαϊκότητος καὶ τὸ ἀποκλειστικῶς δίλοβον σχῆμα τῶν παραθύρων τοῦ ναοῦ (εἰκ. 110, 112), ἰδίως

[1] Κατάλογος φωτογραφιῶν ΧΑΕ, Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑτ. 10, ἀρ. 2174.
[2] G. Millet, L'École grecque, 1916, σ. 282 σημ. 2.
[3] Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τόμ. ΣΤ', 1908, σ. 901.
[4] Ἱστορία τῆς Τεγέας, 1932, σ. 233.
[5] Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον, τόμ. Γ', 1966, πίν. IIIα.
[6] Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, ὅλως ἐσφαλμένως οἱ πλαισιοῦντες τὰς τρεῖς καμάρας τοῦ σταυροῦ (Ν., Δ. καὶ Β.) τοῖχοι ἀνεστηλώθησαν αὐθαιρέτως τὸ 1884/88 κατὰ τὸ ἰσόδομον σύστημα (εἰκ. 97).
[7] G. Millet, L'École grecque, Paris 1916, σ. 128.
[8] A. H. S. Megaw, Byzantine reticulate revetments, Χαριστήριον εἰς Ἀν. Κ. Ὀρλάνδον, τ. Γ', 1964, σ. 19 καὶ 20.

δὲ τὸ τῶν διατρυπώντων τὰ εἰς ἀέτωμα καταλήγοντα τύμπανα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, τὰ ὁποῖα εἶναι πάντα δίλοβα καὶ μὲ τὸ πλίνθινον τόξον των μὴ καταβαῖνον κάτω τῶν γεννήσεών των, οὐδέποτε δὲ τρίλοβα μὲ τὸν μέσον λοβόν των ὑψούμενον ὑπὲρ τοὺς πλαγίους. Ἀρχαιότητα ἐπίσης μαρ-

Εἰκ. 112. Ἄποψις τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ ναοῦ (φωτ. 1972). Ὁ ἄνω ἰσόδομος ὄροφος καὶ τὸ κωδωνοστάσιον καινουργῆ.

τυρεῖ καὶ τὸ δίλοβον (μὴ ἀρχικῶς διατηρούμενον παράθυρον τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ) (εἰκ. 105).

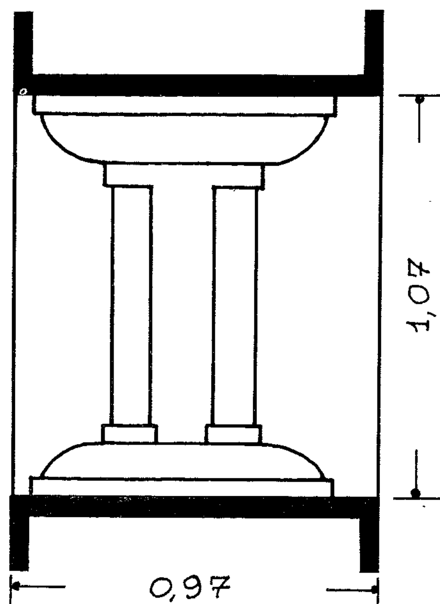
Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα ὁ ναὸς τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς πρέπει νὰ χρονολογηθῆ εἰς τὸ β' ἥμισυ τοῦ 10ου αἰῶνος καὶ οὐχὶ εἰς τὰ τέλη τοῦ 11ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου, ὡς εἶχεν ὑποτεθῆ μέχρι τοῦδε [1].

Ἵνα περάνωμεν τὸν περὶ τοῦ ναοῦ λόγον θὰ προσθέσωμεν ἀκόμη ὀλίγα τινὰ σχετικὰ πρὸς τὰς θύρας καὶ τὰ παράθυρα αὐτοῦ.

[1] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τόμ. Α', 1935, σ. 150. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία Α', Ἀθῆναι 1942, σ. 418.

Θύραι. Θύρας εἰσόδου ὁ ναὸς ἔχει τὰς ἑξῆς: 1) εἰς τὸν νάρθηκα μίαν ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, κυρίαν εἴσοδον τοῦ ναοῦ (εἰκ. 112) προφανῶς νεωτέραν καὶ λόγῳ τοῦ μεγέθους τοῦ ἀνοίγματός της (2 μ.) καὶ λόγῳ τῆς διὰ λιθίνου τόξου εἰς μέγα ὕψος (3.60 μ.) καλύψεως αὐτῆς (εἰκ. 112) καὶ δύο μικροτέρας τοξωτὰς (ἀνοίγματος 1,35 μ. καὶ ὕψους 3 μ.) ἀνὰ μίαν εἰς τὴν βόρειον καὶ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 99, 108).

2) Ἀνὰ μίαν εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς τοξωτὴν καὶ αὐτήν, ἀνοίγματος 1 μ. καὶ ὕψους 3.40 μ., ἐκτὸς δὲ τούτων, κατὰ τὴν βόρειον πλευράν, καὶ μίαν ἄλλην (εἰκ. 99), ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν πρόθεσιν, προφανῶς ὅμως μεταγενεστέρως ἀνοιχθεῖσαν.

Εἰκ. 113. Τομὴ διλόβου παραθύρου κάτωθεν τῆς βάσεως ἑκάστου τρουλλίσκου.

Παράθυρα. Ὁ ναὸς ἐφωτίζετο κατὰ μὲν τὸ ἰσόγειον διὰ διλόβων παραθύρων, ἐξ ὧν δύο μὲν ἑκατέρωθεν τῆς κυρίας θύρας εἰσόδου τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 112) ἄλλα δὲ δύο ὑψηλὰ ὑπὸ τὴν βάσιν τῶν τρουλλίσκων (εἰκ. 113) καὶ ἀνὰ ἓν μεγαλύτερον, ἀνοιγόμενον εἰς τὸ μέσον τοῦ τυμπάνου, εἰς τὸ ὁποῖον κατέληγον αἱ τρεῖς κεραῖαι τοῦ σταυροῦ, νοτία, βόρειος καὶ δυτική (εἰκ. 108, 110, 112). Πλὴν ὅμως τούτων τὸ ἰσόγειον ἐφωτίζετο καὶ διά τινων μονολόβων παραθύρων, ἐκ τῶν ὁποίων ἓν ἠνοίγετο ὑπεράνω τῶν πλαγίων θυρῶν τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 97). Ἀνὰ ἓν δὲ μονόλοβον παράθυρον ὑπῆρχε πάλιν εἰς τὰς μικρὰς ἁψῖδας τοῦ ἱεροῦ καὶ δύο μονόλοβα ἢ μᾶλλον ἓν ἀρχικῶς δίλοβον, (ἀναστηλωθὲν ὡς δύο μονόλοβα), εἰς τὴν μεγάλην ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 99). Μονόλοβα παράθυρα ἔφερον ἐπίσης ἀνὰ τέσσαρα, ὡς ἤδη ἐλέχθη, καὶ οἱ τέσσαρες γωνιαῖοι τρουλλίσκοι, δὲν γνωρίζομεν ὅμως πόσα καὶ ποίου εἴδους παράθυρα ἔφερεν ὁ κεντρικὸς τροῦλλος. Τοιαῦτα εἰς τοῦτον ἀνεστηλώθησαν δώδεκα τὸν ἀριθμὸν μονόλοβα (εἰκ. 97, 98).

Οἱ μαρμάρινοι διαχωριστικοὶ κιονίσκοι τῶν διλόβων παραθύρων, φθαρέντες, ἔχουσι κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνακατασκευασθῆ, ἀποτελοῦνται δ᾽ ἐξ ἀμφικιονίσκου κορμοῦ, ἄνευ εἰδικοῦ κιονοκράνου, βαίνοντος ἐπὶ βάσεως ὁμοίας πρὸς τὸ στέφον τὸν κορμὸν καὶ λίαν ἐξέχον καμπύλον ἐπίθημα (εἰκ. 113).

Ὅλα τὰ τόξα τῶν παραθύρων περιβάλλονται ὑπὸ ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες συνεχίζονται ὁριζοντίως κατὰ τὰς γεννήσεις των, συνενούμεναι πρὸς ἄλλα ὁμοταγῆ παράθυρα. Καὶ εἰς μὲν τὴν πρόσοψιν ἡ συνένωσις αὕτη τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν μαρτυρεῖται μόνον ἐκ τῶν ὀλίγων τμημάτων, τὰ ὁποῖα διετηρήθησαν εἰς τὸ μέσον κλῖτος (εἰκ. 112), ἐπειδὴ τὰ ὑπόλοιπα κατηργήθησαν κατὰ τὴν ἀνακατασκευὴν τοῦ μεγάλου κατὰ πλάτος καὶ ὕψος τοξωτοῦ ἀνοίγματος τῆς μεσαίας θύρας (εἰκ. 112), ὅπερ πρέπει νὰ ἦτο διαφορετικὸν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἀφοῦ ἄλλωστε καλύπτεται διὰ λιθίνου μετὰ πλινθίνων ἁρμῶν καὶ οὐχὶ ἐξ ὁλοκλήρου πλινθίνου τόξου, ὡς δεικνύει ἡ εἰκ. 112. Τῶν ὑπὸ τοὺς τρουλλίσκους τῶν πλαγίων πλευρῶν παραθύρων αἱ ὀδοντωταὶ ταινίαι συνηνοῦντο ὁριζοντίως ὑπὸ τὴν μαρμαρίνην σπεῖραν, ἥτις χωρίζει τὸ ἰσόγειον ἀπὸ τοῦ τυμπάνου, εἰς τὸ ὁποῖον καταλήγουσιν αἱ ἐσωτερικαὶ καμάραι τοῦ σταυροῦ. Ἡ συνέχεια ὅμως τῆς ταινίας ταύτης διακόπτεται μὲν πρὸς Δυσμὰς κατὰ τὴν συνάντησιν αὐτῆς πρὸς τὸν νάρθηκα, συνεχίζεται ὅμως πρὸς Ἀνατολὰς μέχρι τῆς ΝΑ καὶ τῆς ΒΑ γωνίας, ἔνθα κάμπτεται συνεχιζομένη πρὸς Ἀνατολάς, ὑπεράνω τῶν μικρῶν κογχῶν, ἵνα συνενωθῇ πρὸς τὴν ὑπεράνω τῆς δικτυωτῆς ἀβακωτῆς ζωφόρου ὀδοντωτὴν ταινίαν. Τῶν διλόβων παραθύρων τῶν τυμπάνων αἱ περιβάλλουσαι ὀδοντωταὶ ταινίαι, συνεχιζόμεναι καθ᾽ ὅλον τὸ πλάτος τοῦ τυμπάνου, κάμπτονται καθέτως συνενούμεναι πρὸς τὰς ἀντιστοίχους ταινίας τῶν τεσσάρων σκελῶν τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 97, 112).

Κατὰ ταῦτα φειδωλαὶ μᾶλλον ὀδοντωταὶ ταινίαι περιέζωνον τὸ κτήριον τοποθετημέναι α) εἰς τὸ ὕψος τῶν μαρμαρίνων χωριστικῶν σπειρῶν καὶ β) εἰς τὸ ὕψος τῶν διλόβων παραθύρων τῶν τυμπάνων τῶν καμαρῶν. Οἱ τρουλλίσκοι ὁμοίως περιεζώνοντο ὑπὸ ὀδοντωτῶν ταινιῶν εἰς τὸ ὕψος τῶν γεννήσεων τῶν παραθύρων, ἴσως δὲ τοῦτο νὰ συνέβαινεν ὁμοίως καὶ εἰς τὸν ἀναστηλωθέντα κεντρικὸν τροῦλλον.

2. Ο ΝΑΟΣ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΠΡΟΒΑΝΤΗΝΟΥ [1]

Τοῦ ναοῦ τούτου, ἐκτισμένου πιθανώτατα ἐπὶ τῶν θεμελίων παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (βλ. ἀνωτέρω, σ. 8 - 9 καὶ εἰκ. 5) διετηρήθη σαφῶς μόνον τὸ περίγραμμα τῆς κατόψεως, τὸ ὁποῖον μᾶς τὸν παρουσιάζει ὡς μονόχωρον ὀρθογώνιον κτήριον (7.50×10.55 μ.) μὲ μίαν μόνον ἡμιεξάγωνον ἁψῖδα ἱεροῦ, προβάλλουσαν πρὸς Ἀνατολὰς (εἰκ. 5Α). Εἰς τὰς πλαγίας πλευράς του ἀνοίγονται σήμερον ἀνὰ δύο μεταγενέστερα ὀρθογώνια παράθυρα (εἰκ. 5Α),

[1] Τὸ ὄνομα Προβαντηνὸς θὰ προέρχεται ἀναμφιβόλως ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος Προβατιανός, ὅπερ συναντῶμεν εἰς ἔγγραφον (συνοδικὴν πρᾶξιν) τοῦ ἔτους 1365 (Miklosich-Müller, Acta I, σ. 456· πρβλ. Ν. Ἑλληνομνήμονα ΙΗ΄, 1924, σ. 258). Διὰ ταύτης ὁ πρεσβύτερος Γεώργιος Προ-

ἐνῷ ἡ θύρα τῆς εἰσόδου του εὑρίσκεται πρὸς Δυσμάς. Ἄλλη δὲ πάλιν μικρὰ θυρὶς ὑπάρχει κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν. Ὁ ναός, ἰδιοκτησία ποτὲ τῆς οἰκογενείας τῶν Προβατιανῶν, ἦτο ἀρχικῶς βυζαντινός, ἐρειπωθεὶς δὲ κατὰ τὴν παρέλευσιν τῶν αἰώνων ἀνεκτίσθη ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ γενικοῦ ὀρθογωνίου σχεδίου, καλυφθεὶς ὅμως πλέον διὰ δικλινοῦς ξυλίνης στέγης κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος (1846), ὡς μαρτυρεῖ χρονολογία κακοτέχνως χαραγμένη ἐπὶ λίθου ἐντειχισμένου κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν του εἰς ὕψος 2,50 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους. Ὁ νέος οὗτος ναὸς ἐχρησίμευσεν ὡς καθολικὸν μεταγενεστέρας μονῆς τῆς ὁποίας ὡς κελλία δυνατὸν νὰ ἐχρησίμευσαν τὰ ἔναντι τῆς δυτικῆς αὐτοῦ προσόψεως σωζόμενα λείψανα κτηρίων (εἰκ. 5Β). Ὅτι δὲ ὁ ναὸς ἦτο ἀρχικῶς βυζαντινὸς ἀπεδείχθη κατὰ τὰς ἐσχάτως γενομένας ἐργασίας καθαρισμοῦ τῶν ἐξωτερικῶν ὄψεων αὐτοῦ ἀπὸ τῶν μεταγενεστέρως προστεθέντων κονιαμάτων, ὁπότε ἀπεκαλύφθη καθ' ὅλην περίπου τὴν κάτω διαδρομὴν καὶ μέχρις ἱκανοῦ ὕψους τῶν τοίχων του βυζαντινὴ τοιχοποιία ἐκ μεγάλων (μέχρι 0.90 μ. μήκους καὶ 0.67 ἕως 0.85 μ. ὕψους κατὰ τὰς γωνίας) καὶ μικροτέρων ὀρθογωνίων τιτανολίθων (εἰκ. 114) τοποθετημένων καθ' ὁριζοντίας στρώσεις ὕψους ποικίλλοντος ἀπὸ 0.43μ. ἕως 0.65 μ. χωριζομένας ἀπ' ἀλλήλων διὰ μεγάλων πλίνθων (εἰκ. 114) πάχους 0.035 μ.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ κατά τινας κατακορύφους ἁρμοὺς τῆς προσόψεως γενομένη ἀποκάλυψις μεταξὺ τῶν λίθων τῆς τοιχοποιίας κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων, εἴτε ἁπλῶν πριονωτῶν (εἰκ. 116) εἴτε καὶ ὁλοκλήρων σταυρῶν (0.25 μ. × 0.18 μ.) σχηματιζομένων δι' ἀστραγαλοειδῶς τετμημένων πλίνθων, σχηματιζουσῶν ἐναλλὰξ ρομβοειδῆ καὶ στρογγύλα στοιχεῖα (εἰκ. 115.) Ὁ σταυρὸς (εἰκ. 115) συνοδεύεται κατὰ τὰ δύο ἄνω αὐτοῦ διαμερίσματα διὰ διαγωνίως βαινουσῶν λογχῶν καταληγουσῶν εἰς κύκλους. Ὅμοια περίπου μετὰ σταυροῦ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα συναν-

βατιανὸς καθαιρεῖται τοῦ ταβουλαρικοῦ ἀξιώματος καὶ καταδικάζεται εἰς ἐπίσχεσιν τῆς ἱερωσύνης του δι' ἀμάθειαν, ἀσυνειδησίαν καὶ διὰ τὰς κατὰ τοῦ Πατριάρχου ὕβρεις. Συχνὴ ἄλλωστε εἶναι καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ἐπωνύμου Προβατᾶς παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς χρονογράφοις (Κεδρηνός, σ. 511, 7, 513, 21, 527, 1, Βόννης: *«Γεώργιος Προβατᾶς»*), ὡς τοπωνύμιον δὲ ἀπαντᾷ παρὰ Ἀκροπολίτῃ (σ. 71, 6, Βόννης: *«κῆπος τοῦ Προβατᾶ»*). Πρβλ. καὶ τὸ ἐν Πελοποννήσῳ τοπωνύμιον: *«τοῦ Προβατᾶ ἡ λάκκα»* (D. Georgakas - W. Macdonald, περ. Πελοποννησιακὰ ΣΤ', 1963 - 68, σ. 239 ἀρ. 6663 - 4). Ὅθεν ὁ κάτοικος καλεῖται Προβατινὸς ἢ Προβατηνός. Σημειωτέον δὲ ὅτι Προβάτιος ἀναφέρεται καὶ εἰς παλαιοχριστιανικὴν ἐπιγραφὴν τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Ν. Γιαννόπουλος, ΑΕ 1915, σ. 82). Τέλος *Προβάτιον πόλισμα* ἀναφέρει καὶ ὁ Καντακουζηνὸς Ι σ. 324, 21 (Βόννης).

τῶμεν καὶ εἰς ναοὺς τοῦ 11ου αἰ.[1] καὶ τοῦ 12ου αἰ.[2] Συνάγεται ἐντεῦθεν, ὅτι καὶ ὁ ἡμέτερος ναὸς θὰ κατεσκευάσθη κατὰ τὴν περίοδον ταύτην (12ον αἰῶνα).

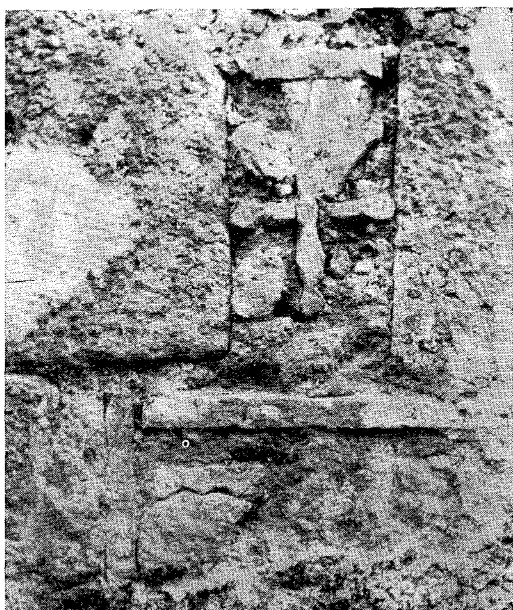

Εἰκ. 114. Ἡ ἀριστερὰ τῆς θύρας εἰσόδου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου ἀποκαλυφθεῖσα βυζαντινὴ τοιχοδομία.

[1] Ἄμφισσα, ναὸς Σωτῆρος (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 191 εἰκ. 8. Μάνη, ναὸς Ἁγ. Θεοδώρου Βαμβακᾶ, 1050 μ. Χρ. (H. Megaw, BSA 32 - 33, 1932 - 33, σ. 143 εἰκ. 2 ἀρ. 5).

[2] Μέρμπακα Ἀργολίδος (A. Struck, AM 34, 1909, σ. 205 εἰκ. 2d καὶ G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, 1916, εἰκ. 119e). Ἁγία Μονὴ Ναυπλίου, τοῦ 1149 (R. Krautheimer, Early Christian and Byz. Architecture, 1965, εἰκ. 163Β. Πρβλ. τὸν ἐν εἴδει σταυροειδοῦς τετραφύλλου σταυρὸν τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων τῆς Καλαμάτας (G. Millet, ἔ. ἀ. σ. 115β), ἔνθα κατὰ λάθος ἀναγράφεται οὗτος ὡς ἀνήκων εἰς τὸν Ἅγ. Χαράλαμπον, ἐνῷ εἶναι τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων).

Ἐκ τοῦ παλαιοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ προέρχονται καὶ πλείονα γλυπτὰ τεμάχια ἐντειχισμένα σήμερον ἄλλα κατὰ τὴν βόρειον καὶ ἄλλα κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ μεταγενεστέρου ναοῦ (εἰκ. 90 Ζ, Η καὶ 91 Α, Β). Αἱ διαστάσεις καὶ ἡ τομὴ τῶν τεμαχίων τούτων δηλοῦσιν ἀσφαλῶς, ὅτι προέρχονται ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ παλαιοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ, ἡ δὲ τεχνοτροπία των συμφωνεῖ ἀπολύτως καὶ πρὸς τοὺς χρόνους κατασκευῆς, τοὺς ὁποίους ὑπεδηλώσαμεν ἀνωτέρω. Λεπτομερείας περὶ τῶν γλυπτῶν τούτων παρέσχομεν ἤδη εἰς τὸ περὶ τῆς ἀναγλύπτου διακοσμήσεως σχετικὸν κεφάλαιον (σ. 123).

Εἰκ. 115. Κεραμοπλαστικὸς σταυρὸς εἰς τοὺς ἁρμοὺς τῆς τοιχοδομίας τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προβαντηνοῦ.

Εἰκ. 116. Πριονωτὰ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα εἰς τοὺς ἁρμοὺς τῆς τοιχοδομίας τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προβαντηνοῦ.

3. Ο ΥΠΟΤΙΘΕΜΕΝΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΩΝΟΣ

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω δύο ναῶν ὑπῆρχε φαίνεται εἰς τὸ Ἀμύκλιον καὶ τρίτος, ἀφιερωμένος εἰς τὸν Ἅγιον Νίκωνα. Τοῦτο τοὐλάχιστον διδασκόμεθα ἐκ τοῦ βιογράφου τοῦ Ὁσίου Νίκωνος, ὅστις (σελ. 172) μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὅτε ὁ πραίτωρ Κορίνθου Βασίλειος Ἀπόκαυκος μετεκάλεσεν ἐκ Λακεδαίμονος τὸν Ὅσιον ἵνα τὸν ἐπισκεφθῇ, οὗτος ἀψηφῶν τὴν κάκωσιν τῆς πεζοπορίας τάχιστα ἔφθασεν εἰς Κόρινθον, ἔνθα προεμήνυσεν εἰς τὸν Ἀπόκαυκον τὴν καταστροφὴν τῶν Βουλγάρων. Παραμείνας δ' ὁ Νίκων ἐν Κορίνθῳ ἐπὶ μίαν ἑβδομάδα ἐτράπη τὴν πρὸς Σπάρτην φέρουσαν ὁδὸν συνοδευόμενος ὑπό τινος εὐλαβοῦς ἱερέως, ἐποίησε δὲ καθ' ὁδὸν θαύματα. Καθὼς δὲ διήρχοντο ἐξ Ἀμυκλίου, ἐπειδὴ ἦτο θέρος καὶ ἡ ὥρα μεσημβρινὴ καὶ ὁ καύσων σφοδρός, ἐξ οὗ ὑπέφερον πολύ, οὐδαμοῦ δὲ ὑπῆρχε πηγαῖον ἢ ποτάμιον ὕδωρ ἵνα σβέσωσι τὴν δίψαν των, ὁ Ὅσιος εὐχηθεὶς *ἔπληξε διὰ τῆς σταυροφόρου ῥάβδου του τὸν τόπον καὶ εὐθὺς ἐξῆλθεν ἐκ τῆς γῆς γλυκύτατον καὶ διαυγέστατον καὶ ποτιμώτατον ὕδωρ*. Τὸ οὕτω παραδόξως πηγάσαν ὕδωρ ἀπέβη ἔπειτα κρήνη, ἥτις μέχρι σήμερον [1], λέγει ὁ βιογράφος, σώζεται ἀποτρέπουσα τῆς δίψης πάντας τοὺς ὁδοιπόρους. Ἐκεῖ δὲ μάλιστα *καὶ εὐκτήριος οἶκος ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων* ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ὁσίου ὑπό τινος τῶν κατοίκων τοῦ τόπου, μοναχοῦ, ὀνομαζομένου Ζωσιμᾶ.

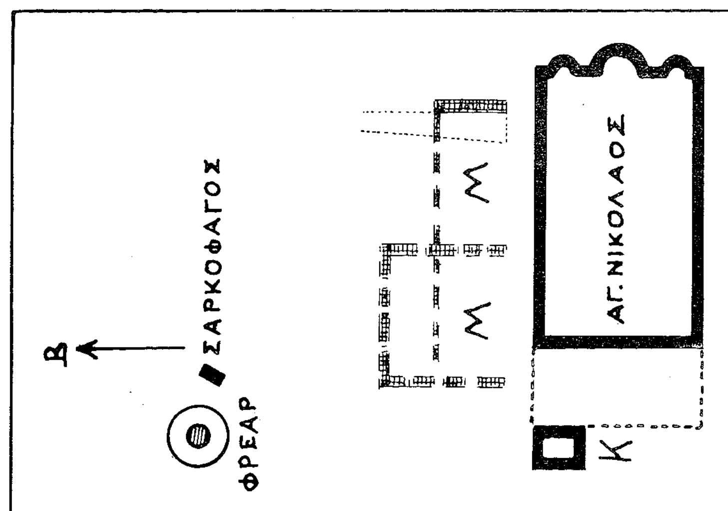
Ποῦ ἔκειτο ἡ ἀνωτέρω μνημονευομένη κρήνη δὲν γνωρίζομεν. Ἄγομαι ὅμως νὰ ὑποθέσω, ὅτι θὰ πρόκειται περὶ τοῦ πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας φρέατος (εἰκ. 117) ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι παρ' αὐτὸ σώζεται μέχρι σήμερον ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ὁ σημερινὸς ναὸς εἶναι βεβαίως νεώτερος ἔχων σχῆμα ὀρθογώνιον, διαστάσεων 25.75 × 10.90 μ. φέρει ὅμως πρὸς Ἀνατολὰς προσηρτημένας τρεῖς ἡμικυκλικὰς κόγχας ἱεροῦ, καὶ πρέπει νὰ κατέχῃ τὴν θέσιν παλαιοτέρου βυζαντινοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχονται, ὡς εἴδομεν, οὐ μόνον τὰ ἐν τῷ Μουσείῳ μετ' ἀετῶν κιονόκρανα (εἰκ. 85 - 87), ἀλλὰ καὶ τὸ μαρμαροθετημένον δάπεδον, τὸ ὁποῖον ἐσημείωσε τὸ 1903 [2] ὁ Γ. Λαμπάκης, σήμερον ἐξαφανισθὲν κάτωθεν νεωτέρας πλακοστρώσεως. Πολλὰ ἐπίσης βυζαντινὰ γλυπτὰ εἶναι ἐντειχισμένα εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιφανείας του, περὶ ὧν ἐκάμομεν ἤδη λόγον εἰς τὸ περὶ τῶν γλυπτῶν κεφάλαιον.

Ἔχω τὴν ὑπόνοιαν μήπως ὁ παλαιότερος μετὰ τριῶν ἡμικυκλικῶν ἀψίδων, ὡς ἡ Παλαιὰ Ἐπισκοπή, ναός, τὸν ὁποῖον, ἐρειπωθέντα, διεδέχθη ὁ σημερινὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου, ἦτο ὁ ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Ζωσιμᾶ εἰς μνήμην

[1] Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὁ βίος οὗτος, καίτοι ἀναφέρεται εἰς γεγονότα τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 10ου αἰ., ὅτε ἔδρασεν ὁ Νίκων, ἐγράφη ὀλίγον μετὰ τὸ 1150. Ὁ ἱστορικῆς σημασίας βίος οὗτος ἐξεδόθη ἑλληνιστὶ τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Σπ. Π. Λάμπρου, Ν. Ἑλληνομν. III, 1906, σ. 129 - 228, εὑρόντος αὐτὸν τὸ 1880 εἰς κώδικα τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου, εἶχεν ὅμως προηγηθῆ ἡ λατινικὴ ἔκδοσις αὐτοῦ ἐν τῷ θησαυρῷ τῶν Martène καὶ Durand, Veterum Scriptorum amplissima collectio, Παρίσιοι 1729, τόμ. ΣΤ', σ. 837 - 877 καὶ ἐν μέρει ὑπὸ Migne, Ε. Π. τ. 113, στ. 975 - 988. Περὶ τοῦ Ὁσ. Νίκωνος βλ. προσέτι Θεοκλήτου Μηνοπούλου, Λόγον . . . ἐπὶ τῇ μνήμῃ τοῦ ὁσ. πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος τοῦ μετανοεῖτε, Ἀθῆναι 1894 καὶ Μ. Ε. Γαλανοπούλου, Ὁ βίος, ἡ εἰκονογραφία καὶ τὰ θαύματα Ἁγ. Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, Ἀθῆναι 1933.

[2] ΔΧΑΕ περ. Α', τόμ. Γ', 1903, σ. 22.

τοῦ Ὁσίου Νίκωνος ἀνεγερθείς, τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἀντικαταστήσαντος τὸν Ἅγιον Νίκωνα, ἡ ἀνάμνησις τοῦ ὀνόματος τοῦ ὁποίου, λόγῳ τῆς παρόδου τῶν αἰώνων, ἐφέρετο πλέον ἀόριστος, συγχυθεῖσα ἴσως πρὸς τὴν τοῦ συγγενοῦς ὀνόματος τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

Εἰκ. 117. Τοπογραφικὸν διάγραμμα τοῦ πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας χώρου, ἔνθα ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου (κατὰ Milchhöfer, Α Μ 1880).

Τάφρος ἀνοιχθεῖσα παλαιότερον (1880) παρὰ τὴν δυτικὴν καὶ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἀπεκάλυψε μεταγενέστερα βυζαντιακὰ τείχη (εἰκ. 117), συγκείμενα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξ ὑλικοῦ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ [1].

Β'. ΤΟ ΚΑΣΤΡΟΝ

Γράφοντες ἀνωτέρω τὴν ἱστορίαν τοῦ Νυκλίου εἴπομεν (σ. 113) ὅτι οἱ Νυκλιῶται ἐπειδὴ ἡ θέσις τοῦ χωρίου των ἦτο ἐπίπεδος καὶ εὐκόλως ἐκτεθειμένη εἰς προσβολάς, ἦτο φυσικὸν νὰ τὴν ὀχυρώσουν διὰ τῆς κατασκευῆς κάστρου, τὸ ὁποῖον καταληφθὲν ὑπὸ τῶν Φράγκων κατεστράφη τελικῶς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Ἀνδρονίκου Ἀσάνη. Ἀρκετὰ λεπτομερῆ περιγραφὴν τοῦ ἀρχικῶς βυζαντινοῦ τούτου κάστρου παρέχει τὸ Ἑλληνικὸν Χρονικὸν τοῦ Μορέως, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς πολιορκίας αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Φράγκων (στ. 2028 - 50). Πληροφορούμεθα λοιπὸν ἐξ αὐτοῦ μεταξὺ ἄλλων: 1) Ὅτι τὸ κάστρον εἶχε

[1] A. Milchhöfer, Untersuchungsausgrabungen in Tegea, Ath. Mitt. 5, 1880, σ. 53 ἑ., πίν. II, πβλ. καὶ Σ.Κ.Σ. ἐν Παρνασσῷ Γ', 1879, σ. 622.

πύργους, τοὺς ὁποίους *ἀφιρῶσαν* (= ἐνίσχυσαν) οἱ ἐν αὐτῷ ἐγκλεισθέντες *ἄρχοντες τοῦ Ἀμυκλίου* (στ. 2030). 2) Ὅτι *οἱ τοῖχοι* τοῦ κάστρου *ἦσαν ὑψηλοὶ καὶ ὅλοι μὲ τὸ χορῆγι* (= τὴν ἄσβεστον) (στ. 2032).

Τοῦ κάστρου σώζονται σήμερον, σημειούμενα ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς εἰκόνος 7 διὰ μέλανος χρώματος, ὀλίγα λείψανα τοῦ περιβόλου, ἀνήκοντα εἰς

Εἰκ. 118. Ὄψις τοῦ πρὸς Βορρᾶν τῆς Π. Ἐπισκοπῆς διατηρουμένου τμήματος τοῦ κάστρου Νυκλίου.

τὴν νοτίαν καὶ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πλευράν. Ἐκ τούτων διατηροῦνται ἡ μὲν νοτία πλευρὰ (Α - Β ἐν τῇ εἰκόνι 7) εἰς μῆκος περίπου 86 μ., εἰς ὕψος 0.60 - 1 μ. καὶ μὲ πάχος 1.80 μ., ἡ δὲ δυτικὴ πλευρὰ (Β - Γ - Δ - Ε - Ζ) κατὰ διαλείμματα εἰς ὁλικὸν μῆκος 110 μ. μὲ τὸ αὐτὸ πάχος καὶ εἰς ὕψος ἐνιαχοῦ 5.50 - 6 μ., καλυπτομένη ὑπὸ πυκνοῦ κισσοῦ. Αἱ δύο αὗται πλευραὶ σχηματίζουσι πρὸς ἀλλήλας περίπου ὀρθὴν γωνίαν, τῆς δυτικῆς ἐξ αὐτῶν ἀπεχούσης 117,50 μ. ἀπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, τῆς δὲ νοτίας, διευθυνομένης περίπου παραλλήλως πρὸς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ καὶ ἀπεχούσης αὐτῆς 75 μ. Ἄλλα ὀλίγα λείψανα τοῦ περιβόλου, διατηρούμενα εἰς ὕψος περίπου 3.80 μ., εὑρίσκονται βορειοανατολικῶς τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς εἰς ἀπόστασιν 50 περίπου μ. (Η - Θ εἰς

τὴν εἰκόνα 7). Ἔχουσι καὶ αὐτὰ τὸ αὐτὸ πάχος 1.80 μ. Ἡ πρόσοψίς των εἶναι κατεσκευασμένη διὰ μικρῶν λίθων μήκους κυμαινομένου ἀπὸ 0.30 - 0.50 μ. μὲ ἐπιφάνειαν ἁδρῶς εἰργασμένην ἀλλ᾽ ἐπίπεδον καὶ μὲ ἐνδιαμέσους πλίνθους εἰς τεμάχια, διὰ τὸ γέμισμα τῶν ἁρμῶν (εἰκ. 118). Ὁ ἐσωτερικός των πυρὴν εἶναι κατεσκευασμένος διὰ μικροτέρων λίθων συνδεομένων μὲ

Εἰκ. 119. Ὁ πυρὴν τοῦ τείχους τῆς εἰκόνος 118.

πολὺ ἰσχυρὸν κονίαμα ἐξ ἀσβέστου καὶ ἄμμου. Πολλοὶ ἐκ τῶν λίθων τοῦ ἐσωτερικοῦ πυρῆνος ἔχουν ἀφαιρεθῆ, ἐκ δὲ τῶν λίθων τῆς προσόψεως σώζονται ὀλίγοι μόνον, ὑψηλὰ 3.80 μ. ὑπὲρ τὸ ἔδαφος καὶ εἰς ἔκτασιν 0.80 μ. Οὗτοι δὲ δὲν εἶναι γωνιασμένοι (εἰκ. 119).

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω σήμερον σωζομένων τμημάτων τείχους ὁ Ν. Μοραΐτης [1] ἀναφέρει ὅτι ἐσώζοντο ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του (1932) καὶ λείψανά τινα κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευρὰν μετὰ τῆς «πύλης τοῦ Ναυπλίου» καὶ ὅτι δυστυχῶς κατεστράφη ἐσχάτως μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ, τὸ ὁποῖον ἦτο καὶ τὸ κάλλιστον μέχρι τότε σωζόμενον. Ἐγένετο δὲ τοῦτο, προσθέτει περαιτέρω, χάριν τῆς καλυτέρας θέας τοῦ ἐκεῖ ἱδρυθέντος καφενείου.

[1] Ἱστορία τῆς Τεγέας, σ. 242.

Τὰ τείχη τοῦ κάστρου περιγράφει καὶ ὁ ἐπισκεφθεὶς τὸ Νύκλι τὸ 1842 J. A. Buchon [1] καὶ συντόμως ὁ F. H. Tozer [2], ὅστις εἶδεν ἀκόμη, τὸ 1883, λείψανα τοῦ περιβόλου, προσθέτων ὀρθῶς, ὅτι ὁ περίβολος πρέπει νὰ εἶναι ἀρχαιότερος τῆς εἰσβολῆς τῶν Φράγκων εἰς Πελοπόννησον. Ἡ ὑφ᾽ ἡμῶν γενομένη περιγραφὴ τοῦ τείχους συμφωνεῖ μὲν πρὸς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως ὡς πρὸς τὸ ὕψος καὶ τὴν χρῆσιν ἀφθόνου ἀσβέστου (χορῆγι), δὲν συμφωνεῖ ὅμως ὡς πρὸς τὴν ὕπαρξιν πύργων, τοὺς ὁποίους ἀναφέρει τὸ Χρονικὸν ὅτι ἐνίσχυσαν οἱ Νυκλιῶται. Πράγματι οὐδεὶς πύργος εὑρέθη εἰς τὰ σωζόμενα ἀρκετὰ μακρὰ τμήματα τῆς νοτίας καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου (βλ. εἰκ. 7).

---

[1] La Grèce continentale et la Morée, Paris 1843, σ. 219.

[2] Journal of Hel. St. 4, 1883, σ. 222 - 23.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΩΝ

Α. ΕΙΚΟΝΕΣ

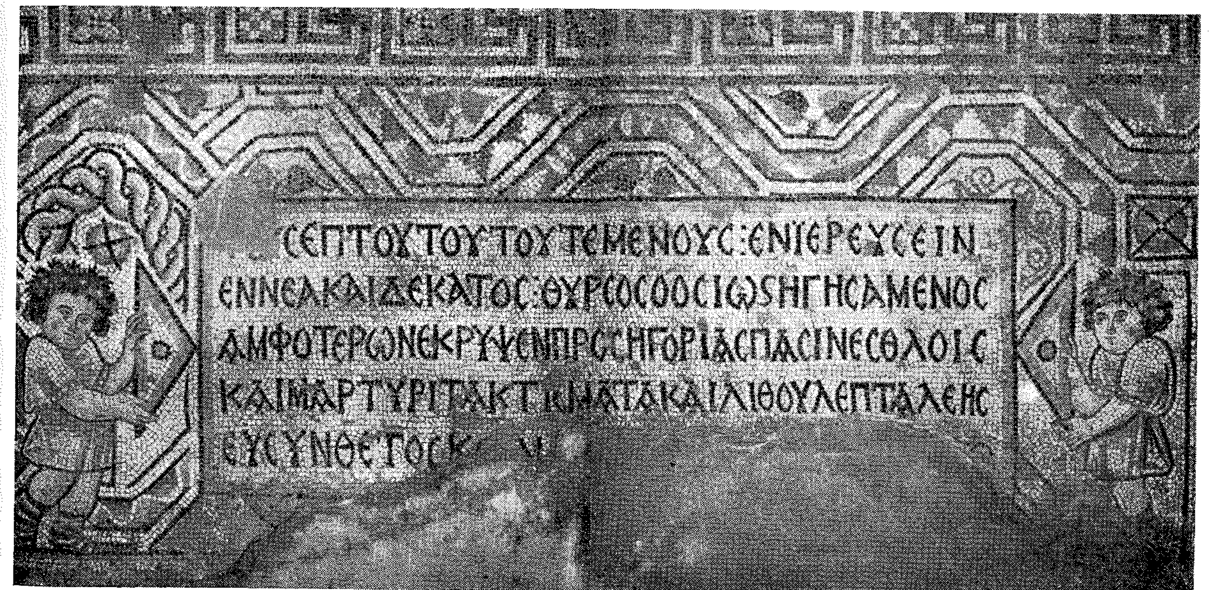
Β. ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΓΧΡΩΜΟΙ

Γ. ΠΑΡΕΝΘΕΤΟΣ ΠΙΝΑΞ Α'

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΓΧΡΩΜΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ

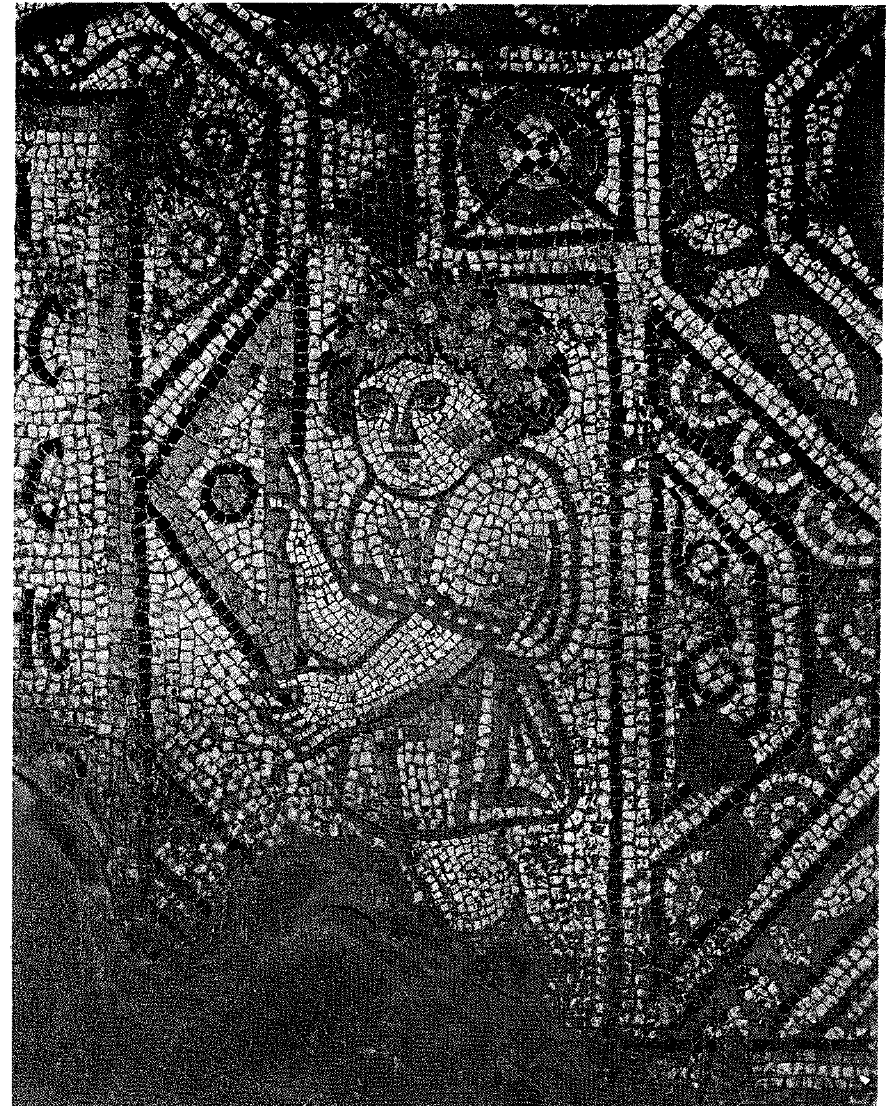

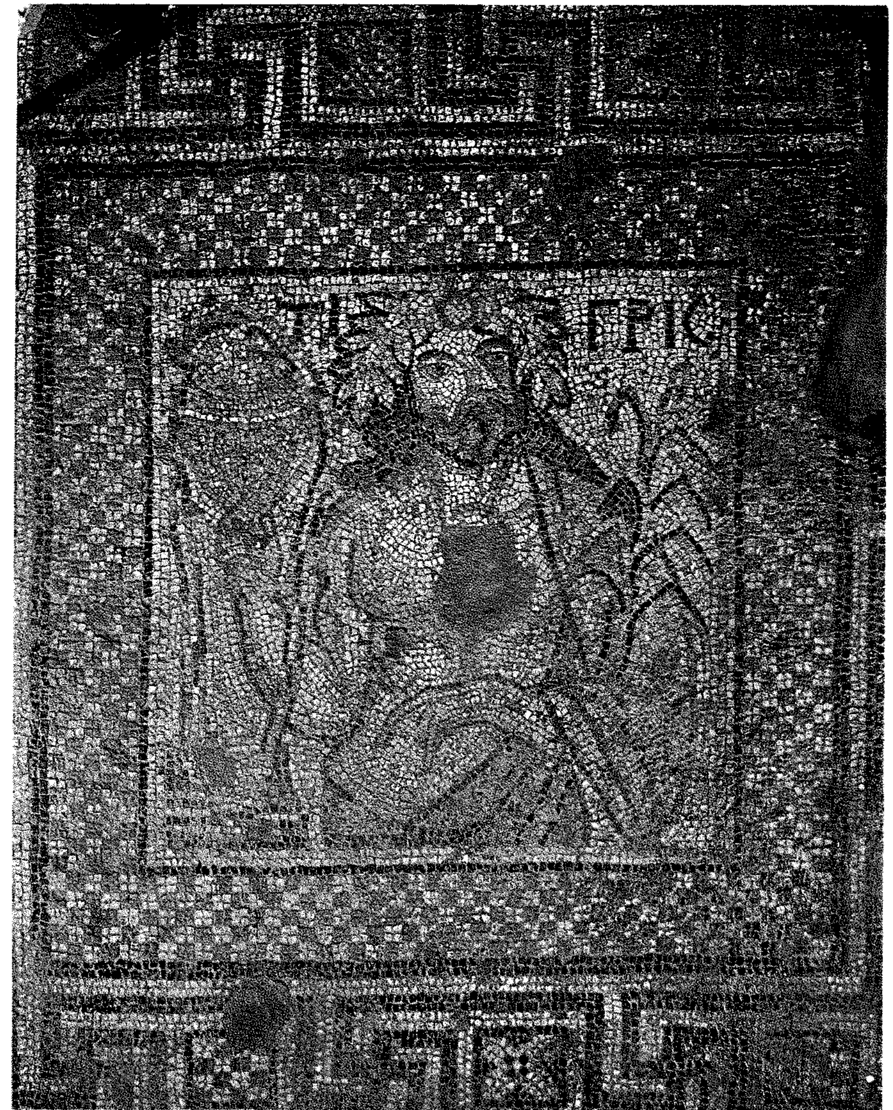
Η ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΕΙΣΟΔΟΝ ΤΟΥ ΜΕΣΟΥ ΚΛΙΤΟΥΣ ΚΤΗΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ

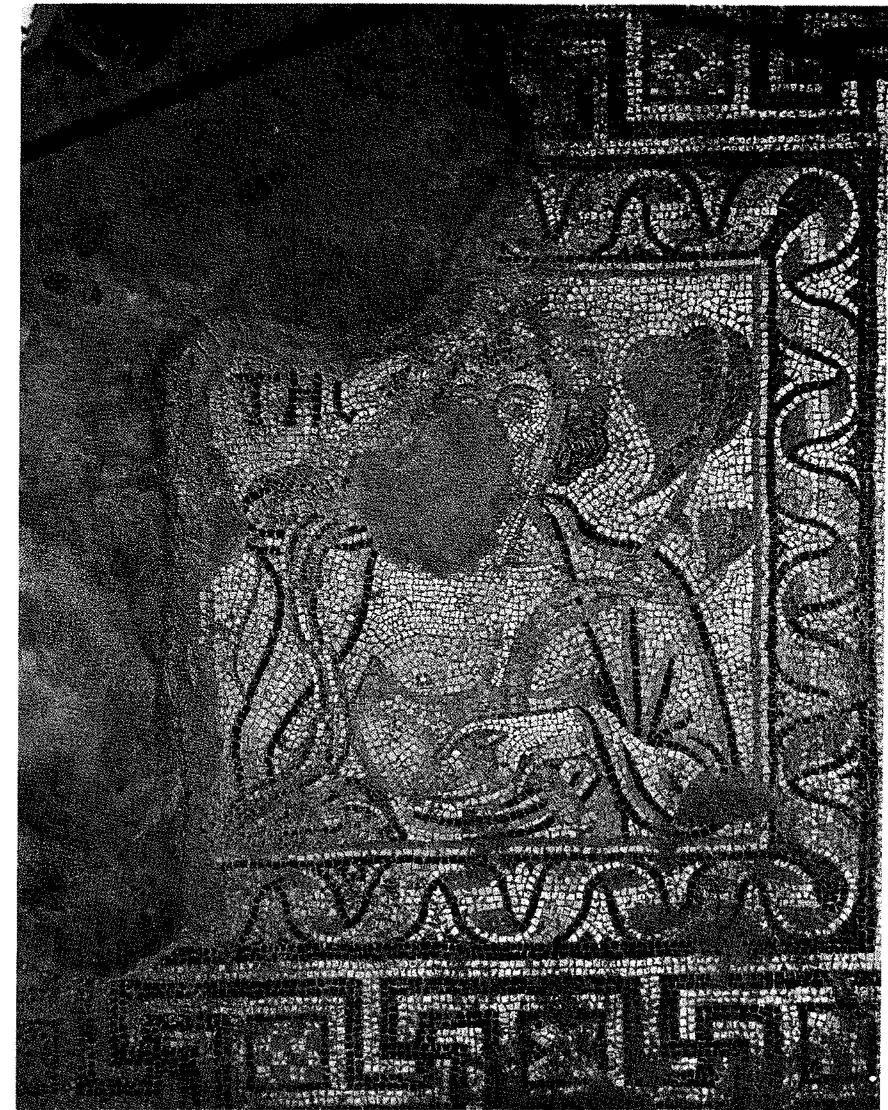
ΤΟ ΠΡΟΣ ΤΑ ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΠΑΙΔΑΡΙΟΝ ΟΠΕΡ ΚΡΑΤΕΙ ΤΗΝ ΜΙΑΝ ΤΩΝ ΛΑΒΩΝ ΤΗΣ ΚΤΗΤΟΡΙΚΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΟΣ 1

ΤΟ ΠΡΟΣ ΤΑ ΔΕΞΙΑ ΠΑΙΔΑΡΙΟΝ ΤΟ ΚΡΑΤΟΥΝ ΤΗΝ ΕΤΕΡΑΝ ΤΩΝ ΛΑΒΩΝ ΤΗΣ ΚΤΗΤΟΡΙΚΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΟΣ 1

ΤΙΓΡΙΣ, ΕΙΣ ΤΩΝ ΤΕΣΣΑΡΩΝ ΠΟΤΑΜΩΝ ΤΟΥ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΥ ΕΝ ΠΡΟΤΟΜΗ.
ΒΔ ΓΩΝΙΑ ΤΟΥ ΨΗΦΙΔΩΤΟΥ

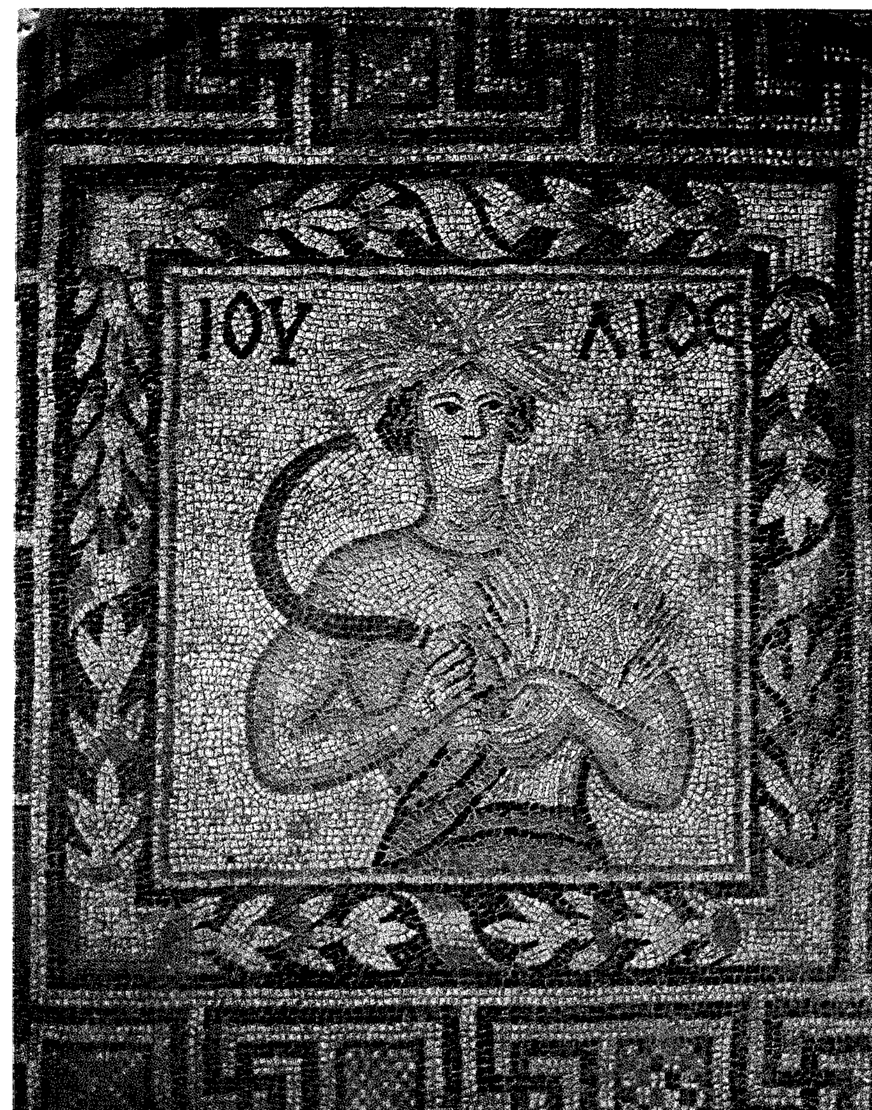
ΕΥΦΡΑΤΗΣ, ΕΙΣ ΤΩΝ ΤΕΣΣΑΡΩΝ ΠΟΤΑΜΩΝ ΤΟΥ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΥ ΕΝ ΠΡΟΤΟΜΗ.
ΝΔ ΓΩΝΙΑ ΤΟΥ ΨΗΦΙΔΩΤΟΥ

Ο ΜΗΝ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ

Ο ΜΗΝ ΜΑΪΟΣ

Ο ΜΗΝ ΙΟΥΛΙΟΣ

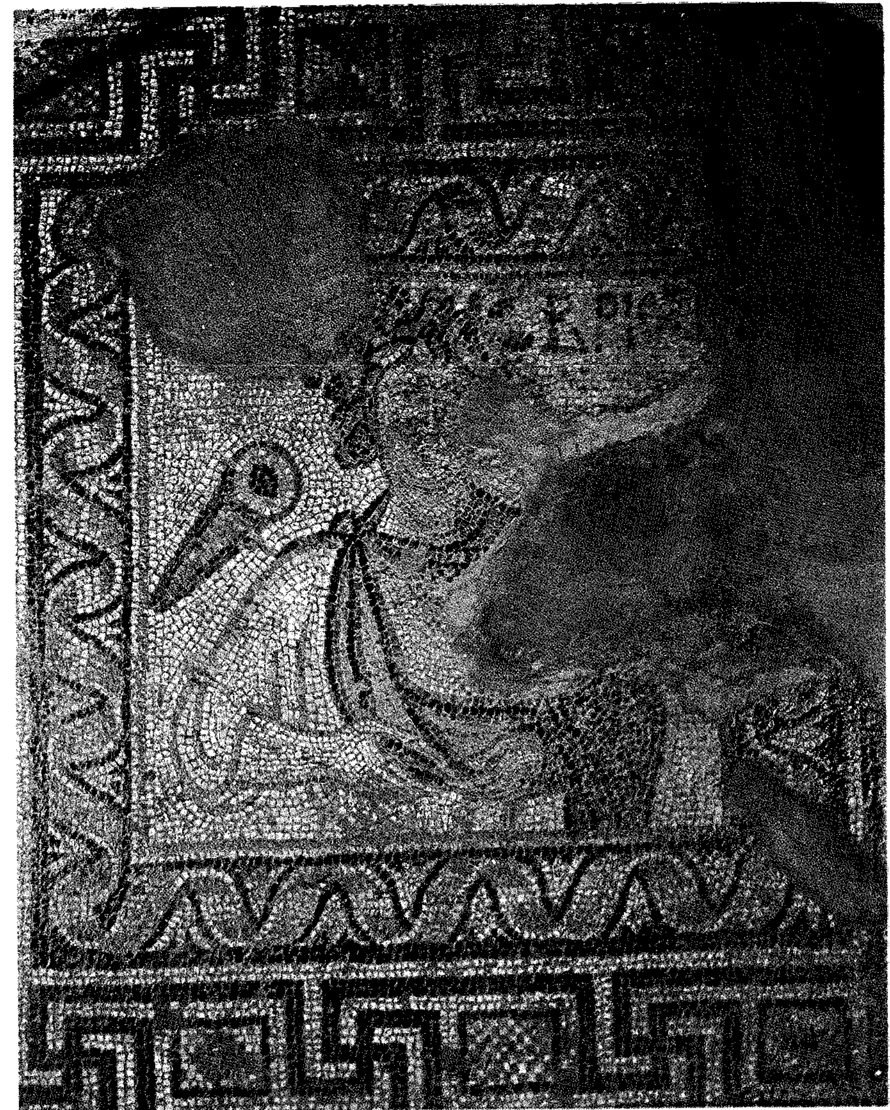
Ο ΜΗΝ ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ

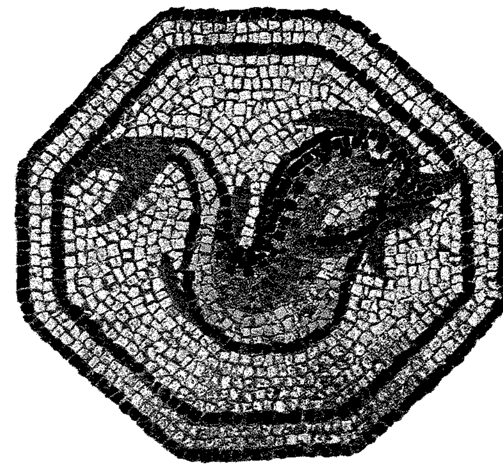
Ο ΜΗΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ

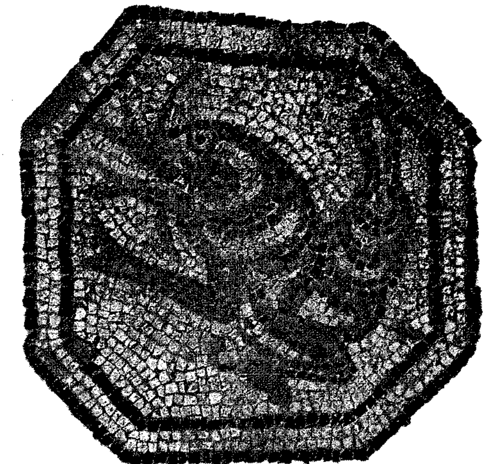

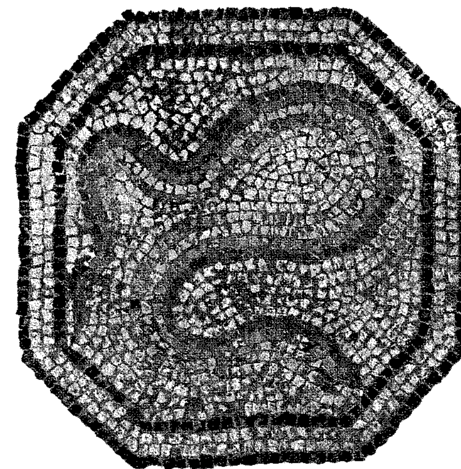
Ο ΜΗΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ

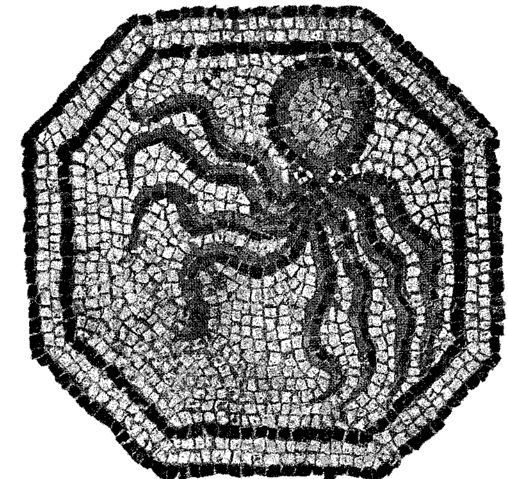

Ο ΜΗΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ

ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΑΙ ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ ΕΝΤΟΣ ΤΩΝ ΟΚΤΑΓΩΝΩΝ ΤΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ